

A watercolor illustration of a building with a prominent tower or bell tower, partially obscured by lush green trees and foliage. The style is soft and painterly, with visible brushstrokes and a warm, slightly hazy atmosphere. The building has a dark roof and a light-colored tower with a small dome. The foreground is filled with various shades of green and brown, suggesting a garden or park setting.

Urszula Wróblewska

Działalność
kulturalno-oświatowa
Karaimów
w Drugiej Rzeczypospolitej

Urszula Wróblewska

**Działalność
kulturalno-oświatowa
Karaimów
w Drugiej Rzeczypospolitej**

Mojej Babci

oraz Pokoleniu, które odchodzi ...

Urszula Wróblewska

Działalność
kulturalno-oświatowa
Karaimów
w Drugiej Rzeczypospolitej

Trans Humana
Białystok 2015

Recenzenci: prof. zw. dr hab. Stefania Maria Walasek
prof. zw. dr hab. Elwira Jolanta Kryńska

Reprodukcja na okładce: Lidia Karakas Szole, „Kienesa w Trokach”, akwarela,
lata 30. XX wieku (fragment). Źródło: BLAN, sygn. f. 143–1149, k. 1

Redakcja: Anetta Bogusława Strawińska
Korekta: Anetta Bogusława Strawińska
Projekt okładki: Mieczysław Rabczko

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana
15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20
Tel./fax 857-457-286 zamówienia: tel. 857-457-423
<http://pip.uwb.edu.pl/transhumana>; e-mail: transhum@uwb.edu.pl

Wydanie I

Praca finansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki
przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/03/B/HS6/03480/

Wszystkie prawa zastrzeżone
All rights reserved

Białystok 2015

ISBN 978-83-64817-12-0

Druk i oprawa: druk-24h.com.pl, Białystok, ul. Zwycięstwa 10

Spis treści

Wstęp	7
ROZDZIAŁ 1	
Sytuacja społeczno-prawna Karaimów	31
1. Demografia społeczności karaimskiej	31
2. Ustawy prawne regulujące działalność kulturalno-oświatową Karaimów	41
3. Organizacja karaimskich gmin wyznaniowych	55
ROZDZIAŁ 2	
Kształcenie w szkołach karaimskich	67
1. Powszechna szkoła karaimska w Trokach (1918–1923)	67
2. Nauka religii karaimskiej i języka karaimskiego w szkołkach religijnych	78
ROZDZIAŁ 3	
Karaimi w szkołach publicznych i prywatnych	88
1. Karaimi w szkołach powszechnych	88
3. Karaimi w szkołach średnich	94
4. Karaimi w szkołach wyższych	101
ROZDZIAŁ 4	
Założenia programowe działalności kulturalno-oświatowej Karaimów	109
1. Cele pracy kulturalno-oświatowej w pierwszych latach działalności gmin karaimskich	109
2. Ogólnopolska konferencja gmin karaimskich w Haliczu	114
3. Pierwszy Ogólnopolski Zjazd Karaimów w Trokach	117
4. Ingres Jego Ekscelencji Hachana Karaimów	121

ROZDZIAŁ 5

Działalność kulturalno-oświatowa społeczności karaimskiej	128
1. Działalność Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej	128
2. Aktywność kulturalno-oświatowa młodzieży	133
3. Aktywność kulturalno-oświatowa kobiet	136
4. Działalność dobroczynna	139

ROZDZIAŁ 6

Formy działalności gmin karaimskich w zakresie kultury i oświaty	143
1. Czasopisma	143
2. Odczyty naukowe	150
3. Uroczystości	153
4. Bale i przedstawienia teatralne	160
5. Wycieczki	164
6. Muzeum i Archiwum Karaimskie w Trokach	171

Zakończenie	177
--------------------	-----

Summary	182
----------------	-----

Содержание	184
-------------------	-----

Bibliografia	187
---------------------	-----

Terminy karaimskie	206
---------------------------	-----

Ważniejsze skróty	207
--------------------------	-----

Spis materiału ilustracyjnego	208
--------------------------------------	-----

Indeks osobowy	209
-----------------------	-----

Aneks	218
--------------	-----

*Akyl da us adamda eki ahac bachcada; birden
otun, ekiñicidén jemis*

*Rozum i mądrość u człowieka jak dwa drzewa
w ogrodzie; jedno idzie na opał, drugie daje owoc*

(Przysłowie karaimskie)

Wstęp

Karaimi są obecnie jedną z najmniej licznych etnicznych mniejszości zamieszkujących Polskę¹. I chociaż są grupą związaną z historią Rzeczypospolitej od ponad sześćdziesięciu wieków, nadal mało o niej wiemy. Karaimi, to określenie, z jednej strony dotyczące doktryny religijnej, z drugiej zaś odnoszące się do grupy etnicznej wyznającej karaimizm², który wyłonił się z judaizmu na przełomie VII i VIII wieku, jako odrębna religia zmieniając szereg zasad i odrzucając *Talmud*. Etnonim grupy, który pochodzi od słowa hebrajskiego *kara* oznaczającego: czytać, recytować *Pismo Święte*³; bezpośrednio wpły-

* A. Mardkowicz, *Okruchy ze stołu ojców (Garść przysłów karaimskich)*, „Myśl Karaimska” 1937–1938, t. 11, nr 11, s. 107.

¹ Karaimi – zgodnie z *Ustawą o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym* z dnia 6 stycznia 2005 r. (Dz. U. 2005, nr 17, poz. 141) są tak, jak Tatarzy, Romowie i Łemkowie mniejszością etniczną uznaną przez państwo. Trudno określić liczbę mieszkających w Polsce Karaimów, ponieważ samo-określenie przedstawicieli tej mniejszości nie jest adekwatne do kryteriów stosowanych w spisie powszechnym. Według danych z 2011 r., uzyskanych podczas Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań, narodowość karaimską zadeklarowało 314 obywateli polskich, zob. *Raport dotyczący sytuacji mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej – 2013. Mniejszości narodowe i etniczne*, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/prawo/ustawa-o-mniejszosciac/raporty-ustawowe> [10.02.2015].

² *Karaimizm* wyodrębnił się, jako wyznanie samodzielne w pierwszej połowie VIII w. w Bagdadzie, gdy na jego czele stanął Anan ben Dawid z Basry – uważany za założyciela tego wyznania. Prześladowany przez Żydów–talmudzystów został uwięziony przez Chalifę Abu Dżafara al-Mansura w latach 754–775, w więzieniu poznał założyciela muzułmańskiej doktryny teologicznej – Abu-Hanifa, wyznawców muzułmanów–sunnitów, do których należą m.in.: muzułmanie z Turcji, Rosji i Tatarzy polscy. Do XII w. przodkowie Karaimów nazywani byli „ananitami”; odrzucili *Talmud* i uznali jedynie *Pismo święte Starego Testamentu*. Anan uznał posłannictwo Jezusa Chrystusa i Mahometa, jako proroka Bożego. Nauka Anana rozprzestrzeniła się po Mezopotamii, Persji i Azji Mniejszej i pod koniec VIII w. dotarła do granic Bizancjum i półwyspu Krymskiego wraz z północną częścią posiadłości Królestwa Chazarów, którzy przyjęli *Stary Testament*. W ślad za Chazarami poszli także pokrewni im Komanowie, czyli Połowcy, turecki naród koczowniczy, który osiedlił się w stepowej, północnej części Krymu, których potomkami są Karaimi krymscy. G. Pelczyński, *Karaimi polscy*, Poznań 2004, s. 7–13.

³ Z. Grad, *Dzień Karaimski w Pieniężnie*, [w:] *Karaimi (materiały z sesji naukowej) Pieniężnieńskie spotkania z religiami*, (red.) A. Dubiński, E. Śliwka, Pieniężno 1987, s. 3.

nał na tradycje oświatowe oraz znaczenie wiedzy i nauki. Wynikało to z założeń religijnych karaimizmu, w którym studiowanie tekstów biblijnych było podstawą istnienia odrębności Karaimów i funkcjonowania gmin karaïmskich, którymi zarządzali wójtowie karaïmscy i hazzani, duchowni przywódcy o wysokich kompetencjach religijnych i zdolnościach naukowych. Karaïmi – jako ludność pochodzenia tureckiego – wywodząca się od Chazarów, posługująca się językiem tatarsko-kipczańskim zostali sprowadzeni w XIV wieku wspólnie z Tatarami z Półwyspu Krymskiego za sprawą Księcia Witolda oraz osadzeni w okolicach Trok, Lwowa, Łucka i Halicza⁴. Czytelników zainteresowanych osadnictwem, sytuacją prawną, organizacją gmin karaïmskich i warunkami społecznymi najmniejszej grupy religijno-etnicznej w Pierwszej Rzeczypospolitej odsyłam do pracy historyka i bibliografa Stefana Gąsiorowskiego, który opracował syntetycznie dzieje Karaïmów w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku. Autorem prac naukowych dotyczących historii Karaïmów jest również warszawski historyk Jan Tyszkiewicz, który w pracy dotyczącej dziejów *Tatarów na Litwie i w Polsce* wniósł wiele nowych ustaleń dotyczących zarówno kwestii życia Tatarów jak i związanej z osadnictwem Karaïmów na Rusi i Wołyniu, którą rozwinął w kolejnych swoich artykułach⁵.

W dziejach Rzeczypospolitej Karaïmi pełnili ważną rolę w rozwoju gospodarczym miast. Dzięki przywilejom królewskim korzystali ze swobód obywatelskich i prawa handlu w całym kraju. W Trokach zasłynęli jako ogrodnicy, którzy wyhodowali popularną i poszukiwaną odmianę ogórków trockich. Zajmowali się również splawieniem zboża i drewna do Morza Czarnego. Na dworach szlacheckich pracowali, jako służba, posłańcy, tłumacze, faktorzy, bankierzy czy medycy⁶. Z niewielkiej społeczności karaïmskiej, w wyniku przekazywanej z pokoleń tradycji nauki i potrzeby zgłębiania stu-

⁴ Ze względu na swoje umiejętności handlowo-rzemieślnicze, Karaïmi mieszkali m.in.: w Trokach, Łucku, Olynce, Karaïmowce, Lwowie, Haliczu, Załukiew i Kukizowie. Tradycje karaïmskich swobód obywatelskich sięgają połowy XV w., kiedy w 1441 r. król Polski Kazimierz Jagiellończyk obdarzył ich prawem magdeburskim, potwierdzonym przez kolejnych następców z królem Stanisławem Augustem Poniatowskim włącznie. S. Gąsiorowski, *Karaïmi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków – Budapeszt 2008, s. 217–285.

⁵ S. Gąsiorowski, *Karaïmi w Koronie...*; tenże, *Karaïmi w dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII wiek)*, [w:] *Karaïmi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012, s. 25–33; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989; tenże, *Karaïmi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388*, „Studia Źródłoznawcze” 1997, t. 36, s. 45–62; tenże, *Karaïmi na Rusi i Litwie do 1388 roku*, „Przegląd Orientalistyczny” 1999, nr 3–4, s. 177–186; tenże, *Dzieje Karaïmów w państwie polsko-litewskim do końca XV wieku i ich związki z Krymem*, [w:] *Karaïmi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012, s. 11–24.

⁶ W historii Polski sławę zdobyli medycy karaïmscy m.in.: Zerach (Zarach) ben Natan (1595–1663) – lekarz, matematyk, znawca filozofii Filona Aleksandryjskiego, tłumacz na język karaïmski pieśni J. Kochanowskiego; matematyk, lekarz i filozof Jozzija (Jozjasz) ben Jahuda (ur. 1593) oraz jego syn Abraham ben Josijahu (Josziahu, Joszajahu) (1636–1687/88), który był nadwornym lekarzem Jana III Sobieskiego i Ezra (Ezdra) ben Nisan (ok. 1596–1666) z Trok, wybitny lekarz na dworze Radziwiłłów oraz sekretarz króla Jana Kazimierza. S. Gąsiorowski, *Karaïmi w Koronie...*, s. 365–377.

diów religijnych, wywodzili się wybitni uczeni, pisarze, szafarze wiedzy (*ha-Maszbir*)⁷, doceniani, również poza granicami swojej społeczności⁸. W XIX wieku wykorzystując znajomości języka karaimskiego i hebrajskiego oraz kontakty z rodakami z Krymu pracowali w urzędach, wojsku, byli tłumaczami w dyplomacji, nauczycielami i duchownymi religijnymi, właścicielami ziemskimi i zarządcami fabryk tytoniowych.

W historii Polski Karaimi, podobnie jak inne mniejszości narodowe, odegrali ważną rolę. Nie można o niej zapomnieć, zwłaszcza w momencie transformacji struktury społecznej Europy. Karaimi zawsze stanowili jedną z najmniej licznych mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej, która pomimo wpływów kultury chrześcijańskiej i judaistycznej nie ulegała całkowitej asymilacji. Na zachowanie przez ponad sześć stuleci odrębności kulturowej Karaimów, wpływ miała tradycja naukowa, która determinowała procesy oświatowe, których forma i nasilenie zależało od sytuacji społeczno-politycznej Rzeczypospolitej. Druga Rzeczypospolita była ostatnim okresem, gdzie ponad 35% ogółu ludności stanowiły mniejszości narodowe i grupy wyznaniowe. W wielonarodowej i wieloreligijnej strukturze społecznej funkcjonowali również Karaimi, jedna z najmniejszych mniejszości narodowych licząca wówczas ponad tysiąc osób, którą wyróżniał odrębny język i religia. Wówczas w sprzyjających warunkach, pod opieką państwa polskiego Karaimi podjęli wiele działań w celu zachowania swojej odrębności kulturowej. Niewątpliwie był to okres zintensyfikowanych form działalności kulturalno-oświatowej Karaimów, który dał podstawę do odbudowywania struktur społecznych po 1945 roku.

Cel i zakres pracy

Prezentowana publikacja jest efektem kilkuletnich prac badawczych i wieloletniego zainteresowania oświatą mniejszości w okresie międzywojennym, a szczególnie proce-

⁷ Przydomek *ha-Maszbir* (ozn. szafarz wiedzy) został nadany przez Karaimów w Haliczu Józefowi ben Samuelowi (hazzanowi halickiemu) za zasługi w nauce i pracy duszpasterskiej i od XIX w. był przekazywany kolejnym pokoleniom, zob. M. Bałaban, *Karaimi w Polsce. Studium historyczne*, [w:] tenże, *Studia Historyczne*, Warszawa 1927, s. 21, 25.

⁸ Egzegeta i filozof Izaak ben Abraham z Trok (1533–1594) w XVI w. zasłynął ze swych zdolności naukowych. Wśród hazzanów, którzy byli autorami książek i rozpraw naukowych, należy wymienić m.in.: Józefa ben Jeszue, Abrama Samuelowicza, Józefa ben Samuela, Mosze ben Józefa Harodi. Pod koniec XVII w. wykłady o Karaimach w Rydze wygłaszał Salomon (Szlomo) ben Aron z Poswoła a na Uniwersytecie w Uppsali wslawił się Salomon z Trok (1650–1717/1735), autor hymnów religijnych i pieśni żałobnych. Mordechaj ben Nissan z Kukizowa zasłynął, jako autor traktatu o dziejach i religii karaimskiej. Simcha Izaak ben Mosze był znawcą literatury rabinicznej i tajników kabalistycznych, kopistą i autorem 19 dzieł filozoficzno-religijnych oraz nauczycielem w szkole karaimskiej w Czufut-Kale. Za prekursora badań karaimoznawczych uznaje się luckiego hazzana Abrahama Firkowicza, który w XIX w. prowadził badania archeologiczno-historyczne nad pochodzeniem społeczności karaimskiej, zob. S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie...*, s. 365–377.

sami kulturalno-oświatowymi grup etnicznych pochodzenia tureckiego, które przez stulecia zachowały swoją odrębność kulturową, aktywnie funkcjonowały w wieloetnicznej Drugiej Rzeczypospolitej i pomimo swojej małej liczebności odegrały znaczącą rolę w polityce państwa.

Celem pracy jest analiza i opis działalności kulturalno-oświatowej Karaimów, rozumianej jako proces upowszechniania wykształcenia oraz rozszerzania świadomości społecznej, politycznej, narodowej i etnicznej poprzez kształcenie oraz instytucje wychowania równoległego, w zróżnicowanej etnicznie i wyznaniowo Drugiej Rzeczypospolitej. Służy temu zarówno scharakteryzowanie form i metod pracy społecznej społeczności karaimejskiej jak i ukazanie działań wspierających ze strony rządu polskiego. Zróżnicowane kierunki działalności kulturalno-oświatowej zostały przedstawione w kontekście polityki oświatowej państwa polskiego i na tle przemian zachodzących w życiu społeczno-politycznym zróżnicowanych narodowo i wyznaniowo Kresów Wschodnich. Zatem rekonstrukcja dziejów oświaty polskich Karaimów pozwoliła przedstawić społeczny i wielowymiarowy charakter grupy karaimejskiej w wielonarodowej Drugiej Rzeczypospolitej.

W pracy, aby dokładnie poznać procesy oświatowe społeczności karaimejskiej i formy działalności kulturalnej, poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania: Jaka była sytuacja prawna Karaimów polskich w aspekcie ustawodawstwa oświatowego w Drugiej Rzeczypospolitej? Jaką politykę oświatową prowadzono wobec mniejszości karaimejskiej? Jaki był udział Karaimów polskich w szkolnictwie publicznym na wszystkich szczeblach kształcenia i jakie znaczenie w kultywowaniu rodzimych tradycji miała jedyna wówczas karaimejska szkoła w Trokach? Jaki był ideał wychowania karaimejskiego w Drugiej Rzeczypospolitej? Jakie były źródła, formy oraz treści wychowania religijnego Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej? Jakie były kierunki działalności Karaimejskiego Związku Religijnego? Jakie były formy i metody działalności kulturalno-oświatowej organizacji karaimejskich m.in.: Duchownego Zarządu Karaimejskiego, Koła Młodzieży Karaimejskiej „Bir-Baw”, czy Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimejskiej?

Praca ma charakter interdyscyplinarny; analizowane zagadnienia są przedmiotem zainteresowań takich dyscyplin naukowych, jak pedagogika, historia, antropologia oraz politologia. Uzyskany obraz w znacznym stopniu jest odbiciem rzeczywistości widzianej z perspektywy mniejszości karaimejskiej, wobec której rząd polski stosował odrębną strategię rozwoju kulturowego.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres 1918–1939, czyli dwudziestolecie międzywojenne, podczas którego Polska budowała swoją strukturę państwowości, suwerenności i niepodległości. Przyjęte cezury spełniają podstawowe kryteria periodyzacji dziejów Polski związane z powstaniem i rozwojem narodu w wyniku wydarzeń politycznych oraz zmian w ustroju państwowym, strukturze społeczno-gospodarczej i kul-

turalnej społeczności w Drugiej Rzeczypospolitej. Zaznaczyć jednak należy, że cezury *ad quo* i *ad quem* były w pracy przekraczane. W szczególności zabieg ten dotyczy odwoływania się do XIX-wiecznych wydarzeń politycznych i społecznych. Było to konieczne w celu ukazania genezy i ciągłości procesów i działań kulturalno-oświatowych Karaimów. Strategia ta obejmuje także ustalenia granic terytorialnych, choć w tytule ujęto obszar Drugiej Rzeczypospolitej to, jednak główny ciężar rozważań obejmuje ziemie wschodnie z województwem wileńskim, wołyńskim oraz stanisławowskim – obszar, na którym funkcjonowały gminy karaimskie.

Praca ma układ rzeczowo-chronologiczny. Jest to konstrukcja świadoma, gdyż umożliwia ukazanie korelacji pomiędzy działalnością kulturalno-oświatową Karaimów, a sytuacją społeczno-polityczną Drugiej Rzeczypospolitej oraz ówczesną polityką narodowościową i oświatową; jednocześnie pozwala uniknąć nadania pracy charakteru kroniki wydarzeń. Niektóre kwestie są celowo przytaczane w kilku miejscach, co pozwala prześledzić związki przyczynowo-skutkowe poszczególnych działań kulturalno-oświatowych. Pomimo przyjętej konstrukcji pracy, „nadprezentacja” zagadnień związanych z działalnością karaimskich gmin wyznaniowych nie jest przypadkowa. Wynika ona z uznania tych działań, jako kluczowych i fundamentalnych w szerszym kontekście działalności kulturalno-oświatowej Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej. Ponadto omawianie szczegółowo przebiegu wybranych wydarzeń jest świadomym zabiegiem, wynikającym z chęci ukazania wątków, które mogą być znaczące poznawczo dla współcześnie żyjących Karaimów, dla których pamięć o przodkach stanowi rdzeń tożsamości kulturowej.

W celu dokładnego zaprezentowania materiału badawczego książka składa się z sześciu rozdziałów, w których działalność kulturalno-oświatowej została omówiona w odniesieniu do konkretnej organizacji, struktury lub formy oświatowej. Rozdział pierwszy jest charakterystyką struktury społeczno-demograficznej, sytuacji prawnej i organizacyjnej Karaimów, która determinowała funkcjonowanie i formy działalności kulturalno-oświatowej. W rozdziale została ukazana sytuacja i organizacja gmin karaimskich znajdujących się w Trokach, Wilnie, Haliczu i Łucku, czyli w miejscach związanych z osadnictwem Karaimów. Omówiono także zadania Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów związane z pracami ustawodawczymi.

W rozdziale drugim zwrócono uwagę na najważniejszą dla Karaimów kwestię związaną z nauką religii i języka karaimskiego oraz omówiono działalność karaimskiej szkoły powszechnej w Trokach – jedynej, która funkcjonowała w pierwszych latach Drugiej Rzeczypospolitej. Szkoła była bardzo ważna w społeczności karaimskiej, ponieważ poza wiedzą powszechną przygotowywała także w zakresie kompetencji religijnych, a ponadto odbywały się w niej kursy dokształcające dla Karaimów, którzy powrócili po pierwszej wojnie światowej do Polski i wyrównywali poziom swo-

jego wykształcenia podczas dodatkowych lekcji w szkole karaimskiej. W rozdziale tym ukazano także organizację lekcji religii karaimskiej, które odbywały się w ramach zajęć szkolnych oraz w organizowanych szkółkach religijnych.

W nawiązaniu do akapitu poprzedniego i następnego – rozdział trzeci analizuje udział Karaimów w szkołach powszechnych, średnich, zawodowych i wyższych oraz ukazuje funkcję szkoły publicznej w życiu społeczności karaimskiej. Nauka w szkołach była możliwa dzięki pomocy i zaangażowania społeczności karaimskiej, która w ramach struktur gminnych organizowała fundusze i wsparcie materialne dla zdolnych uczniów. Dodatkowo zaprezentowano sylwetki jednostek wybitnych, które po skończeniu studiów pracowały na uczelniach wyższych, co ukazało również aspiracje i ambicje naukowe Karaimów.

Rozdział czwarty koncentruje się głównie na kwestiach związanych z aktywnością kulturalno-oświatową Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej. Wiele uwagi poświęcono założeniom programowym i wytycznym, które ukierunkowywały ową działalność oraz wskazano na najważniejsze wydarzenia, wyznaczające nowe obszary działań oświatowych wśród tej społeczności.

Kolejny rozdział zawiera prezentację instytucji, które zajmowały się działaniami kulturalno-oświatowymi. Omówiono działalność Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej, które skupiało w swoich kręgach osoby zainteresowane upowszechnianiem wiedzy o kulturze mniejszości karaimskiej w formie wykładów otwartych oraz wydawanego czasopisma „Myśl Karaimska”. W działalność kulturalno-oświatową (w nie mniejszym stopniu) zaangażowana była również młodzież karaimska oraz kobiety, które w „Kole Pań” wspierały inicjatywy kulturalne oraz podejmowały działalność charytatywną. Dlatego w części piątej wyróżniono działania młodzieży i kobiet karaimskich oraz ukazano formy działalności dobroczynnej, które były powszechne w okresie międzywojennym.

Ostatni szósty rozdział ukazuje zróżnicowane formy działalności kulturalno-oświatowej Karaimów w ramach aktywności gmin wyznaniowych. Podjęto tutaj kwestię związaną ze znaczeniem czasopiśmiennictwa karaimskiego, organizacją odczytów i wykładów, przygotowywaniem uroczystości oraz zabaw i przedstawień teatralnych. Ważną rolę poznawczą i wychowawczą wypełniały wycieczki oraz organizowane Muzeum i Archiwum Karaimskie w Trokach.

Na zakończenie podsumowano działalność kulturalno-oświatową Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej oraz uzupełniono pracę aneksami, które jako materiały źródłowe stanowią unikatową wartość poznawczą zarówno dla społeczności karaimskiej, jak i osób zainteresowanych kulturą oraz oświatą Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej.

Stan badań

Pomimo tego, że Karaimi na ziemiach litewsko-polskich byli już od XIV wieku to w historiografii nadal brak całościowych tematycznych opracowań dziejów karaimskich. Niepełny stan wiedzy z historii Karaimów nie oznacza jednak całkowitego braku informacji na ich temat, ponieważ wśród społeczności karaimskiej prowadzono badania, które koncentrowano głównie na kwestiach związanych z językiem i religią, czyli podstawowymi wyróżnikami kulturowymi.

Zainteresowanie językiem karaimskim i religią wzrosło na przełomie XIX i XX wieku, głównie za sprawą działalności kolekcjonerskiej i badawczej Abrahama Firkowicza i Jana Grzegorzewskiego⁹. Zanim wprowadzono klasyfikację języków tureckich (do których zaliczono język karaimski) – Tadeusz Czacki, jako pierwszy, rozpoczął naukowe badania nad opracowaniami dziejów Karaimów. Badacz już na początku XIX wieku zaklasyfikował język karaimski do grupy języków tatarskich. Na język Karaimów, jako najbardziej zbliżony do wymarłego języka kumańskiego, zwrócił uwagę Joachim Lelewel i trafnie powiązał ludność karaimską z dawnymi Połowcami. W zakresie etymologii języka karaimskiego inicjatywę badawczą podjął pod koniec XIX wieku, w 1898 roku Bolesław Adam Baranowski, radca szkolny oraz filolog klasyczny, który zebrał „próbki” języka karaimskiego, jakim posługiwały się dzieci karaimskie w Haliczu i przesłał do Seminarium Orientalistycznego Uniwersytetu w Berlinie, gdzie zostały wydrukowane i poddane analizie lingwistycznej¹⁰.

W dwudziestoleciu międzywojennym największe zainteresowanie wśród badaczy wzbudzało zagadnienie dotyczące kultury karaimskiej a szczególnie pochodzenie języka karaimskiego i etnonimu Karaimi¹¹. Efekty prac badawczych wyznaczyły kieru-

⁹ T. Harviainen, *Abraham Firkowicz – przeciwstawne portrety bibliofila*, [w:] *Karaj kiurilari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we współczesnej Europie*, (red.) M. Abkowicz, H. Jankowski, Wrocław 2005, s. 21; A. Zajączkowski, *Życie i działalność b.p. A. Firkowicza (1785–1874)*, „Myśl Karaimska” 1925, t. 2, z. 2, s. 11–12; tenże, *Firkowicz Abraham, Polski Słownik Biograficzny* (dalej PSB), t. 6, Kraków 1948, s. 472; J. Grzegorzewski, *Dwa żywioły wschodnie w Rzeczypospolitej*, „Gazeta Wieczorna”, Lwów 1920, nr 5226; W. Zajączkowski, *Grzegorzewski Jan*, PSB, t. 9, Wrocław – Warszawa – Kraków 1960–61, s. 95–97; Z. Bonarowska, *Materiały Jana Grzegorzewskiego*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” 1990, nr 32, s. 17–29; J. Grzegorzewski, *Język Łach – Karaitów. Narzecze południowe (tucko-halickie)*, Kraków 1917; tenże, *Caraimica. Język Łach – Karaitów. Narzecze południowe (tucko-halickie)*, „Rocznik Orientalistyczny” 1918, t. 1, s. 252–296; T. Kowalski, *Materiały karaimskie ś. p. Jana Grzegorzewskiego*, „Myśl Karaimska” 1932–34, t. 10, z. 10, s. 19–28.

¹⁰ T. Czacki, *Rozprawa o Karaitach*, [w:] tenże, *Rozprawa o Żydach*, Wilno 1807, s. 247–272; A. Dubiński, *Początki zainteresowania językiem i literaturą karaimską w nauce europejskiej do końca XIX wieku*, „Przegląd Orientalistyczny” 1959, nr 2 (30), s. 135–144; M. Pawelec, *Obecność tematyki karaimskiej w kulturze i nauce polskiej*, [w:] *Karaimi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012, s. 111.

¹¹ Jako pierwszy Samuel Bogumił Linde definiuje etnonim Karaimi w *Słowniku języka polskiego* z 1808 r. W polskiej historiografii upowszechniły się dwa określenia Karaim i Karaita. Etonim Karaim był stosowany wśród samej społeczności karaimskiej i w polskich dokumentach kancelaryjnych z XV w.

nek działalności kulturalno-oświatowej Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej, przyniosły zainteresowanie społecznością karaimską w nauce zagranicznej oraz stały się też fundamentem dalszych badań karaimoznawczych prowadzonych po 1945 roku. Ze względu na ich wartość poznawczą oraz tematykę niniejszej pracy poniżej zostaną szczegółowo omówione obszary badań z zakresu kultury karaimskiej prowadzone w okresie międzywojennym.

Jednym z pierwszych orientalistów, który w okresie międzywojennym analizował język Karaimów i ukazał jego znaczenie w badaniach nad kipczacką grupą języków tureckich, był twórca Seminarium Filologii Orientalnej Uniwersytetu Jagiellońskiego, sekretarz generalny Polskiej Akademii Umiejętności profesor Tadeusz Kowalski¹². Uznany turkolog i iranista prowadził badania terenowe wśród ludności karaimskiej z Wilna, Trok, Halicza i Łucka, podczas których uzyskał informacje dotyczące religii, zwyczajów, pochodzenia, demografii, cech antropologicznych¹³ oraz zebrał materiał językowy, który opublikował w monografii zatytułowanej *Teksty karaimskie w narzeczu trockim*¹⁴ i w formie artykułów popularyzujących wiedzę o Karaimach na łamach czasopism orientalistycznych i w prasie codziennej¹⁵. Niewątpliwie monografia dialektu trockiego języka karaimskiego była książką, która stała się podstawą kolejnych badań nad językiem karaimskim i fundamentem do analizy w językoznawstwie kipczacko-tureckim¹⁶.

Wprowadzone przez T. Czackiego zaś określenie Karaita wzorowane na językach zachodnioeuropejskich było nieuzasadnione, funkcjonowało do okresu międzywojennego, gdy upowszechniło się określenie Karaimi. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2, Warszawa 1808.

¹² A. Zaborski, *Tadeusz Kowalski – pierwszy i ostatni nowoczesny orientalista polski*, „Rocznik Orientalistyczny” 1916–18, t. 1, s. 252–296; A. Zajączkowski, *Kowalski Tadeusz Jan*, PSB, t. 4, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968–69, s. 569–570; E. Siemieniec-Golaś, *Tadeusz Kowalski (1889–1948)*, „Studia Turcologica Cracoviensia” 1998, t. 5, s. 10; W. Zajączkowski, *Bibliografia Tadeusza Kowalskiego*, „Rocznik Orientalistyczny” 1953, t. 17, s. XVII–XXXVI.

¹³ T. Kowalski, *Prof. Tadeusz Kowalski zdaje sprawę z wycieczki naukowej do Karaimów w Wilnie i Trokach, odbytej w dniach od 22 maja do 3 czerwca 1925*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” (dalej PAU) 1925, t. 30, nr 6, s. 25–29; E. Dziurzyńska, *Podróże naukowe Tadeusza Kowalskiego w świetle materiałów archiwalnych*, [w:] *Tadeusz Kowalski 1889–1948. Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w dniu 19 czerwca 1998 r.*, Kraków 1999, s. 49, 51; A. Dubiński, *Fragmenty korespondencji prof. Tadeusza Kowalskiego z Aleksandrem Mardkowiczem (z okazji 40 rocznicy śmierci Profesora)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1988, nr 1, s. 62–67.

¹⁴ T. Kowalski, *Karaimische Texte in von Troki eingeleitet erläutert und mit einem karaimisch polnisch deutschen Glossar versehen: Teksty karaimskie w narzeczu trockim z wstępem i objaśnieniami w języku niemieckim, tudzież ze słownikiem karaimsko-polsko-niemieckim*, „Prace Komisji Orientalistycznej PAU”, nr 11, Kraków 1929.

¹⁵ T. Kowalski, *Język karaimski*, „Myśl Karaimska” 1926, t. 1, z. 3, s. 3–7; tenże, *Pieśni obrzędowe w narzeczu Karaimów z Trok*, „Rocznik Orientalistyczny” 1927, t. 3; tenże, *Przyczynki do etnografii i dialektologii karaimskiej*, „Rocznik Orientalistyczny” 1929, t. 5, s. 201–239.

¹⁶ A. Dubiński, *Dzieje badań karaimoznawczych. Prace prof. Tadeusza Kowalskiego poświęcone kipczackim elementom etniczno-językowym*, [w:] tenże, *Caraimica. Prace Karaimoznawcze*, Warszawa 1994, s. 101.

Kolejne badania karaimoznawcze prowadził uczeń profesora T. Kowalskiego wybitny orientalista karaimskiego pochodzenia, Ananiasz Zajączkowski, który rozprawą doktorską z 1929 roku pt. *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim* wyznaczył w turkologii kierunek badań z obszaru języka karaimskiego¹⁷. Świadomy zaniku zabytków języka karaimskiego pracował nad zachowaniem jego słownictwa i zasad gramatycznych. W tym celu w 1931 roku wydał *Krótki wykład gramatyki języka zachodniokaraimskiego (Narzecze łucko-halickie)*, który był jedyną formą podręcznika. Ponadto w okresie międzywojennym był autorem licznych artykułów w „Myśli Karaimskiej”, której był redaktorem¹⁸. W bogatym dorobku naukowym, wśród ponad 335 publikacji wiele prac poświęcił zagadnieniom karaimskim¹⁹.

Śśród osób, które były zaangażowane w zachowanie własnego dziedzictwa i upowszechnianie języka karaimskiego był Karaim z Łucka, Aleksander Mardkowicz, który obserwując postępujący proces zanikania języka karaimskiego, pod koniec lat 20. XX wieku, rozpoczął prace redakcyjne i własnym sumptem zorganizował wydawnictwo karaimskie. W latach 1930–1939, w ramach serii „Biblioteczki Karaimskiej”, opublikował jedenaście pozycji w języku karaimskim i sześć książek po polsku. Autorem większości publikacji był sam A. Mardkowicz, który inspiracje twórcze czerpał z historii Karaimów²⁰. W turkologii zasłużył się wydaniem w 1935 roku *Słownika karaimsko-polsko-niemieckiego*, liczącego 4 417 haseł, życzliwie przyjętego przez instytucje naukowe i aż do 1973 roku (kiedy to wydany został *Karaimsko-russko-pol'skij slovar*) właściwie jedynego słownika tego języka. Wiedza dotycząca historii Karaimów była za sprawą publikacji Mardkowicza przekazywana w sposób rzetelny, a wydawane

¹⁷ A. Zajączkowski, *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim (Przyczynek do morfologii języków tureckich)*, „Prace Komisji Orientalistycznej PAU”, Kraków 1932, nr 15; tenże, *Unikanie wyrażeń antropomorficznych w przekładach karaimskich*, „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 2, s. 9–24; tenże, *Przekłady trenów Jeremiasza w narzeczu trocko-karaimskim*, „Rocznik Orientalistyczny” t. 8, s. 181–182; t. 10, s. 158–178.

¹⁸ Od 1945 r. w wyniku decyzji ministerialnych przemianowano na „Przegląd Orientalistyczny”, zob. M. Abkowicz, *Karaimskie życie społeczne w Polsce po 1945 roku*, [w:] *Karaimi...*, s. 188.

¹⁹ A. Zajączkowski, *Karaimi na Wołyniu*, „Rocznik Wołyński” 1934, t. 3, s. 149–191; tenże, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, „Prace Komisji Orientalistycznej PAU”, Kraków 1947, nr 36; tenże, *Karaims in Poland. Language. Folklore. Science*, Warszawa 1961, s. 113; S. Kałużński, *Ananiasz Zajączkowski 1903–1970*, „Nauka Polska” 1971, R. 19, z. 2, s. 198–203.

²⁰ W serii „Biblioteczki Karaimskiej” wydawanej w Łucku ukazały się publikacje autorstwa A. Mardkowicza w języku karaimskim tj.: nowele: *Birtfhi kekternin (Ziarno niebios, 1931)* i *Aziz tas (Święty kamień, 1934)*, bajka *Elijahunun Ucuru (Przygody Eliasza, 1930)*, opowiadanie historyczne *Aj jaryhynda (W blasku księżycy, 1933)*, zbiór pieśni religijnych *Zemerter (1931)*, kalendarz karaimski na cztery lata *Luwachtar dert jilha (1932)*, poematy: *Halic (Halicz, 1937)*, *Janhy jurlar (Nowe pieśni, 1937)*, *Szelomit (imię żeńskie, 1938)*, zbiór czterowerszy *Tozdurhan birtik (Rozsypane ziarno, 1939)*. A. Sulimowicz, *Aleksander Mardkowicz, „Awazymyz” 1999, nr 2 (3), s. 3–4.*

książki w języku polskim upowszechniały informację o społeczności karaimskiej²¹. Broszura wydana w 1930 roku, *Synowie Zakonu (kilka słów o Karaimach)* została napisana przez badacza, aby „rozpowszechnić w szerszych warstwach społeczeństwa istotne wiadomości o tym ludzie”²². Praca – składająca się z trzech części dotyczących historii karaimizmu, ówczesnego stanu społeczno-gospodarczego społeczności karaimskiej oraz dziejów gminy łuckiej – była rzetelnym, zwięzłym i krótkim zbiorem wiadomości informujących polskiego czytelnika o Karaimach. Podobny cel przyświecał publikacji Mardkowicza, pt. *Ogniska karaimskie (Łuck, Halicz, Wilno, Troki)*, wydawanej trzykrotnie w Łucku w formie przewodnika dla turystów zwiedzających gminy karaimskie. Natomiast monografia autora, *O Iljaszu Karaimowiczu, zwierzchniku wojsk zaporowskich*, wydana w Łucku w 1931 roku była przede wszystkim adresowana do młodzieży szkolnej, która odnajdowała w niej cenne wiadomości z przeszłości Karaimów, ale też stanowiła „piękną kartę z dziejów polskich na Kresach Wschodnich”²³. Priorytetowym i podstawowym przedsięwzięciem Mardkowicza było jednak wydawanie karaimskojęzycznego czasopisma „Karaj Awazy”. Zawierało ono artykuły o zróżnicowanej tematyce karaimskiej, utwory literackie, wierszyki i zagadki dla dzieci, informacje o aktualnych wydarzeniach z życia gmin karaimskich w Polsce oraz poza jej granicami.

W okresie międzywojennym upowszechniły się badania z zakresu historii Karaimów, stały się coraz bardziej popularne i dorobek karaimskiej historiografii w tym czasie uległ znacznemu poszerzeniu²⁴, zważywszy na fakt, że historia polska XIX i początków XX wieku nie posiadała opracowania dziejów Karaimów polskich. Badacze bazowali głównie na literaturze obcej lub powoływali się na mało precyzyjne publikacje raczej o charakterze popularnym niż naukowym. Teksty oparte na wnikliwej analizie źródeł były efektem prac badawczych Karaimów m.in.: Ananiasza Zajączkowskiego,

²¹ A. Mardkowicz, *Synowie Zakonu (Kilka słów o Karaimach)*, Łuck 1930; tenże, *O Iljaszu Karaimowiczu zwierzchniku wojsk zaporowskich*, Łuck 1931; tenże, *Ogniska karaimskie*, Łuck 1932, 1934, 1936; tenże, *Karaim, jego życie i zwyczaje w przysłowiaach ludowych*, Łuck 1935.

²² Tenże, *Synowie Zakonu...*, s. 4.

²³ A. Zajączkowski, rec. A. Mardkowicz, *O Eljaszu Karaimowiczu, zwierzchniku wojsk zaporowskich*, Łuck 1931, „Myśl Karaimska” 1934, z. 10, s. 116.

²⁴ Wśród prac historycznych o tematyce karaimskiej, które ukazały się w XIX i pocz. XX w. należy wymienić: T. Czacki, *O Litewskich i Polskich prawach*, t. 2, Warszawie 1801; tenże, *Rozprawa o Karaitach (dodatek do Rozprawy o Żydach)*, Wilno 1807, s. 247–272; J. Lelewel *Guillebert de Lannoy et ses voyages en 1413, 1414 et 1421*, oprac. J. Lelewel, Bruxelles – Poznań 1843, s. 42–43; M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. 1, Wilno 1836, s. 225–231; b.a., *O Żydach Karaimach*, „Biblioteka Warszawska” t. 2, Warszawa 1844; A. Nowosielski, *Stepy, morza i góry. Szkice i wspomnienia z podróży*, Kijów 1854, s. 191–222; W. Syrokomla, *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. 1, Troki, Stokliszki, Jeżno, Funie, Niemież, Miedniki etc., Wilno 1857; A. Firkowicz, *Awne Zikkaron*, Wilno 1872; J. Bartoszewicz, *Chazarowie i Połowcy (1854–1855)*, „Studia Historyczne i Literackie”, t. 2, Kraków 1881, s. 72–90; W. A. Maciejowski, *Historia prawodawstw słowiańskich*, t. 2, wyd. 2, Warszawa 1858, s. 161; F. Rawita-Gawroński, *Żydzi w historii i literaturze ludowej na Rusi*, Warszawa 1924, s. 47, 50–52; A. Kraushar, *Historia Żydów w Polsce*, t. 2, Warszawa 1865, s. 46–51.

Abrahama Szyszmana, Włodzimierza Zajączkowskiego i Zygmunta Abrahamowicza²⁵. Tematykę karaimską poruszał w publikacjach Seraja Szapszał, który specjalizował się z zakresu historii, kultury Krymu i Persji²⁶. W okresie międzywojennym historia karaimska nie była przedmiotem badań historyków, którzy swoje wnioski badawcze ograniczali do formy pojedynczych artykułów i edycji źródeł²⁷. Jedynie Bohdan Baranowski, jako historyk, orientalista i etnograf podejmował tematykę karaimską w kontekście interesującego go orientu w Polsce²⁸.

Kierunkiem badań nad dziejami Karaimów w okresie międzywojennym była etnogeneza grupy i udokumentowanie tezy świadczącej o pochodzeniu Karaimów od Chazarów. Publikacja Majera Bałabana pt. *Karaici w Polsce* – w której autor określił Karaimów, jako „karaicką sektę religii żydowskiej” i nie uwzględnił odrębności Karaimów, została skrytykowana przez autorytety naukowe²⁹. Liczne błędy merytoryczne zawierała praca popularnonaukowa z historii karaimizmu napisana przez Bohdana Janusza i wydana w cyklu „Biblioteczki Geograficznej” w 1927 roku³⁰. W publikacji autor powoływał się na nieaktualne źródła, nie uwzględnił ówczesnych badań i danych dotyczących Karaimów, popełniał błędy w analizie języka karaimskiego i tym samym powielał stereotypy i nieprawdziwe wiadomości. Rzetelny tekst naukowy o Karaimach napisał ksiądz Nikodem Ludomir Cieszyński. Opublikował go w Poznaniu w „Roczniku Katolickim na Rok Pański 1930”, w postaci rozdziału zatytułowanego *Najmniejszej mniejszości w Polsce*³¹.

²⁵ A. Zajączkowski, *Karaimi na Wołyniu*, „Rocznik Wołyński” 1934, t. 3, s. 149–191; tenże, „*Pola Karaimskie pod Luckiem*”, „Myśl Karaimska” 1932–1934, t. 10, z. 10, s. 88–95; W. Zajączkowski, *Z dziejów gminy karaimskiej w Lucku*, „Myśl Karaimska” 1937–1938, t. 12, z. 12, s. 109–110; A. Szyszman, *Osadnictwo karaimskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1937; tenże, *Osadnictwo karaimskie w Trokach za wielkich książąt litewskich*, „Myśl Karaimska” 1936, z. 11, s. 40–69; Z. Abrahamowicz, *Dzieje Karaimów w Haliczu*, wyd. S. Gąsiorowski, „Przegląd Orientalistyczny” 2001, nr 1–2, s. 3–16.

²⁶ S. Szapszał, *Karaimi w służbie u chanów krymskich (Przyczynek do kwestji bicia monet krymsko-tatarskich przez Karaimów)*, „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 1, s. 5–22; tenże, *Uzupełnienia i wyjaśnienia*, „Myśl Karaimska” 1930–1931, t. 2, z. 3–4, s. 1–11; tenże, *Słów kilka o książętach Czelebi i ich działalności oświatowej (Na 200-lecie ukazania się na Krymie pierwszej książki drukowanej)*, „Myśl Karaimska” 1935–1936, t. 11, z. 11, s. 8–11; tenże, *Przeszłość i terażniejszość Karaimów*, „Wiedza i Życie” 1934, nr 3.

²⁷ M. Sułtański, *Zecher Caddikim*, Warszawa 1920; J. Wierzyński, *Dokument z r. 1706 z archiwum Karaimskiego w Trokach*, „Myśl Karaimska” 1932–1934, t. 10, z. 10, s. 11–18; R. Mienicki, *Uniwersał z roku 1688 dla Karaimów trockich*, „Myśl Karaimska” 1937–1938, t. 12, z. 12, s. 20–21.

²⁸ B. Baranowski, *Przyczynki do stosunków Karaimów polskich ze Wschodem muzułmańskim*, „Myśl Karaimska” 1937–1938, t. 12, z. 12, s. 11–19; tenże, *Dzieje jasyru na Gródku karaimskim*, „Myśl Karaimska” 1946–1947, t. 24, z. 2, s. 40–52.

²⁹ A. R. [Rojecki], „*Karaici w Polsce*” o artykule dr. M. Bałabana, „Myśl Karaimska” 1924, t. 1, z. 1, s. 3–4; A. Zajączkowski, *Na marginesie studium Bałabana „Karaici w Polsce”*, „Myśl Karaimska” 1928, t. 1, z. 4–5, s. 35–69.

³⁰ B. Janusz, *Karaici w Polsce*, „Biblioteczka Geograficzna Orbis”, seria III, t. 11, Kraków 1927.

³¹ N. L. Cieszyński, *Najmniejszej mniejszości w Polsce*, „Rocznik Katolicki na Rok Pański 1930”, Poznań 1930, s. 323–331.

W okresie międzywojennym z zakresu dziejów Karaimów powstawały także teksty przyczynkarskie, będące efektem wspólnych inicjatyw i wzajemnych relacji pomiędzy ludnością różnych wyznań, która zamieszkiwała ziemie wschodnie³².

Szansą na potwierdzenie tezy o odrębności etnicznej Karaimów były badania antropologiczne, które stwierdzały pokrewieństwo Karaimów z innymi ludami tureckimi³³. Pierwsze prace antropologiczne dotyczące Karaimów powstały na początku XX wieku i w okresie międzywojennym stanowiły podstawę badań porównawczych. W publikacji *Karaimi vel Karaici litewscy*³⁴ Julian Talko-Hryncewicz, dokonał pomiaru mieszkańców Trok i Wilna oraz dostrzegł różnice psychiczne i fizyczne pomiędzy ludnością karaimską a żydowską i wyróżnił wspólne cechy pomiędzy Tatarami krymskimi i kaukaskimi³⁵. Działania naukowe Talko-Hryncewicza stały się podstawą eksploracji prowadzonych przez włoskiego profesora Corrado Gini'ego, który w latach 30. XX wieku prowadził badania antropologiczne wśród Karaimów w Wilnie, Trokach, Łucku i Haliczu.

Spośród polskich badaczy okresu międzywojennego zajmujących się społecznością karaimską w kontekście badań antropologicznych był – autorytet naukowy z lwowskiej szkoły antropologicznej – Jan Czekanowski³⁶. Jego uczeń Salomon Czortkower porównywał cechy antropologiczne Karaimów polskich, krymskich i egipskich, ukazał zasadnicze różnice pomiędzy ludnością karaimską a Żydami środkowoeuropejskimi (aszkenazejczykami)³⁷. Pod względem antropologicznym ludność karaimską w Łucku anali-

³² Wyższe Seminarium Duchowne w Pińsku w 1930 r. wydało publikację *W hołdzie Wielkiemu Księciu Litwy Witoldowi*, która była efektem spotkania w ramach Akademii Poliglotycznej ku czci księcia Litwy, Aleksandra Witolda Kiejstutowicza, urządzonej w 500-letnią rocznicę jego zgonu. Wśród artykułów polskich, litewskich, białoruskich, ukraińskich, łotewskich, niemieckich, tatarskich był tekst i analiza koły-szanki karaimskiej.

³³ Antropologiczną analizą pochodzenia Karaimów zajął się Ignacy Maurycy Judt w książce: *Żydzi jako rasa fizyczna* (Warszawa 1902), gdzie wskazał na altajski rodowód Karaimów i religijne różnice pomiędzy nimi a Żydami wschodnioeuropejskimi. Badaniem antropologicznym Karaimów w Haliczu zajął się polski lekarz Witold Schreiber-Luczyński, dokonując pomiaru dzieci chrześcijańskich, żydowskich i karaimskich, których odrębność opublikował w czasopiśmie niemieckim. W. Schreiber, *Zur Anthropologie der Karaimkinder Galiziens*, „Archiv für Anthropologie” 1910, Neue Folge, Bd. IX, H. 1–2, s. 64–74.

³⁴ J. Talko-Hryncewicz, *Karaimi vel Karaici litewscy*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1903, t. 7, s. 44–100.

³⁵ J. Talko-Hryncewicz, *Muslimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy*, „Materiały Komisji Antropologiczno-Archeologicznej i Etnograficznej” 1907, t. 9, s. 11–86; zob. P. Borawski, *Wkład prof. Juliana Talko-Hryncewicza do badań nad Karaimami oraz Tatarami polsko-litewskimi*, „Rocznik Muzułmański” 2006, t. 6, s. 56–70.

³⁶ Wyniki prac zostały opublikowane po 1945 r. w: *Z zagadnień antropologii Karaimów*, „Myśl Karaimska” 1946–1947, t. 24, z. 2, s. 3–23; J. Czekanowski wspólnie z J. Reychmanem opublikował hasło *Karaimi* w: *Słownik starożytności słowiańskich*, W. Kowalenko (red.), t. 2, Wrocław 1964, s. 372–373.

³⁷ S. Czortkower, *Pochodzenie i struktura rasowa Karaimów*, „Przegląd Antropologiczny” 1938, t. 12, z. 4, s. 678–680; tenże, *Karaimi*, „Kurier Literacko-Naukowy” dodatek do „Kuriera Codziennego” 1935, nr 208; tenże, *Na marginesie pochodzenia Karaimów*, „Nasza Opinia” 1939, nr 182.

zował Tadeusz Henzel. Prace serologiczne nad Karaimami z Wileńszczyzny zaś prowadził Michał Reicher. Jego badania potwierdzały różnice pomiędzy Karaimami a Żydami i podobieństwo społeczności karaimejskiej do ludów pochodzenia tureckiego³⁸.

Natomiast pomimo widocznych różnic w obrzędowości Karaimów badania etnograficzne nie były tak powszechne jak prace badawcze prowadzone w zakresie języka czy historii karaimejskiej³⁹. Zainteresowanie etnografią karaimejską wykazywało nowo powstałe Polskie Towarzystwo Ludoznawcze⁴⁰ oraz Krakowska Akademia Umiejętności, z którą współpracował wcześniej Jan Grzegorzewski. Brak wykwalifikowanych specjalistów opóźniał proces gromadzenia materiału etnograficznego i opracowania naukowego, a wątki etnograficzne pojawiały się w tekstach orientalistów. Tadeusz Kowalski, analizując zabytki literatury karaimejskiej omówił obrzęd ślubu i opisał narzędzie do wyrobu mac wywodzące się z języka tureckiego⁴¹. Zagadnienie etnograficzne związane z zabiegami magicznymi Karaimów podjął Ananiasz Zajączkowski, który zanalizował wróżby z drgania ciała, przepowiednie senne i praktyki z medycyny ludowej⁴². Cenny materiał z zakresu geografii osadnictwa karaimejskiego w Trokach opublikował Jan Jerzy Tochtermann w publikacji zatytułowanej *Troki. Zarys antropogeograficzny* wydanej w Wilnie w 1935 roku. W okresie międzywojennym Maria Znamierowska-Prüfferowa, z Zakładu Etnologii Uniwersytetu Stefana Batorego kierowanego przez profesor Cezarię Ehrenkreutzową, prowadziła badania z zakresu rybołówstwa na jeziorze Galwe⁴³ i przy okazji prowadzonych przez siebie prac badawczych, zgromadziła materiał etnograficzny dotyczący Karaimów mieszkających w Trokach. Opublikowała go dopiero w latach 60. XX wieku⁴⁴.

³⁸ Badacz tezę tę ogłosił na międzynarodowym kongresie antropologicznym w Pradze w 1932 r., zob. M. Reicher, *Grupy krwi u Karaimów trockich i wileńskich*, [w:] *Pamiętnik XIV Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Poznaniu*, Poznań 1933, s. 389–390.

³⁹ Pierwszy artykuł etnograficzny etnografa z Podlasia Mikołaja Janczuka dotyczący etnografii Karaimów opublikowany został w 1897 r. na łamach rosyjskiego czasopisma. O braku badań etnograficznych wśród Karaimów świadczy skromny opis Karaimów J. S. Bystronia, tenże, *Etnografia Polski*, Warszawa 1947, s. 37.

⁴⁰ B. A. Baranowski w 1898 r. w chwili założenia we Lwowie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, wygłosił referat dotyczący etnogenezy galicyjskich Karaimów udowadniając ich turecki rodowód. PTL miał podjąć szersze badania w zakresie etnologii karaimejskiej, ale brak wykwalifikowanych pracowników udaremnił zamiar badawczy. Z. Klodnicki, *Kronika Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego 1895–1995*, Wrocław 1997, s. 23.

⁴¹ T. Kowalski, *Pieśni obrzędowe w narzeczu Karaimów z Trok*, „Rocznik Orientalistyczny” 1925, t. 3, s. 216–254.

⁴² A. Zajączkowski, *Wróżby z drgań części ciała*, „Myśl Karaimejska” 1929, z. 1, s. 23–31; tenże, *Z dziejów literatury wróżbiarskiej*, „Myśl Karaimejska” 1935–1936, z. 11, s. 24–39; tenże, *Teksty i studia folklorystyczne*, „Myśl Karaimejska” 1938, z. 12, s. 41–59; P. Muchowski, *Z badań Ananiasza Zajączkowskiego nad folklorem karaimejskim*, „Almanach Karaimejski” 2014, nr 3, s. 80–88.

⁴³ M. Znamierowska-Prüfferowa, *Rybołówstwo jezior trockich. Rys etnograficzny*, Wilno 1930.

⁴⁴ Taż, *Materiały dotyczące obrzędowości Karaimów Wileńszczyzny*, „Etnografia Polska” 1960, t. 3, s. 426–432.

Niewątpliwie bardzo zróżnicowane obszary badawcze, szeroko zakrojone badania dotyczące języka, religii i historii karaimskiej, świadczą o aktywności naukowej Karaimów w okresie międzywojennym. Dlatego też, ukazane kierunki badań nad społecznością karaimską zostały wykorzystane w niniejszej pracy, jako kontekst działalności kulturalno-oświatowej Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej.

Jednocześnie należy podkreślić, że znaczny dorobek badawczy Karaimów z okresu międzywojennego stał się fundamentem do dalszych badań podjętych już po zakończeniu drugiej wojny światowej⁴⁵. W historiografii współczesnej uwagę badawczą skoncentrowano głównie na kwestiach związanych z odrębnością kulturową Karaimów, wnikliwie badano religię, aby ukazać wyraźne różnice pomiędzy judaizmem a karaimizmem oraz język karaimski, który był podstawą odrębności Karaimów. Zainteresowanych dziejami badań karaimoznawczych odsyłam do prac szczegółowo opracowanych przez Karaima turkologa z Uniwersytetu Warszawskiego Aleksandra Dubińskiego, a także historyka i bibliografa z Uniwersytetu Jagiellońskiego Stefana Gąsiorowskiego⁴⁶.

Z omówionego stanu badań niewątpliwie wynika, że rozważania naukowe świadczą o potrzebie samostanowienia społeczności karaimskiej i nadal skupione są w znacznym stopniu wokół orientalistyki. Szczególnie, że język i religię karaimską badali głównie orientaliści, wśród których większość badaczy to Karaimi, którzy w sposób naukowy interesowali się swym rodzimym dziedzictwem⁴⁷. Natomiast prace naukowe z obszaru badań dotyczących dziejów Karaimów i ich kulturowego rozwoju można odnaleźć w monografiach wieloautorskich⁴⁸. Wśród Autorów prac naukowych, którzy poru-

⁴⁵ A. Dubiński, *Publikacje religioznawcze w zakresie karaimoznawstwa polskiego (1918–1980)*, [w:] *Karaimi. (Materiały z sesji naukowej)*, (red.) A. Dubiński, E. Śliwka, Pieniężno 1987, s. 75–93; M. Abkowicz, *Główne zasady doktrynalne religii karaimskiej*, tamże, s. 9–15, A. K. Traczyk, *Obrzędowość i obyczaje Karaimów*, tamże, s. 64–73; P. Borawski, *Zwyczaj i obrzędy religijne Karaimów litewskich*, „Acta Baltico-Slavica” 1990, s. 265–295; tenże, M. T. Żuk, *Gmina karaimska w Lucku*, „Rocznik Muzułmański” 2006, t. 6, s. 154–163; S. Szyszman, *Karaimizm: doktryna i historia*, Wrocław 2005; A. Zajączkowski, *Zarys religii karaimskiej*, Wrocław 2006.

⁴⁶ A. Dubiński, *Publikacje religioznawcze w zakresie karaimoznawstwa...*; tenże, *Z dziejów badań nad językiem i literaturą karaimską (od końca XIX wieku)*, „Przegląd Orientalistyczny 1960, nr 2 (34), s. 145–156; S. Gąsiorowski, *Stan badań nad dziejami Karaimów w dawnej i współczesnej Rzeczypospolitej*, „Studia Historyczne” 2002, R. 45, z. 3–4, s. 311–330.

⁴⁷ Wśród orientalistów, którzy w Polsce zajmowali się kulturą Karaimów należy wymienić: Abrahama Firkowicza (1785–1874), Jana Grzegorzewskiego (1846 lub 1849–1922), Tadeusza Kowalskiego (1889–1948), Seraję Szapszała (1873–1961), Ananiasza Zajączkowskiego (1903–1970), Włodzimierza Zajączkowskiego (1914–1982), Józefa Sulimowicza (1913–1973), Aleksandra Dubińskiego (1924–2002), Zofię Dubińską (1915–2008), Marię Emilię Zajączkowską-Lopatto (1939), Annę Sulimowicz (1963), Michała Németha (1980). A. Sulimowicz, *Polscy turkolodzy Karaimi. Od przedmiotu do podmiotu badań*, [w:] *Karaimi...*, s. 119–144.

⁴⁸ Z monografii wieloautorskich zawierających teksty dotyczące historii i kultury karaimskiej należy wymienić m.in.: A. Dubiński, *Caraimica. Prace karaimoznawcze*, Warszawa 1994; *Karaimi...*, (red.) A. Dubiński, E. Śliwka; *Karaj kiünlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we współczesnej Europie*, (red.)

szają kwestie związane z kulturą i życiem społecznym Karaimów należy wymienić m.in.: Mariolę Abkowicz, Aleksandra Dubińskiego, Stefana Gąsiorowskiego, Michała Németha, Mariusza Pawelca, Grzegorza Pełczyńskiego, Szymona Pileckiego, Annę Sulimowicz, Jana Tyszkiewicza, Marię Emilię Zajączkowską-Łopatto, Michała Zajączkowskiego⁴⁹. Stan badań nad dziejami Karaimów wykazuje, że historyczno-pedagogiczne zagadnienia dotyczące analizowanej społeczności nie stanowiły atrakcyjnego przedmiotu zainteresowań badawczych, a co za tym idzie były traktowane pobieżnie i nie stanowią całościowego ujęcia zagadnienia a mają jedynie charakter przyczynkowski.

W niewielkim stopniu lukę tę uzupełnia praca Stefana Gąsiorowskiego: *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*⁵⁰, która stanowi kompendium zachowanych i zweryfikowanych wiadomości o dziejach Karaimów zamieszkujących kresy dawnej Rzeczypospolitej. W przywołanej pracy, Autor przedstawił najwybitniejszych uczonych, opisał funkcjonowanie domów modlitwy i znaczenie języka karaimskiego oraz ukazał mechanizmy kulturowe, umożliwiające Karaimom zachowanie własnej odrębności religijnej i językowej oraz zwrócił uwagę na potrzebę prowadzenia badań w obszarze działalności kulturalnej Karaimów. Niniejsza praca ugruntowała moją wiedzę o historii Karaimów i umożliwiła zrozumienie tradycyjnej organizacji życia społeczności karaimskiej, której elementy zachowały się jeszcze w Drugiej Rzeczypospolitej.

Niestety w historiografii karaimskiej nadal brakuje syntetycznej analizy dziejów Karaimów w XIX i na początku XX wieku. Był to okres rozwoju kulturalnego Karaimów, wówczas utrzymywali oni kontakty społeczno-kulturalne z Krymem, zajmowali się przemysłem tytoniowym i prowadzili intensywną działalność handlową, studiowali na uczelniach w Petersburgu, Moskwie, Kijowie czy Paryżu a także angażowali się w działalność społeczną i dobroczynną na rzecz swojej społeczności. Ze względu na ożywioną działalność naukową i rozwijające się formy aktywności społecznej czas ten jest niezwykle inspirujący badawczo i powinien zostać opracowany naukowo.

Również dzieje Karaimów w międzywojniu nie zostały poddane analizie badawczej. Jedną z najmniej licznych mniejszości w Drugiej Rzeczypospolitej, która prowadziła zróżnicowane formy działalności kulturalno-oświatowej oraz odgrywająca znaczącą rolę w polityce narodowościowej państwa polskiego, do chwili obecnej nie doczekała się odrębnej publikacji naukowej. Pomimo tego, że problematyka oświaty mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 została w znacznym stopniu opracowana⁵¹,

M. Abkowicz, H. Jankowski, Wrocław 2004; *Karaimi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012; „Almanach Karaimski” wydawany przez Związek Karaimów Polskich.

⁴⁹ Wymieniam tutaj w kolejności alfabetycznej Autorów prac karaimskich, natomiast pełne zestawienie wykorzystanej literatury zamieszczam w bibliografii.

⁵⁰ S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków – Budapeszt 2008.

⁵¹ Wśród prac naukowych dotyczących oświaty mniejszości narodowych i grup religijnych w okresie międzywojennym ukazały się m.in.: S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych*

natomiast sytuacja oświatowa Karaimów jest w dalszym ciągu obszarem mało zbadanym.

W literaturze przedmiotu kilku Autorów omawiało wybiórcze zagadnienia dotyczące działalności kulturalno-oświatowej Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej. Trud przedstawienia życia społecznego Karaimów w okresie międzywojennym podjął Aleksander Dubiński poświęcając tematyce kilka artykułów zawartych w zbiorze *Caraimica. Prace Karaimoznawcze*⁵². Ponadto Aleksander Dubiński, jako sekretarz zarządu Karaimskiego Związku Religijnego RP współorganizował popularnonaukową sesję poświęconą Karaimom, która odbyła się w dniu 25 kwietnia 1987 roku w Misyjnym Seminarium Duchownym Księży Werbistów w Pieniężnie. Pokłosiem wspomnianej powyżej sesji była publikacja, stanowiąca zbiór cennych artykułów dotyczących historii i życia społecznego Karaimów na przestrzeni wieków⁵³. Charakter przyczynkowski prezentuje artykuł Szymona Pileckiego dotyczący *Karaimskiego życia rodzinnego, społecznego i religijnego okresu międzywojennego, czas wojny, decyzje o przyjeździe do Polski*, w którym Autor wskazuje na kierunki podejmowanych działań kulturalno-oświatowych Karaimów w okresie międzywojennym. Tekst został opublikowany w monografii zbiorowej zatytułowanej *Karaimi* i wydanej przez Wydawnictwo Sejmowe w 2012 roku w tomie serii „Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce”. Praca ma charakter interdyscyplinarnej i prezentuje teksty wybitnych karaimoznawców, historyków i działaczy społecz-

w Polsce w latach 1918–1939, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968; T. Fałęcki, *Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*, Katowice – Kraków 1970; M. Iwanicki, *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939*, Siedlce 1975; Z. Traciewicz, *Język polski w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939*, Olsztyn 1992; J. Wasiluk, *Szkolnictwo litewskie w II Rzeczypospolitej*, „Pogranicze” 1992, t. 2; tenże, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie w okresie międzywojennym*, „Pogranicze” 1993, t. 3; B. Waniak, *Sytuacja prawna szkolnictwa niemieckiego w Polsce w latach 1918–1939*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Pedagogiczne” 1994, nr 103; J. Tomaszewski, *Czeska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939*, „Przegląd Humanistyczny” 1995, nr 6; M. Syrnyk, *Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo*, Wrocław 1996; M. Siemakowicz, *Założenia programowe głównych obozów politycznych wobec szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1998, nr 9; tenże, *Organizacja szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 12; J. Doroszewski, *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2000; T. D. Mames, *Mysteria mysticorum: szkice z duchowości i historii Mariawitów*, Kraków 2009; tenże, *Mariawici w przestrzeni edukacyjnej: od koherencji ku dyferencji (intra)dyskursu nad mniejszością mariawicką*, [w:] *Wielokulturowość. Między edukacją regionalną i edukacją międzykulturową: dylematy i konteksty tożsamościowe*, (red.) K. Kossak-Główczeński, A. Kożyczkowska, Kraków 2015, s. 177–195; U. Wróblewska, *Oświata Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.

⁵² A. Dubiński, *Fragmety korespondencji prof. Tadeusza Kowalskiego z Aleksandrem Mardkowiczem (z okazji 40 rocznicy śmierci profesora)*, [w:] *Caraimica. Prace karaimoznawcze*, Warszawa 1994, s. 91–98; tenże, *Życie społeczne i kulturalne Karaimów na Wileńszczyźnie lat międzywojennych*, [w:] tamże, s. 249–256; tenże, *Z życia Karaimów trockich w okresie międzywojennym*, tamże, s. 257–264; tenże, *Karaimska wystawa Etnograficzna w Trokach*, [w:] tamże, s. 265–268.

⁵³ *Karaimi...*, (red.) A. Dubiński, E. Śliwka.

ności karaimskiej⁵⁴. Na relacje społeczne pomiędzy Karaimami z Polski i spoza granicy kraju zwróciła uwagę Mariola Abkowicz w artykule pt. *Działalność organizacyjna Karaimów z pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przededniu II wojny światowej na podstawie korespondencji z hachanem Serają Szapszałem*, zamieszczonym na łamach „Almanachu Karaimskiego”⁵⁵. Na działania społeczne, kulturowe i oświatowe społeczności karaimskiej w Drugiej Rzeczypospolitej zwrócił uwagę etnolog i teolog z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Grzegorz Pełczyński. Badacz poświęcił omawianej tematyce fragment w publikacji *Najmniejsza mniejszość. Rzecz o Karaimach polskich* i rozdział w książce *Karaimi polscy* wydanej w serii „Małej Biblioteczki”⁵⁶. Wątki z działalności kulturalno-oświatowej Karaimów można odnaleźć w pracach o Karaimach litewskich, napisanej przez Halinę Kobeckaitė⁵⁷ oraz o społeczności karaimskiej w Łucku autorstwa Wołodymyra Szabarowskiego czy w artykule Zygmunta Abrahamowicza dotyczącym dziejów Karaimów w Haliczu⁵⁸. Treści z życia społecznego Karaimów w okresie międzywojennym zawierają także publikacje obcojęzyczne Ananiasza Zajączkowskiego i Szymona Szyszmana⁵⁹. Natomiast działalność Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej założonego przez Karaimów w 1932 roku, opracował S. Gąsiorowski w artykule, który opublikowano w materiałach z seminarium *Karaj kiuñlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we współczesnej Europie*, wydanych pod redakcją Marioli Abkowicz i Henryka Jankowskiego w 2004 roku⁶⁰. Ponadto wymieniona monografia zawiera 21 artykułów dotyczących badań naukowych nad językiem, muzyką, kulturą, tożsamością, archiwaliami, karaimskimi zbiorami muzealnymi, życiem społecznym i działalnością wybitnych przedstawicieli społeczności karaimskiej, poczynwszy od końca XIX po wiek XXI.

Pomimo licznie prowadzonych badań w obszarze orientalistyki, literatura naukowa i popularnonaukowa dotycząca dziejów Karaimów nadal w dużej mierze ma charakter

⁵⁴ *Karaimi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012.

⁵⁵ M. Abkowicz, *Działalność organizacyjna Karaimów z pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przededniu II wojny światowej na podstawie korespondencji z hachanem Serają Szapszałem*, „Almanach Karaimski” 2014, nr 3, s. 7–24.

⁵⁶ G. Pełczyński, *Najmniejsza mniejszość. Rzecz o Karaimach polskich*, Warszawa 1995; tenże, *Karaimi polscy*, Poznań 2004; tenże, *Obrzędowość rodzinna u Karaimów polskich*, „Lud” 1987, s. 179–190; tenże, *Karaimskie święta*, „W Drodze” 1988, nr 9, s. 75–79; tenże, *Karaimi polscy*, „Sprawy Narodowościowe” 1993, nr 2, s. 281–285.

⁵⁷ H. Kobeckaitė, *Lietuvos Karaimai*, Vilnius 1997, ss. 127; też, *Karaimi w Wilnie i Trokach*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty” 1993, R. 47, nr 3–4, s. 45–46.

⁵⁸ Z. Abrahamowicz, *Dzieje Karaimów w Haliczu*, „Przegląd Orientalistyczny” 2001, nr 1–2, s. 3–16; W. Szabarowski, *Karaimi na Wołyniu. Szkic portretu tajemniczego narodu*, Łuck 2013.

⁵⁹ A. Zajączkowski, *Karaims in Poland. Language. Folklore. Science*, Warszawa 1961; S. Szyszman, *Das Karäertum. Lehre und Geschichte*, Wien 1983; tenże, *Les Karaites d'Europe*, Uppsala 1989.

⁶⁰ *Karaj kiuñlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we współczesnej Europie*, (red.) M. Abkowicz, H. Jankowski, Wrocław 2004.

przyczynkarski. Mogłoby się wydawać, że ze względu na małą liczebność wpływ Karaimów na proces dziejowy jest znikomy, stąd – w moim przekonaniu – taki niedostatek literatury na ich temat. Jednak po uwzględnieniu specyfiki grupy, głównie jej naukowej aktywności i działalności na wielu polach, okazuje się, że stanowi ona swoisty fenomen kulturowy, bo właśnie pomimo takiej liczebności była w stanie zachować swoją tożsamość. Dlatego też z entuzjazmem badawczym, z naukowej potrzeby pogłębiania stanu badań, z uwagi na brak w literaturze naukowej opracowania, które ukazywałyby syntetycznie problematykę oświaty Karaimów w okresie międzywojennym, uznałam za konieczne i niezbędne zbadania tego zagadnienia. Lukę tę warto wypełnić przede wszystkim, dlatego, że w przypadku Karaimów polskich oświata w latach 1918–1939 decydowała o charakterze etnicznym grupy i o jej odrębności oraz wnioski płynące z książki jednocześnie uzupełniają stan wiedzy dotyczący polityki oświatowej wobec mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej.

Podstawy źródłowe

Równoległe z kwerendą literatury zaprezentowaną powyżej jako stan badań, zgodnie z warszatem badawczym historyka wychowania, sporządziłam kwerendę archiwalną. Podstawy źródłowe przeprowadzonych badań stanowią wytworzone w omawianym okresie dokumenty różnej proveniencji zgromadzone w archiwach państwowych w Polsce, jak i poza jej granicami. Odtwarzanie oświaty Karaimów było możliwe poprzez wykorzystanie zasobów przechowywanych w archiwach zagranicznych. Zgromadzone w archiwach litewskich materiały dotąd niewykorzystywane przez badaczy pozwoliły spojrzeć na procesy kulturalno-oświatowe społeczności karaimskiej w zupełnie nowym ujęciu.

Podstawę źródłową niniejszej pracy stanowią materiały archiwalne znajdujące się w: Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas), Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka), Litewskiej Narodowej Bibliotece im. Marcina Mażwida w Wilnie (Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo Biblioteka), Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus Universiteto Biblioteka), Muzeum Narodowym Litwy (Lituvos Nacionalinis Muziejus), Muzeum Historycznym w Trokach (Trakų Istorijos Muziejus), Archiwum Wołyńskim w Łucku (Derzhavnyi Arkhiv Volynskoi Oblasti), Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, Polskiej Akademii Nauk Archiwum w Warszawie, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, Muzeum Narodowym w Warszawie, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Archiwum Związku Karaimów Polskich.

Szczególną wartość badawczą mają dokumenty zgromadzone w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie im. Wróblewskich (dalej BLAN), gdzie przechowywane są trzy kolekcje dokumentów karaïmskich: Archiwum Seraji Szapszała, Archiwum Karaïmskiego Zarządu Duchownego oraz Archiwum Szymona Firkowicza. Zasadniczy materiał źródłowy stanowią różnego rodzaju sprawozdania z posiedzeń zarządów gmin i walnych zebrań społeczności karaïmskiej w Wilnie, Trokach, Łucku i Hali-czu. To również zestawienia statystyczne, regulaminy stowarzyszeń karaïmskich, akty prawne, księgi finansowe, podania i wnioski personalne, dokumenty szkolne oraz korespondencja pomiędzy gminami karaïmskimi. Cenny badawczo zespół dokumentów, które ukazują działalność karaïmskich gmin wyznaniowych jest jednocześnie przedmiotem zainteresowań badawczych szczególnie językoznawców i literaturoznawców z Polski, Litwy i Ukrainy, którzy zajmują się tematyką karaïmską.

Istotne informacje znajdują się w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie (dalej LCAP), gdyż dwa najprężniejsze ośrodki karaïmskie w Wilnie i Trokach podlegały pod urzędy w województwie wileńskim. W archiwum znajdują się cenne dokumenty z wizytacji szkoły karaïmskiej w Trokach, świadectwa i dokumenty szkolne uczniów i studentów karaïmskich. W zespole organizacji niechrześcijańskich wyróżniono odrębny zbiór dokumentów sprawozdawczo-informacyjnych z działalności gminy karaïmskich, Stowarzyszenia Karaïmów Wileńskich oraz Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaïmskiej. Warto też wspomnieć o raportach sytuacyjnych i korespondencji przedstawicieli społeczności karaïmskiej z władzami samorządowymi i ministerialnymi. Niestety, ale do zasobów archiwalnych zdeponowanych w Muzeum Karaïmów w Trokach, gdzie znajdują się zaświadczenia i dokumenty uczniów karaïmskich dostęp jest ograniczony a korzystanie z dokumentów utrudnione. Ze względu na sytuację polityczną nie udało się przeprowadzić wnikliwej kwerendy w archiwach ukraińskich, wstępna kwerenda w Archiwum w Łucku wykazała śladowe zasoby dokumentów świadczących o działalności kulturalno-oświatowej Karaïmów na tym terenie⁶¹.

Materiały archiwalne uzyskane podczas kwerend zagranicznych zostały uzupełnione zbiorami z krajowych archiwów i bibliotek. Efektem kwerendy przeprowadzonej w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN) było pozyskanie materiału z zespołu akt Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej MWRiOP), który dotyczy kwestii regulujących sytuację prawną i legislacyjną wyznania karaïmskiego w okresie międzywojennym. Cenne dane zawierają również akta personalne pracowników Uniwersytetu Warszawskiego, zespół prac Ananiasza Zajęcz-

⁶¹ Wstępną kwerendę w Archiwum Wołyńskim w Łucku przeprowadził Oleh Razyhrayev, za okazana pomoc serdecznie dziękuję.

kowskiego zdeponowany w Polskiej Akademii Nauk w Warszawie jak i archiwa osobiste orientalistów: Tadeusza Kowalskiego, Zygmunta Abrahamowicza i Włodzimierza Zajączkowskiego, znajdujące się w Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk, oddział w Krakowie.

W pracy wykorzystano źródła normatywne w formie ustaw, które ukazały sytuację prawną społeczności karańskiej w Drugiej Rzeczypospolitej, wykorzystano m.in.: *Konstytucję RP z 1921* oraz z 1935 roku, *Ustawę z dnia 21 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Karańskiego Związku Religijnego w RP* oraz okólniki i rozporządzenia o szkolnictwie dla mniejszości narodowych. Skorzystano także z danych statystycznych oraz sprawozdań i protokołów Karańskiego Związku Religijnego.

Wiele informacji dostarczały pamiętniki oraz wspomnienia zamieszczone w karańskim czasopiśmie „Awazymyz”, co w niniejszej problematyce badawczej miało szczególne znaczenie. Źródła o charakterze epistolarnym w formie listów Ananiasza Zajączkowskiego do Tadeusza Kowalskiego (*Urzeczeni Orientem. Listy Ananiasza Zajączkowskiego do Tadeusza Kowalskiego*, red. T. Majda, Warszawa 2013) i do Seraji Szapszała i Aleksandra Mardkowicza („Almanach Karański” 2013, nr 2) umożliwiły stworzenie kontekstu naukowego i społecznego działalności kulturalno-oświatowej Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej.

W pracy korzystano z międzywojennych opracowań naukowych dotyczących tematyki karańskiej, które już omówiono w części dotyczącej stanu badań. Do wyjątkowo cennych materiałów źródłowych należy zaliczyć przedwojenne periodyki, które stanowią istotny zasób wiedzy o minionych zjawiskach i pełnią funkcję wyjaśniającą fakty historyczne⁶². Uwzględniając wartość poznawczą prasy wykorzystano karańskie czasopisma „Mysł Karańska” i „Karaj Awazy”, które było szczególnie cennym źródłem wiedzy dotyczącej życia społecznego i działalności kulturalno-oświatowej, natomiast wydawany przy Instytucie Wschodnim w Warszawie kwartalnik „Wschód – Orient” zawierał kronikę wydarzeń z życia mniejszości karańskiej w okresie międzywojennym. W niniejszej pracy korzystano także z prasy codziennej i lokalnych wydawnictw.

⁶² Szczególną uwagę na czasopisma, jako źródła do badań nad dziejami oświaty i wychowania zwraca uwagę prof. Grzegorz Michalski, który wraz z łódzkim ośrodkiem historyków wychowania prowadzi badania w tym obszarze i organizuje konferencje naukowe dotyczące czasopiśmiennictwa. Również Katarzyna Małgorzata Dormus pisze o znaczeniu czasopiśmiennictwa w kształtowaniu historii wychowania, jako samodzielnej dyscypliny pedagogicznej, zob. prace naukowe pod red. G. Michalskiego, I. Michalskiej: *Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 2013; *Czasopiśmiennictwo okresu Drugiej Rzeczypospolitej jako źródło do historii edukacji*, Łódź 2010; G. Michalski, *O potrzebie historyczno-pedagogicznych badań nad działalnością wydawniczą XIX i XX wieku*, [w:] *Badania historyczne w pedagogice: konteksty źródłowe. Pedagogika Toruńska*, t. 5, (red.) W. Szulakiewicz, Toruń 2015, s. 149–165; I. Michalska, *Czasopiśmiennictwo w badaniach historyczno-pedagogicznych*, [w:] tamże, s. 9–24; K. Dormus, *Rola czasopism historyczno-oświatowych w kształtowaniu się historii wychowania jako samodzielnej dyscypliny naukowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2013, t. 50, s. 27–50.

W pracy badawczej istotne były opracowania i publikacje z okresu międzywojennego i z czasów współczesnych, które były znaczącym uzupełnianiem materiałów archiwalnych. Przydatne okazały się opracowania naukowe, periodyki, prasa pedagogiczno-oświatowa, antropologiczna, socjologiczna, historyczna międzywojenna i powojenna. W bibliografii został podany szczegółowy spis materiałów archiwalnych, źródeł prasowych, źródeł opublikowanych, pamiętników, wspomnień, opracowań i czasopism.

Baza źródłowa, zaczerpnięta z zagranicznych i krajowych zasobów archiwalnych została uzupełniona relacjami osób karaïmskiego pochodzenia, które urodziły się przed drugą wojną światową, więc i swoje dzieciństwo i okres dorastania przeżyły w Drugiej Rzeczypospolitej. Wywiady z najstarszym pokoleniem Karaïmów mieszkających obecnie na terenie Litwy (Troki) i Polski (Warszawa, Wrocław) stanowią niezwykle cenny zasób informacji udokumentowanych i ocalonych od zapomnienia.

W trakcie powstawania niniejszej pracy pojawiło się kilka spostrzeżeń dotyczących naukowego obowiązku pogłębiania, a niekiedy rewizji istniejącego stanu badań. Konieczne jest, bowiem przeprowadzenie rzetelnych badań w celu ukazania polityki oświatowej państwa polskiego wobec mniejszości w Drugiej Rzeczypospolitej. Uwzględnienie także mniejszości karaïmskiej jak i tatarskiej, które nie posiadały wcześniej opracowania naukowego dotyczącego sytuacji oświatowej w okresie międzywojennym może ukazać nowe mechanizmy i zweryfikować wcześniejsze tezy dotyczące szkolnictwa i oświaty mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej. Ponadto opracowany okres międzywojenny otwiera jednocześnie kolejne perspektywy badawcze i stawia zasadnicze pytanie dotyczące dalszych losów społeczności karaïmskiej. Należałoby więc przeprowadzić odrębne badania naukowe dotyczące funkcjonowania Karaïmów w okresie drugiej wojny światowej, działalności społecznej w okresie PRL-u oraz rozwoju kulturowego, który nasilił się po 1989 roku. Udział społeczności karaïmskiej w kulturze polskiej to przede wszystkim działalność jednostek, dlatego należałoby także opracować biogramy zasłużonych i znaczących Karaïmów. Przestrzenią badawczą jest obszar związany z międzygeneracyjnym przekazem dziedzictwa kulturowego w rodzinach karaïmskich. Kwestia wychowania dzieci w rodzinie i społeczności karaïmskiej w kontekście przekazywania wartości kulturowych grupy jest również marginalizowana. Brak również publikacji dotyczących życia religijnego Karaïmów ze szczególnym uwzględnieniem obrzędowości rodzinnej i dorocznej. Interesującym zagadnieniem badawczym jest również życie gospodarcze Karaïmów w okresie międzywojennym, z uwzględnieniem umów handlowych, prawa spadkowego oraz organizacji spółdzielni ekonomicznych. Niezbadany obszar badawczy związany jest z etnografią Karaïmów, z kulturą materialną i duchową. Pilną potrzebą jest edytorstwo źródeł oraz przeprowadzenie kwerendy archiwalnej i pozyskanie dokumentów z archiwów zagranicznych z Litwy, Białorusi i Rosji, które umożliwią odtworzenie historii Karaïmów.

Również należy przeprowadzić w ramach badań terenowych wywiady z najstarszymi Karaimami, którzy jako „strażnicy pamięci” mogą przywołać minione czasy, co niewątpliwie wzbogaci wartość zachowanych dokumentów archiwalnych.

Pytań i postulatów badawczych rodzi się wiele, ponieważ dzieje Karaimów pozostają w nikłym stopniu zbadane. Nadal aktualne pozostają słowa najwybitniejszego karaimoznawcy, profesora Tadeusza Kowalskiego, który na łamach prasy krakowskiej w 1926 roku postulował, że „wobec tak odrębnej grupy etniczno-wyznaniowej, pożytecznej ze stanowiska państwowego, a niezmiernie ciekawej ze stanowiska nauki powinna obowiązywać szczególniejsza ochrona, z zastosowaniem wyjątkowych norm i przepisów [...] by im nie dać zginąć”⁶³. Oznacza to, że cały czas mamy szansę i naukowy obowiązek wzbogacać naszą wiedzę na temat tej nielicznej już dziś społeczności.

Mam nadzieję, że niniejsza praca wypełni lukę w badaniach nad życiem społecznym i działalnością kulturalno-oświatową Karaimów. Postawione zaś w niej pytania pobudzą środowisko naukowe do dalszych dociekań nad tą wciąż mało znaną społecznością. Jednocześnie żywię głęboką nadzieję, że przedstawione fakty uzupełnią pamięć historyczną o społeczności karaimskiej i wzbogacą dziedzictwo kulturowe Karaimów. Zainteresowanie badawcze Karaimami jest szansą wzajemnego poznania poprzez odkrycie wspólnego fragmentu przeszłości i kolejnym elementem w dialogu międzykulturowym. Ukazanie relacji mniejszość – większość jest również zwróceniem uwagi na mechanizmy międzykulturowe rozumiane już z perspektywy dzisiejszych relacji.

. . .

Pragnę szczerze podziękować wspomniałym ludziom, których spotkałam na swojej drodze i dzięki którym powstała ta książka. Pani Profesor Elwirze Jolancie Kryńskiej pod opieką, której poznawałam tajniki historii wychowania i która udzielała mi cennych wskazówek naukowych dziękuję za wnikliwą recenzję oraz sugestie, które udoskonalili pracę. Serdeczne podziękowania składam także Pani Profesor Stefanii Marii Walasek, która recenzując moją książkę udzieliła mi wielu cennych wskazówek i propozycji oraz podzieliła się swoim doświadczeniem badawczym. Dziękuję za pełną wyrozumiałość i życzliwe wspieranie moich poczynań naukowych.

Słowa podziękowania kieruję do wszystkich Karaimów, bez których książka nie miałaby tak dużego znaczenia społecznego. Okazana mi szczerza pomoc sprawiła, że badania terenowe były pełne nowych odkryć i niezwykłych doświadczeń. Dziękuję przewodniczącej Związku Karaimów Polskich, Marioli Abkowicz, za życzliwe przyjęcie mojego pomysłu i liczne dyskusje, które ukierunkowywały moją pracę badawczą.

⁶³ T. Kowalski, *Karaimi w Polsce*, „Czas” 1926, nr 296, s. 5.

Szczególnie gorąco dziękuję cudownym Karaimom, Pani Marii Emilii Zajączkowskiej-Łopatto oraz Panu Emanuelowi Łopatto, którzy nie szczędząc mi czasu ani swoich sił służyli zawsze pomocą, wsparciem i zaangażowaniem. Dziękuję za piękne historie, wspomnienia rodzinne, fotografie i materiały źródłowe, które do tej pory nie były upowszechniane a które mogłam wykorzystać w niniejszej pracy.

Dziękuję osobom z różnych ośrodków akademickich, które inspirowały mnie i ukazały właściwe kierunki pracy naukowej i dydaktycznej. Profesorowi Grzegorzowi Pełczyńskiemu, który jako pierwszy na początku moich poszukiwań naukowych w 2003 roku podczas wykładu o mniejszościach mniej znanych zainspirował mnie do podjęcia badań z zakresu oświaty karaimskiej. Pani Profesor Annie Brzezińskiej dziękuję za życzliwe dopingowanie i motywowanie mnie do dalszej pracy. Mojemu koledze, dr hab. Piotrowi Gołdynowi dziękuję za wspólne naukowe dyskusje i wzajemne inspiracje badawcze. Za życzliwość i wzajemną pomoc w archiwach wschodnich dziękuję dr hab. Mariuszowi Auszowi oraz doktorowi Andrzejowi Smolarczykowi. Doktorowi Arturowi Konopackiemu dziękuję za krytyczną ocenę pierwszych wyników mojej pracy. Słowa wdzięczności kieruję także do pracowników archiwów i bibliotek, dzięki którym mogłam optymalnie wykorzystać czas przeznaczony na kwerendy. Jednak bez wsparcia finansowego, które uzyskałam z Narodowego Centrum Nauki większość wyjazdów naukowych byłaby niemożliwa. Dziękuję również wszystkim, którzy zaangażowali się w pracę redakcyjną i dawali mi cenne uwagi dotyczące technicznej strony tekstu.

Szczególnie dziękuję mojej Rodzinie, że heroicznie znosili moje wyalienowanie, że podczas pisania książki odsunęli się na dalszy plan i cierpliwie czekali na efekt finalny. Bliskiej mi osobie, Mirkowi z całego serca dziękuję za wyrozumiałość, nieograniczone wsparcie i bezgraniczne zrozumienie specyfiki mojej pracy. Moim Rodzicom, Antoniemu i Bogusławie dziękuję za wszystko, w co mnie wyposażyli, co ułatwiło mi pisanie książki i co pozwala iść właściwą drogą. Mojej siostrze, Magdzie dziękuję za wsparcie i nieograniczoną wiarę w moje możliwości, a Michałkowi i Kubusiowi za spontaniczne organizowanie chwil wytchnienia.

Gorąco dziękuję, mojej wieloletniej przyjaciółce Annie Weronice Brzezińskiej za wszystkie wspólne doświadczenia, podróże i wyjazdy, za odkrywanie karaimskich dróg w Wilnie, za wsparcie i zrozumienie. Agacie Samsel dziękuję za szczerość, pomoc i motywowanie do dalszych działań. Dziękuję Adamowi Sienkiewiczowi za inspirujące dyskusje na wielu płaszczyznach i za nieocenioną pomoc przyjacielską. Dziękuję Agnieszce, Asi, Karolinie, Marcie i wszystkim moim Przyjaciołom, którzy z utęsknieniem czekali na ukazanie się niniejszej książki.

Sytuacja społeczno-prawna Karaimów

1. Demografia społeczności karaimskiej

Konsekwencją pierwszej wojny światowej były ruchy migracyjne ludności i zmiany terytorialne Drugiej Rzeczypospolitej, które bezpośrednio wpłynęły na liczebność i rozmieszczenie geograficzne mniejszości narodowych i etnicznych, które w strukturze demograficznej stanowiły przeszło 35% społeczeństwa. Szczególnie zróżnicowane etnicznie i wyznaniowo były tereny przygraniczne, w tym ziemie północno-wschodnie Polski, na których zamieszkiwali także Karaimi, jako jedna z najmniejszych grup narodowościowych i zarazem wyznaniowych w strukturze zróżnicowanej etnicznie Polski⁶⁴. Najogólniej można wskazać, iż liczba Karaimów w okresie międzywojennym wynosiła w granicach od 800 do 1500 osób mieszkających głównie w województwie wileńskim, wołyńskim i stanisławowskim⁶⁵.

Podanie dokładnej liczby Karaimów może nastęrczać trudności a różne wydawnictwa okolicznościowe, popularne i encyklopedyczne zazwyczaj ją zawyżały lub zani-

⁶⁴ Jerzy Tomaszewski szacuje, że w II RP było 35,4% mniejszości, Janusz Żarnowski podaje 34% natomiast Henryk Chałupczak i Tomasz Browarek szacują liczbę mniejszości na 11,2 mln, co stanowiło 35,1% społeczeństwa. Określenie liczebności mniejszości narodowych jest utrudnione ze względu na brak rzetelnych danych statystycznych, dlatego w przybliżeniu określa się, że na obszarze Drugiej Rzeczypospolitej mieszkała ludność pochodzenia: ukraińskiego (ok. 5 mln), żydowskiego (3,1 mln), białoruskiego (1,9 mln), niemieckiego (830 tys.), litewskiego (180 tys.), rosyjskiego (100 tys.), czeskiego (40 tys.), cygańskiego (30 tys.), słowackiego (7 tys.), ormiańskiego (5,5 tys.), tatarskiego (5 tys.) i karaimskiego (1 tys.). Na temat struktury etnicznej w II RP, zob. J. Żarnowski, *Spółczeństwo polskie Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973; tenże, *Spółczeństwo Polski międzywojennej*, Warszawa 1969; *Polska 1918–1939. Praca – technika – spółczeństwo*, Warszawa 1990; *Spółczeństwo i kultura II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w latach 1918–1939*, Warszawa 1985; tenże, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1991; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.

⁶⁵ *Wycieczka naukowa prof. U.J. dr T. Kowalskiego do Karaimów w Wilnie i Trokach*, „Myśl Karaimska” 1926, t. 1, z. 3, s. 23.

zały. Nie dostarczają również pełnych informacji na temat liczebności Karaimów dane dotyczące mniejszości narodowych i grup wyznaniowych, które opracowano na podstawie przeprowadzonych w 1921 i 1931 roku powszechnych spisów ludności, którym zarzuca się brak pełnej wiarygodności i rzetelności, na co wielokrotnie zwracają uwagę badacze okresu międzywojennego a i współcześni nie szczędzą krytyki⁶⁶. Karaimi nie zostali objęci spisem powszechnym w 1921 roku, z powodu toczącego się wówczas sporu z Litwą o Wileńszczyznę, który zakończył się dopiero w kwietniu 1922 roku zjednoczeniem Litwy Środkowej z Polską⁶⁷. Ze względu na małą liczebność, Karaimi nie zostali zapisani w odrębnej kategorii i w publikacjach statystycznych opracowanych na podstawie danych ze spisów powszechnych, umieszczono ich wśród grup „innych”, do których zaliczano także Rosjan, Czechów, Słowaków, Ormian, Tatarów czy Cyganów⁶⁸.

Ponieważ trwały ruchy emigracyjne i ludność rozproszona w czasie wojny powracała do swoich domów to Karaimski Zarząd Duchowny w Trokach (dalej Zarząd Duchowny) w latach 20. XX wieku nie posiadał jeszcze wykazu członków swojej gminy, dlatego Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej MWRiOP) dysponowało ogólną liczbę Karaimów, tj. 800–900 osób⁶⁹. Uaktualnianie danych statystycznych przez reprezentantów duchownych było obligatoryjnym zadaniem wszystkich prawnie uznanych grup wyznaniowych. W związku z tym od 1927 roku, kiedy formalnie rozpoczął działalność *hachanat*, prowadzenie aktualnej statystyki wyznawców

⁶⁶ Jako punkt wyjścia przyjmując dane ze spisów, jako szacunkowe przy jednoczesnym współczesnym ujęciu tych danych. Przeprowadzonym w okresie międzywojennym spisom powszechnym zarzuca się brak poprawnych narzędzi oraz manipulowanie danymi, przez co nie ukazują w pełni rzetelnie liczby mniejszości narodowych w Polsce. Pierwszy spis powszechny nie obejmował swoim zasięgiem terenów, których kwestie nie były jeszcze rozstrzygnięte (ziemi wileńskiej oraz polskiej części Górnego Śląska). W pracy pomijam kwestie sporów wokół wiarygodności spisów powszechnych z lat 1921 i 1931. We współczesnej literaturze przedmiotu zagadnienie to doczekało się odrębnych opracowań, zob. J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985; J. Bardach, *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX i XX w.*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną*, (red.) W. Wrzesiński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988. A. Krysiński, *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności z 1921 i 1931*, Warszawa 1933; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997.

⁶⁷ Na temat konfliktu polsko-litewskiego i przynależności Wilna do Polski, zob. K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy: mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.

⁶⁸ Według drugiego spisu powszechnego przeprowadzonego w 1931 r. narodowość „inna” stanowiła 3,2% całego społeczeństwa polskiego. W spisie powszechnym ludności z województwa wileńskiego, wołyńskiego i stanisławowskiego wyodrębniono jeszcze kategorię szczegółową wyznania: „inne niechrześcijańskie”, w której byli uwzględnieni Karaimi, ale też i Tatarzy czy osoby nieklasyfikujące się do innych kategorii. Jedynym kryterium umożliwiającym wyodrębnienie społeczności karaimskiej spośród wyznań innych niechrześcijańskich był język karaimski, który wyróżniał ich od muzułmańskiej społeczności tatarskiej, która w XIV w. zatraciła swoją mowę ojczystą. Jednak kierując się niniejszymi przesłankami dane statystyczne będą raczej formą przypuszczenia niż rzetelnym źródłem informacji.

⁶⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej MWRiOP), sygn. f. 1461, k. 107; ap. 23, b. 726, k. 2.

karaimizmu należało już do stałych obowiązków Duchownego Zarządu Karaimskiego w Trokach, który był zobowiązany do wysyłania, co kwartał informacji, na podstawie, których urząd wojewódzki opracowywał statystykę naturalnego ruchu ludności karaimskiej⁷⁰. Celem danych demograficznych przekazywanych z Zarządu Duchownego w Trokach było ustalenie ogólnej liczby Karaimów, a także liczby urodzeń, małżeństw, zgonów i rozwodów, co pozwalało na częściowe przygotowanie urzędowych danych statystycznych. Według danych *hachana* wysyłanych do MWRiOP w 1928 roku wynika, że liczba ogólna ludności karaimskiej w kraju nie przekraczała 1 500 osób⁷¹.

W granicach Drugiej Rzeczypospolitej pozostały trzy najstarsze skupiska karaimskie: w Trokach, Łucku i Haliczu oraz rozwijało się najmłodsze osadnictwo karaimskie w Wilnie. Dane przywoływane przez Karaimów sugerują, że w połowie lat 20. XX wieku w Trokach przebywało 500 osób wyznania karaimskiego, w Wilnie – 250, w Haliczu – 150 osób, natomiast najmniej liczebną, bo liczącą zaledwie 50 osób była gmina w Łucku⁷². Ludność karaimska skupiona była w zwartych i licznych grupach, zamieszkujących określone rejony w danej miejscowości, o czym świadczy raport z MWRiOP dotyczący lokalizacji Karaimów.

„Ludność karaimska w Polsce grupuje się w czterech gminach: Trokach, Wilnie, Haliczu i Łucku i w miastach tych zamieszkuje przeważnie dzielnice: W Trokach «Karaimszczyznę» i okoliczne wsie, w Wilnie «Zwierzyniec», w Haliczu ul. Karaimską i sąsiednią wieś Załukiew, w Łucku ul. Karaimską i sąsiednie wsie [...] Ponadto pojedynczy Karaimowie, rolnicy i urzędnicy rozrzucony są po całym obszarze Rzeczypospolitej»⁷³.

Społeczność karaimska zajmowała największy liczebnie obszar w województwie wileńskim, w którego skład wchodził Karaimi zamieszkujący Troki i Wilno. Najwięcej było ich w samych Trokach, gdzie w 1924 roku – według danych tamtejszej gminy karaimskiej – mieszkało 203 parafian, w tym 54 mężczyzn, 81 kobiet i 68 dzieci⁷⁴. Pod koniec lat 20. XX wieku – według danych statystycznych z 1927 roku – parafia w Trokach liczyła 300–400 osób⁷⁵. Troki podobnie jak inne miasta ziem wschodnich, charakteryzowały się zróżnicowaną strukturą narodowościową, a Karaimi byli jedną z liczniejszych grup w mieście. W okresie międzywojennym, według spisu z 1931 roku, mieszkali tam Polacy (72,3%), Żydzi (14,65%), Karaimi (7,65%) oraz w mniejszej liczbie

⁷⁰ Wykaz załączonych sprawozdań urzędów parafialnych, metrykalnych, urzędów stanu cywilnego o ruchu naturalnym ludności, za kwartał IV 1929 r., Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie (dalej LCAP), sygn. f. 55, ap. 4, b. 48, b.s; LCAP, sygn. f. 55, ap. 4, b. 186.

⁷¹ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 400, k. 23.

⁷² „Myśl Karaimska” 1926, t. 1, z 3, s. 27; *Wycieczka naukowa...*, s. 23.

⁷³ LCAP, sygn. f. 289, ap. 1, b. 6, k. 81.

⁷⁴ LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 103.

⁷⁵ AAN, MWRiOP, sygn. f. 1461, k. 107; LCAP, sygn. f. 55, ap.4, b. 57, k. 413.

Rosjanie (4,3%), Tatarzy (0,8%) i Litwini (0,2%)⁷⁶. Domy karaimskie wybudowane było głównie w dzielnicy zwanej Karaimszczyzną, położonej między dwoma częściami jeziora Trockiego, Galwe i Tataryszki. Pod koniec lat 30. XX wieku Urząd Miasta Trok podjął decyzję o zastąpieniu nazwy ulicy Witolda ulicą Karaimską, do czego przyczynili się troccy Karaimi, napisali petycję do władz miasta, ponieważ zależało im na przesłannym potwierdzeniu osadnictwa karaimskiego w Trokach.

Kolejnym miastem, w którym licznie mieszkała społeczność karaimska było Wilno – miasto wielu kultur, które jako stolica województwa wileńskiego dysponowało licznymi instytucjami urzędowymi, naukowymi, społecznymi i gospodarczymi i tym samym dawało więcej możliwości pracy i rozwoju zawodowego⁷⁷. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości znaczna część inteligencji karaimskiej z byłego zaboru rosyjskiego mieszkała w Wilnie, nie tylko w dzielnicy Zwierzyniec, gdzie znajdowała się kienesza, lecz także i w innych częściach miasta⁷⁸. W 1931 roku – według danych miejscowego urzędu wojewódzkiego – na 193 tys. mieszkańców Wilna 207 osób posługiwało się językiem karaimskim, Karaimi stanowili jedynie 0,1% społeczeństwa wileńskiego⁷⁹.

Trzecie mniejsze zbiorowisko karaimskie położone było w województwie stanisławowskim, gdzie w samym Haliczu i pobliskiej wsi Załukiew mieszkało około 150 Kara-

⁷⁶ J. J. Tochtermann, *Troki. Zarys antropogeograficzny*, Wilno 1935, s. 13–14.

⁷⁷ Na temat sytuacji kulturalnej, społecznej i gospodarczej Wilna w okresie międzywojennym w serii *Biblioteki Pamięci i Myśli* ukazała się praca pod redakcją Anny Kieźuń pt. *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994 oraz cenne poznanawczo trzy serie materiałów z międzynarodowych konferencji w Białymstoku, które opracowywała Elżbieta Feliksiak: *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej Konferencji, Białystok 21–24 IX 1989*, t. 1; t. 2, *Historia i pamięć*; t. 3, *Nuka i oświata*; t. 4, *Literatura i język*, (red.) E. Feliksiak, Białystok 1992; *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie: materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r.*, t. 1, *Historia i ludzkie losy*; t. 2, *Kultura i trwanie*; t. 3, *Polszczyzna kresowa*; t. 4, *Literatura*, (red.) E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996; *Wilno i ziemia Mickiewiczowskiej pamięci: materiały III Międzynarodowej konferencji w Białymstoku, 9–12 IX 1998*, t. 1, *W kręgu spraw historycznych*; t. 2, *W kręgu literatury i sztuki*; t. 3, *W kręgu języka*, (red.) E. Feliksiak, E. Konończuk, Białystok 2000; *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, (red.) E. Feliksiak, M. Leś, t. 1 i 2, Białystok 2002. Sytuacje społeczne i życie codzienne w przedwojennym Wilnie opisują autorzy pamiętników m.in.: M. Znamierowska-Prüferowa, *Wilno – miasto sercu najbliższe*, Białystok 1997; S. Lewandowska, *Wilno 1921–1944. Czasy i ludzie*, Warszawa 2009; F. Ruszczyc, *Dziennik, cz. 2, W Wilnie 1919–1932*, Warszawa 1996; R. Filipowicz, *Klischee pamięci. Z wileńskiej ojczyzny*, Wrocław 2008; K. Czyrkowski, *Wspomnienia Wilnianina (1925–1946)*, Gdańsk 2009. Na temat sytuacji narodowościowej w wieloetnicznym międzywojennym Wilnie ukazały się artykuły naukowe m.in.: *Miasto polsko-żydowskie*, oprac. J. Wołkonowski, „Karta” 2002, nr 34, s. 28–55; tenże, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 2004; R. Miknys, *Sprawa Wilna a problemy narodowościowe według „Dziennika” Michala Römera*, „Krasnogruda” 2001, nr 13, s. 145–147; V. Stravinskienė, *Stosunki międzyetniczne w Wilnie w latach 1920–1939*, „Biuletyn Historii Pogranicza” 2013, nr 13, s. 85–100.

⁷⁸ E. K., *W sprawie stosunku Karaimów do Rządu, organizacji duchownych władz karaimskich oraz wewnętrznej ustroju gmin karaimskich*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 7; ŁCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 21.

⁷⁹ *Rocznik Statystyczny Wilna 1931*, Wilno 1933, s. 12.

Mapa 1. Rozmieszczenie siedzib karaimskich w Drugiej Rzeczypospolitej

Źródło: opracowanie własne

imów⁸⁰. Liczebność Karaimów w Łucku w województwie wołyńskim była najmniejsza, bo licząca zaledwie 50 osób wyznania karaimskiego⁸¹. Na pozostałym obszarze kraju mieszkaly pojedyncze osoby lub rodziny wyznania karaimskiego przeważnie w południowo-wschodnich i centralnych województwach. W Warszawie w latach 30. XX wieku mieszkało około 12–15 osób, które pochodziły głównie z gmin karaimskich z Wilna, Troki, Łucka i Halicza⁸².

⁸⁰ AAN, MWRiOP, sygn. f. 1461, k. 107; *Wycieczka naukowa...*, s. 23.

⁸¹ „Mysł Karaimska” 1926, t. 1, z. 3, s. 27.

⁸² AAN, MWRiOP, sygn. 1467, k. 119; A. Dubiński, *Karaimi i ich cmentarze w Warszawie*, [w:] *Karaimi...*, s. 170; M. E. Zajączkowska-Łopatto, *Działalność zawodowa i społeczna Karaimów trockich w War-*

W okresie międzywojennym w wyniku nowego podziału terytorialnego poza granicą Polski na terenie Litwy Kowieńskiej, w Poniewieżu pozostała ponad stuosobowa społeczność karaimska⁸³, z którą Karaimi polscy utrzymywali kontakty kulturalno-oświatowe, które ze względu na niesprzyjającą sytuację polityczną były utrudnione. W lipcu 1937 roku Zarząd Duchowny w Trokach do Karaimów na Litwie wydelegował nauczyciela Jerzego Firkowicza, którego celem wyjazdu było nawiązania lepszych kontaktów z gminą w Poniewieżu oraz zapoznanie się z sytuacją osiedli karaimskich w Birżach, Poswołu, Nowym-Mieście, Kownie i Jaźnie⁸⁴. Karaimi polscy w okresie międzywojennym utrzymywali również kontakty ze swoimi współwyznawcami, którzy mieszkali m.in.: w Rosji, Rumunii, Estonii, Bułgarii, Jugosławii, Francji (Paryż), Niemczech (Berlin), Harbinie czy Kairze⁸⁵.

Karaimi w okresie międzywojennym byli najmniej liczną mniejszością narodową. A notowane tak zwane ilościowe cofanie się, było istotnym problemem demograficznym w społeczności karaimskiej⁸⁶. Mała liczebność Karaimów była w znacznym stopniu zdeterminowana przez sytuację społeczno-gospodarczą Drugiej Rzeczypospolitej. Wycieńczeni po pierwszej wojnie światowej Karaimi powrócili do swoich zrujnowanych gospodarstw, które w jak najszybszym czasie musieli odbudować. Ponadto epidemia tyfusu, która wybuchła w latach 1919–1920 pochłonęła 25% karaimskiej ludności powracającej do Halicza⁸⁷.

Kryzys gospodarczy w kraju obniżał jakość życia Karaimów, co bezpośrednio przełożyło się na niski przyrost naturalny. W latach 1929–1934 przyrost naturalny wśród Karaimów był dodatni, w Wilnie najwyższy przyrost odnotowany został w 1933 roku,

szawie w XX wieku, [w:] *Orientalis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, (red.) T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilnius 2008, s. 301–305; G. Pełczyński, *Rys dziejów Karaimów warszawskich*, [w:] *Warszawa, etnicznie i społeczno-kulturowe zróżnicowanie miasta (XVII–XX w.)*, t. 2, (red.) A. Stawarz, Warszawa 1998, s. 63–70.

⁸³ B. Janusz, *Karaimi w Polsce*, Kraków 1927, s. 50.

⁸⁴ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 222.

⁸⁵ W Rosji w okresie międzywojennym mieszkało około 10–15 tys. Karaimów, zamieszkiwali głównie na Krymie (6 tys.), Kaukazie (500 os.), Kijowie, Odessie, Charkowie. W 1937 r. w Rumunii mieszkało 54 a w Estonii było 30 Karaimów, w Bułgarii mieszkały 32 osoby pochodzenia karaimskiego, w Jugosławii liczba Karaimów nie przekraczała 20 osób, w Niemczech w Berlinie mieszkało 20 rodzin karaimskich a we Francji było około 500 Karaimów, przeważnie byli to emigranci z Krymu, emerytowani wojskowi oraz inteligencja, która wyemigrowała z Rosji. AAN, MWRiOP, sygn. f. 1461, k. 107; LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 249; b.a., *Życie Karaimów poza kordonem Rzeczypospolitej*, „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, t. 1, s. 29–30; M. Abkowicz, *Działalność organizacyjna Karaimów w pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przededniu II wojny światowej na podstawie korespondencji z hachanem Serają Szapszałem*, „Almanach Karaimski” 2014, t. 3, s. 9–10.

⁸⁶ *Wycieczka naukowa...*, s. 23.

⁸⁷ *Ze statystyki Karaimów w Haliczu*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 33; *Listy z Halicza*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 28.

gdy urodziło się aż 14 dzieci a zmarło tylko 8 osób. Niestety, rok później sytuacja uległa diametralnej zmianie. Urodziło się wówczas tylko 4 Karaimów, zmarło zaś aż 13 osób⁸⁸.

Niski przyrost naturalny wynikał ze zbyt małej liczby małżeństw, w latach 1920–1934 wśród wszystkich Karaimów odnotowano jedynie 67 aktów zawarcia małżeństwa⁸⁹. Niedostatek i trudności finansowe Karaimów bezpośrednio wpływały na liczbę zawartych małżeństw, która w latach 1933–1934 spadła do 5%, gdy u innych narodowości utrzymywała się na poziomie około 9%. Zawarcie małżeństwa karaimskiego związane było z warunkiem spełnienia umowy posagowej i przestrzeganiem zasad małżeńskiej endogamii. W okresie międzywojennym na fali ruchów społecznych wśród Karaimów dochodziło do zawierania małżeństw mieszanych i chociaż wiązało się to z nieuchronną asymilacją i wykluczeniem z grupy to zaczęto stopniowo tolerować małżeństwa karaimsko-polskie, a dzieci z małżeństw mieszanych były zarejestrowane w karaimskich księgach metrykalnych. Związki małżeńskie u Karaimów na ogół charakteryzowały się trwałością i panowała w nich zgoda⁹⁰. Dopuszczalne były rozwody, ale zdarzały się rzadko głównie w małżeństwach mieszanych, natomiast w latach 1920–1933 według danych zamieszczonych w *Roczniku statystycznym*, wśród Karaimów nie odnotowano aktów unieważniania małżeństwa czy rozwodów⁹¹. Natomiast w świetle dokumentów zdeponowanych w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie w latach 1923–1937 sąd karaimski w Trokach przeprowadził 14 postępowań rozwodowych⁹². Stan materialny i sytuacja finansowa również determinowały liczbę potomstwa w rodzinie karaimskiej, w której było przeciętnie od 2 do 3 dzieci. Pomimo tego, że dawniej rodziny karaimskie wychowywały od 5 do 17 dzieci, to sytuacja społeczno-ekonomiczna w Drugiej Rzeczypospolitej ograniczyła liczbę rodzin wielodzietnych⁹³.

Niezadawalający przyrost naturalny Karaimów był „rekompensowany” niskim wskaźnikiem śmiertelności noworodków, dobrą kondycją psychofizyczną oraz długowiecznością. O dobrej kondycji psychofizycznej noworodków karaimskich świadczy niski odsetek śmiertelności, który wynosił, około 9%, gdy u ludności wileńskiej oscylował wokół 14,7%⁹⁴. Pomimo tak niewielkiej ilości i wielokrotnego spokrewnienia rodów w ciągu wieków, nie odnotowano u ludności karaimskiej cech degeneracji genetycznej ani na poziomie fizycznym ani psychicznym⁹⁵. Rzadko pojawiały się wady roz-

⁸⁸ K. Łopatto, *Krótki zarys higieny Karaimów w Polsce*, „Myśl Karaimska” 1936, z. 11, s. 77.

⁸⁹ Tamże, s. 74.

⁹⁰ G. Pełczyński, *Karaimi polscy*, Poznań 2004, s. 47–48.

⁹¹ *Rocznik Statystyczny Wilna 1933*, Wilno 1935, s. 14.

⁹² Informacja uzyskana od p. M. Abkowicz w dniu 8 sierpnia 2015 r. w Trokach.

⁹³ K. Łopatto, dz. cyt., s. 77.

⁹⁴ Tamże, s. 75.

⁹⁵ *Wycieczka naukowa...*, s. 23.

wojowe, jeśli zaś chodzi o choroby wieku niemowlęcego dzieci karaime najczęście chorowały na powszechne wówczas zapalenie płuc, osierdzia, opon mózgowych i tężyczkę. W wieku szkolnym zapadały na powszechne w okresie międzywojennym choroby epidemiologiczne, tj.: odrę, płonicę i krztusiec⁹⁶. Wśród dorosłych Karaimów najczęściej pojawiały się choroby związane z przemianą materii, takie jak: dna, artretyzm, cukrzyca. Wynikało to głównie ze zmiany naturalnych predyspozycji żywieniowych; bogata w produkty roślinne dieta karaime została zastąpiona potrawami wynikającymi z odmiennych warunków klimatycznych i miejscowymi produktami⁹⁷. Karaimi rzadko chorowali na gruźlicę, która przybrała w omawianym okresie epidemiologiczne rozmiary. Dzięki dobrym warunkom higienicznym w połowie lat 30. XX wieku jedynie 5% Karaimów zmarło na gruźlicę, podczas gdy w Wilnie stała się ona przyczyną śmierci od 11,7 do 12,6% ludności. Karaimi najczęściej umierali na przewlekłe zapalenie osierdzia (20,7%), co związane było z warunkami klimatycznymi i obciążającą serce pracą na polu i w ogrodach. Wysoka śmiertelność wynikała z zapalenia płuc, na które umierało 16,5%, a w Wilnie stanowiła 12,6% ogólnej śmiertelności. Na drugim miejscu przyczyną śmiertelności u Karaimów był uwiąd starczy (19,5%), na który w społeczeństwie polskim umierało zaledwie 6,25% osób⁹⁸.

W celu podniesienia „żywności” grupy dbano o poprawę warunków i rozwój gospodarczy wśród Karaimów, którzy w większości pracowali jako rolnicy i utrzymywali się z uprawy ziemi własnej lub wdzierżawionej.

W dwudziestoleciu międzywojennym (tak jak przed pierwszą wojną światową) społeczność karaime nie była ludnością jednolitą pod względem posiadanego majątku jak i kapitału kulturowego. Podobnie jak w całym społeczeństwie polskim, również wśród Karaimów istniał wyraźny podział na warstwę osób bogatych, średniozamożnych oraz znajdujących się w niekorzystnych warunkach czy nawet w skrajnym ubóstwie. W obrębie społeczności można wyróżnić właścicieli dużych i średnich majątków ziemskich, fabrykantów, pracowników administracji państwowej i wyższej uczelni, pracowników umysłowych w urzędach państwowych i biurach prywatnych, drobnych rolników utrzymujących się wyłącznie z posiadanej lub wdzierżawionej ziemi, mieszkańców miast i miasteczek trudniących się ogrodnictwem, handlem i rzemiosłem.

Karaimi w Trokach zajmowali się przede wszystkim rolnictwem i ogrodnictwem, „postawili oni kulturę ogrodniczą w Trokach na dość wysokim poziomie”⁹⁹. Charakter rolniczo-ogrodniczy Trok, w których 80% mieszkańców stanowili rolnicy, był konsekwencją osadnictwa karaimekiego. Karaimi przynieśli ze sobą z Krymu wysoką kulturę

⁹⁶ Tamże, s. 23.

⁹⁷ K. Łopatto, dz. cyt., s. 73.

⁹⁸ Tamże, s. 75–76.

⁹⁹ J. J. Tochtermann, dz. cyt., s. 15.

ogrodniczą, która z czasem została przejęta przez ludność autochtoniczną. W Trokach w okresie międzywojennym Karaimi sami zorganizowali specjalną karaimską komisję do spraw rolnych, która była formalnie zatwierdzona i uczestniczyła w pracach organizacyjnych zarządu gminy karaimskiej. Na przełomie lat 20. i 30. XX wieku na fali reformy rolnej, komasacji gruntów ornych na Wileńszczyźnie Karaimi połączyli w jedną całość grunta należące do karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach, które następnie Karaimi wydzierżawiali od zarządu gminy, co podnosiło wydajności pól. Zorganizowane karaimskie kółko rolnicze, było nagradzane za efektywność przez władze wojewódzkie podczas konkursów rolniczych i stanowiło wzór oraz przykład godny do naśladowania dla mieszkańców Trok. Wzorcowe ogrody prowadzili również Karaimi w Haliczu, które odwiedzali urzędnicy i dostojnicy duchowni. W kwestii rolnictwa Karaimi nie byli konserwatywni, nie trzymali się przestarzałych metod pracy, a starali się iść z duchem czasu. Uprawiane na skalę przemysłową ogrodnictwo karaimskie cieszyło się uznaniem a stałym akcentem na miejscowych targowiskach były ich stragany warzywne, gdzie sprzedawano ogórki trockie. Sukcesy rolników karaimskich były tym bardziej znaczące, że Kresy Północno-Wschodnie były najbardziej zacofaną gospodarczo dzielnicą ówczesnej Polski, plony w województwie wileńskim były prawie dwukrotnie niższe niż w poznańskim, dlatego wszelkie inicjatywy podnoszące poziom rozwoju rolnictwa i postępowe metody pracy były szczególnie pożądane¹⁰⁰.

Poza rolnictwem i ogrodnictwem Karaimi trudnili się także handlem, np. w Warszawie sklep tytoniowy prowadził Szymon Chorczenko a po jego śmierci w 1923 roku właś-

¹⁰⁰ Wśród czynników, które wpłynęły na zapóźnienie cywilizacyjne i niski poziom rozwoju rolnictwa na Kresach Wschodnich należy wymienić m.in.: uwarunkowania historyczne w tym przynależność tych ziem do zaboru rosyjskiego i traktowanie ich jako peryferie gospodarcze, zniszczenia wojenne, rozdrobnienie gruntów, struktura użytków rolnych oparta na systemie trójpolowym, średnio urodzajna jakość gruntów, liczne serwituty przeważnie pastwiskowe i leśne oraz warunki klimatyczne z niskimi wartościami temperatury, częstym zachmurzeniem i opadami, słaba struktura komunikacyjna, niska kultura rolna i brak szkół rolniczych. Pomimo reformy rolnej w latach 20. XX w. stopniowo dokonywała się poprawa metod uprawy roli, przykładowo skala stosowania nawozów sztucznych była bardzo mała i dotyczyła raczej większej własności ziemskiej a dla drobnych rolników były one zupełnie niezbrane. Na temat rozwoju gospodarki na Kresach Wschodnich, zob. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. 2, *Od Grabskiego do Piłsudskiego. Okres kryzysu proinflacyjnego i ożywienie koniunktury 1924–1929*, Warszawa 1971; K. Chylak, *Polityka agrarna rządu Władysława Grabskiego w latach 1923–1925*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Historica” 2005, z. 78, s. 47–83; E. Kirwił, *Gospodarka Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej: uwarunkowania rozwoju, reformy ekonomiczne*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2012, t. 10, s. 181–193; W. Staniewicz, *Zagadnienie rolnicze ziem wschodnich*, „Droga” 1937, nr 4, s. 34–45; L. Niewarowicz, *Nieurodzaje w północnej Wileńszczyźnie i akcja zapobiegawcza*, Wilno 1937; *Głód na Wileńszczyźnie w latach 1928–1929. Sprawozdanie Komitetu Głównego Niesienia Pomocy Wileńszczyźnie*, Warszawa 1931; E. Rühle, *Ziemie wschodnie w cyfrach i kartogramach*, „Rocznik Ziemi Wschodnich” 1939, t. 5; S. Wieluńska, J. Poniatowski, *Zużycie nawozów sztucznych w latach 1924–1929*, Warszawa 1930.

cicielem został Eugeniusz Nowicki¹⁰¹. W Trokach Karaimi założyli spółdzielnię „Ekonomię”, która zajmowała się sprzedażą i handlem produktów z upraw karaimskich. Nawet na zebraniach członków gminy karaimskiej w Trokach kilkakrotnie podejmowano kwestię założenia w mieście własnych kramów i jatek karaimskich. Ponadto w okresie międzywojennym zamożne rody karaimskie, utrzymywały się z własnych majątków i tym samym gwarantowały miejsca pracy swoim współpracownikom. Wśród Karaimów byli posiadacze ziemscy tacy, jak rodzina Józefa Łopatto czy Jeremiasza Juchniewicza z Wileńszczyzny, którzy zarządzali wieloobszarowym majątkiem Szylele w gminie Mejszagoła¹⁰² oraz właściciele znanej fabryki tytoniowej w Wilnie „Szyszman i Duruncza”, którą Józef i Borys Szyszman oraz Mojżesz Duruncza odziedziczyli po swoich ojcach i prowadzili do 1926 roku, do chwili ustawowego przejścia przez Polski Monopol Tytoniowy¹⁰³.

Część Karaimów kontynuowała rodzinne tradycje zawodowe, tj.: byli prawnikami, przedsiębiorcami, lekarzami, inżynierami, tłumaczami, pracownikami nauki czy artystami. Wśród Karaimów byli również lekarze: Konstanty Łopatto oraz okulista Wiera Szapszał. W palestrze wileńskiej pracowali: mecenas Izaak Zajączkowski, Izaak Michajłowicz, Ksenia Abkowicz, sędzią w Sądzie Okręgowym w Złoczowie był Samuelowicz, a w Sądzie Powiatowym w Haliczu pracował Zarach Zarachowicz. Natomiast na uczelniach wyższych pracowali m.in.: Ananiasz Zajączkowski, Szymon Szyszman, Nadzieja Rojecka, Seraja Szapszał, o których pracy naukowej będzie jeszcze mowa w dalszej części książki. W Warszawie przebywała uzdolniona artystycznie, absolwentka Akademii Sztuk Pięknych w Paryżu Lidia Karakas-Szole oraz artysta scen kabaretowych Aleksander Szpakowski, a od 1937 roku pracował w Polskim Radio Jan Pilecki. W Warszawie Izajasz Jutkiewicz pracował w Polskich Zakładach Škody, produkujących silniki lotnicze w ramach Państwowych Zakładów Lotniczych na Okęciu, a Michał Kobecki pracował w zakładzie wytwórczym w branży papierniczej¹⁰⁴. Nie wiadomo ilu Karaimów poświęciło się pracy pedagogicznej; nauczycielkami były przeważnie kobiety. Natomiast liczną grupę zawodową stanowili Karaimi, którzy pracowali, jako pracownicy umysłowi

¹⁰¹ M. E. Zajączkowska-Łopatto, *Działalność zawodowa i społeczna Karaimów trockich w Warszawie w XX wieku*, [w:] *Orientalis Lietuvos...*, s. 299–309.

¹⁰² E. W. Łopatto, *Byłe na Zachód*, Warszawa 2001, s. 9–10; M. E. Zajączkowska-Łopatto, *Droga Jerzego Łopatto*, „Awazymyz” 2011, 4 (33), s. 4–8.

¹⁰³ Przedsiębiorstwo przemysłu tytoniowego założone przez Jakowa Szyszmana i Izaaka Duruncza w 1865 r. zarządzało fabrykami w Kijowie i Wilnie, gdzie pracowało około 200 osób. Była to jedna z najbardziej znanych fabryk tytoniowych, która sprzedawała swoje wyroby w wielu miastach. A. Sulimowicz, *Konwersja i kontrowersja*, „Awazymyz” 2013, 3 (4), s. 4–5; *Materiały do historii P.P.S. i ruchu rewolucyjnego w zaborze rosyjskim od r. 1893–1904*, t. 1, 1893–1897, Warszawa 1907, s. 109; „Ilustrowany Kurjer Codzienny” 1923, nr 307 (5 XII); „Dziennik Łódzki” 1890, nr 181, s. 181; „Goniec Częstochowski” 1910, nr 121, s. 5.

¹⁰⁴ M. E. Zajączkowska-Łopatto, *Działalność zawodowa i społeczna Karaimów trockich...*, s. 303–304. Informacja uzyskana od p. M. E. Zajączkowskiej-Łopatto w dniu 22 czerwca 2014 w Trokach.

w urzędach magistrackich, biurach sądowych i notarialnych, zakładach ubezpieczeń społecznych, bankowości, policji, kolei i poczcie. W połowie lat 20. XX wieku Karaimi pracowali w urzędach państwowych w Warszawie, Wilnie, Łucku i Haliczu. Pracownikiem mieszczącym się w Warszawie Najwyższej Izby Kontroli był Emil Kobecki, w Izbie Okręgowej Kontroli Państwowej w Wilnie Emanuel Kobecki. W Izbie Skarbowej w Łucku pracował Sergiusz Rutkowski i Zachariasz Szpakowski. Funkcję dyrektora robót publicznych Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego pełnił Aleksy Łopatto. Aleksander Juchniewicz pracował w Komitecie Ochrony Lasów, a w Dyrekcji Lasów Państwowych w Wilnie Aleksander Pilecki, Szymon Michajłowicz, Michał Pilecki. Pracownikiem Izby Skarbowej w Wilnie byli: Szymon Nowicki i Józef Firkowicz. W Dyrekcji Kolei Państwowych w Wilnie pracowali: Aleksander Kobecki i Emanuel Aronowicz a w Warszawie Szymon Pilecki. W urzędzie Poczty i Telegrafów w Wilnie pracowali: Michał Jutkiewicz, Szymon Juchniewicz, Jakub Juchniewicz, Raisa Łopatto, Michał Pilecki, Isaj Rojecki, Adolf Szpakowski, Eliaz Szpakowski, Dawid Nowicki, Adolf Zajączkowski, Izaak Jutkiewicz, Zofia Dubińska, Daniel Czaprocki, Maria Dubińska. W Komendzie Policji Państwowej miasta Wilna pracowała Anna Michajłowicz¹⁰⁵. Nie sposób wymienić wszystkich pracujących Karaimów, nie zachowały się też żadne dane statystyczne dotyczące zawodów wykonywanych przez społeczność karaimską, jednak na podstawie zachowanych dokumentów można stwierdzić, że wobec tak małej liczebnie grupy udział inteligencji w strukturze zawodowej Karaimów był znaczny, o czym świadczą zajmowane przez nich stanowiska na uczelniach i w urzędach państwowych.

2. Ustawy prawne regulujące działalność kulturalno-oświatową Karaimów

W okresie międzywojennym mniejszości narodowe mieszkające w Polsce były pod ochroną ustaw zewnętrznych o charakterze międzynarodowym i państwowym, w związku z tym wszelkie podejmowane przez społeczność karaimską działania kulturalno-oświatowe i praktyka religijna były usankcjonowane prawnie.

Poszanowanie wolności, odrębności narodowej i religijnej, swobodę działalności w obszarze związanym z zachowaniem religii, języka oraz działalności kulturalno-oświatowej nakładały na Polskę ustawy międzynarodowe. Do najważniejszych aktów o zasięgu międzynarodowym należały: *Traktat Wersalski*, *Traktat Ryski* i *Konwencja Genewska*¹⁰⁶. Wśród nich istotne znaczenie w prawach mniejszości odegrał tzw. *Mały*

¹⁰⁵ „Myśl Karaimska” 1926, t. 1, z 3, s. 28.

¹⁰⁶ *Traktat o ochronie mniejszości* z 28 czerwca 1919 r., podpisany wraz z *Traktatem Pokoju* zawierał jednostronne zobowiązania Polski wobec mocarstw sprzymierzonych, natomiast *Traktat Ryski* z 18 marca 1921 r. i *Konwencja Genewska* z 15 maja 1922 r. zawierała obustronne zobowiązania pomiędzy Polską

traktat wersalski, który został podpisany 28 czerwca 1919 roku a następnie 10 stycznia 1920 roku ratyfikowany przez Polskę równocześnie z głównym *Traktatem Wersalskim*, jako warunek głównego układu pokojowego. Jako jeden z nadrzędnych aktów międzynarodowych zaznaczył podział obywateli na większość i mniejszość oraz gwarantował ochronę życia i wolności oraz równość wobec prawa wszystkim mieszkańcom Polski bez względu na ich narodowość, język, religię oraz nadawał im prawo swobodnego wykonywania praktyk (*exercise*), zarówno publicznie jak i prywatnie każdej wiary (*foi*), religii (*religion*) lub wierzenia (*croyance*)¹⁰⁷. Problem mniejszości o charakterze etnicznym, językowym czy religijnym został uregulowany w artykułach od 7. do 11., natomiast artykuły 10 i 11 dotyczyły wyłącznie kwestii mniejszości żydowskiej. Zgodnie z artykułem 8. *Traktatu Wersalskiego* obywatele polscy należący do mniejszości etnicznych (*etniques recial*), religijnych lub językowych mieli prawo zakładać i prowadzić instytucje dobroczynne, religijne lub społeczne, szkoły i inne zakłady wychowawcze, w których mogli swobodnie używać swojego języka i wykonywać praktyki swojej religii¹⁰⁸. Kolejny artykuł *Traktatu* zawierał postanowienia w sferze szkolnictwa i gwarantował naukę języka własnego w publicznych szkołach powszechnych z jednoczesną nauką języka polskiego, jako obowiązkowego. Regulację zawartą w artykule 9. uzależniono od liczby dzieci posługujących się językiem innym niż polski. Jeśli liczba dzieci byłaby znaczna należało założyć szkołę, jeśli niewielka – utworzyć klasy, gdy zaś znikoma – zatrudnić nauczyciela znającego oba języki¹⁰⁹. Natomiast ustęp drugi omawianego dziewiątego artykułu mniejszościom etnicznym, religijnym i językowym zapewniał finansowanie z budżetu państwa inicjatyw o charakterze wychowawczym, religijnym i dobroczynnym¹¹⁰. Niniejsze prawa wyznaczyły kierunek polityki narodowościowej państwa polskiego, które musiało uregulować kwestię mniejszości w ustawodawstwie wewnętrznym i uwzględnić wytyczne międzynarodowe w ustawie zasadniczej oraz w wewnętrznych dekretach prawnych poszczególnych mniejszości narodowych i grup wyznaniowych¹¹¹.

a Rosją i Niemcami dotyczące wzajemnej ochrony mniejszości narodowych. Na temat prawa międzynarodowego wobec mniejszości w II RP zob.: S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1968; E. J. Kryńska, *Ludność niepolaska i jej świadomość narodowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2007, nr 1–2, s. 21–39.

¹⁰⁷ Art. 2, 7, *Traktat pokoju między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r.*, Dz. U. RP 1920, nr 110, poz. 728.

¹⁰⁸ Art. 8, tamże.

¹⁰⁹ F. Brzeziński, *Prawa mniejszości. Komentarz do Traktatu z dn. 28 czerwca 1919 r. pomiędzy Polską a Głównymi Mocarstwami*, Warszawa 1920, s. 10–12.

¹¹⁰ Art. 9, *Traktat...*

¹¹¹ Rząd polski w praktyce wywiązywał się z zobowiązań wersalskich połowicznie, uważał, że prawa międzynarodowe są narzucone i ingerują w suwerenność państwa oraz mogą zagrażać bezpieczeństwu wewnętrznemu poprzez nadmierną i nieograniczoną swobodę działań mniejszości. Na ten temat szerzej

Przepisy *Traktatu* zostały odzwierciedlone w artykułach *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* uchwalonej 17 marca 1921 roku, również w *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* z 23 kwietnia 1935 roku powyższe prawa zostały zachowane¹¹². Karaimi – podobnie jak inne mniejszości narodowe – największe nadzieje pokładali w ustawie zasadniczej Drugiej Rzeczypospolitej, która gwarantowała ochronę życia, wolności i mienia, równość wszystkich obywateli wobec prawa, niezależnie od ich pochodzenia, płci, narodowości, języka czy religii pod warunkiem lojalnego przestrzegania norm prawnych i sumiennego wypełniania obowiązków wobec państwa polskiego¹¹³. Istotne postanowienia uwzględniały artykuły: 109, 111, 112 *Konstytucji marcowej*. Dokument ten gwarantował wszystkim obywatelom prawo do zachowania swojej narodowości, pielęgnowania swej mowy i właściwości narodowych oraz gwarantowały prawo swobodnego uzewnętrzniania swej wiary. Wszyscy mieszkańcy Państwa Polskiego mieli prawo do wolnego i nieprzymuszonego wyznawania swojej wiary, pod warunkiem, że praktyki religijne nie były sprzeczne z porządkiem publicznym i nie ograniczały wypełniania obowiązków wobec państwa¹¹⁴. Stosownie do postanowień konstytucyjnych ludność karaimska uzyskiwała prawo do zrzeszania się i organizowania zakładów dobroczynnych, religijnych i społecznych, zakładania szkół i innych zakładów wychowawczych oraz możliwość swobodnego używania mowy macierzystej i wykonywania praktyk religijnych¹¹⁵. Prawo konstytucyjne dawało również autonomiczność w działalności związków religijnych, które mogły: organizować zbiorowe i publiczne nabożeństwa; samodzielnie prowadzić sprawy wewnętrzne; posiadać, nabywać oraz zarządzać majątkiem ruchomym i nie ruchomym. Warto także nadmienić, że prawo konstytucyjne pomimo tego, że nadrzędne, nie likwidowało automatycznie ustaw, które obowiązywały jeszcze przed 1918 rokiem¹¹⁶, dopiero *Ustawa z dnia 20 marca 1931 roku o wygaśnięciu mocy*

zob. B. Bouffał, *Ochrona mniejszości w prawie narodów*, Warszawa 1928; F. Brzeziński, *Prawa mniejszości...*; A. Deryng, *Międzynarodowe zobowiązania Polski w zakresie szkolnictwa mniejszości narodowych*, Lwów 1927; S. Kutrzeba, *Mniejszości w najnowszym prawie międzynarodowym*, Lwów 1925; Liga Narodów, *Ochrona praw mniejszości*, Genewa 1924; H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 1996; L. Wyszczel-ski, *O Polsce w Wersalu*, Toruń 2008; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968; D. Jeziorny, *Sprawa ochrony praw mniejszości żydowskiej w Polsce w dobie konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 roku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1995, nr 54, s. 43–45.

¹¹² *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z 23 kwietnia 1935 r. w rozdziale XIV art. 81 utrzymała w mocy artykuły 99 oraz 109–118, Dz. U. RP 1935, nr 30, poz. 227.

¹¹³ Art. 95, 96, 102, *Konstytucji RP* z dnia 17 marca 1921 r., Dz. U. RP 1921, nr 44, poz. 267.

¹¹⁴ Art. 109, 111, 112, tamże.

¹¹⁵ Art. 108, 110, tamże.

¹¹⁶ Prawa państw zaborczych musiały zostać zmienione lub uchylone na drodze odrębnej procedury ustawodawczej. Jeszcze w 1924 r. Najwyższy Trybunał Administracyjny utrzymał w mocy prawnej prawo rosyjskie z 17 kwietnia 1905 r., w którym zabraniano chrześcijanom przechodzenie na wiarę niechrześcijańską. W 1922 r. Karaim Józef Firkowicz i jego żona wyznania prawosławnego Lidia Firkowicz chcieli ochrzcić dziecko w obrządku karaimskim, kwestię tę rozpatrywał indywidualnie Wydział Spraw We-

prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej Polskiej rozwiązała tę kwestię¹¹⁷.

Traktaty międzynarodowe oraz ustawa zasadnicza wytyczały ogólne kierunki prawne dotyczące mniejszości w tym także działalności kulturalno-oświatowej Karaimów. Jednak szczegółowe kwestie znajdowały swoje rozwiązanie w ustawach i rozporządzeniach¹¹⁸. Kwestią problematyczną w polityce oświatowej były liczne grupy etniczne i religijne, wobec których rząd stosował odrębne przepisy prawne¹¹⁹. Na terenach wschodnich władze polskie musiały liczyć się z potrzebami i aspiracjami oświatowymi mniejszości narodowych i wyznaniowych oraz uwzględniać w systemie szkolnym znaczną liczbę dzieci niepolskich¹²⁰. Karaimi, jako mniejszość posługująca się

wewnętrznych, Wydział Prasy i Wyznań w porozumieniu z hazzanem Szymonem Firkowiczem. Utrzymany zapis prawny duchownym muzułmańskim, żydowskim i karaimskim utrudniał wprowadzenie zmian w aktach stanu cywilnego i zobligowało duchownych wyznań niechrześcijańskich do stanowczego zajęcia stanowiska w tej kwestii. LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 114.

¹¹⁷ Dz. U. RP 1931, nr 31, poz. 214.

¹¹⁸ Wobec zmieniających się warunków politycznych i niejasnej sytuacji prawnej mniejszości korzystały z obowiązującego *Rozporządzenia Tymczasowego Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich dotyczącego szkolnictwa i oświaty z dnia 11 września 1919 roku* (Art. 1–4, 14 Dz. Urz. ZCZW 1919, nr 31, poz. 340). W *Rozporządzeniu* ustanawiano wolność nauczania w języku ojczystym grup narodowych zamieszkujących teren podlegający Zarządowi Cywilnemu Ziem Wschodnich, umożliwiano organizację szkół prawnie uznanym stowarzyszeniom, wprowadzano obowiązkową lekcję religii w języku ojczystym i 2 godziny tygodniowo języka macierzystego oraz placówki szkolne finansowane z budżetu państwa zobligowano do korzystania z programów opracowanych przez Sekcję Oświecenia Publicznego. Natomiast artykuł 8 *Ustawy z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawnego politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminarjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r.* (Dz. U. 1921, nr 16, poz. 93) oraz artykuł 6 *Ustawy z dnia 6 kwietnia 1922 r. o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską* (Dz. U. 1922, nr 26, poz. 213) zapowiadały wprowadzenie osobnych aktów prawnych, które miały zabezpieczyć ludności prawo swobodnego rozwoju życia kulturalnego, oświatowego i religijnego w jej języku ojczystym. Zapowiedź uszczegółowienia sytuacji prawnej mniejszości deklarowała również *Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych* (Dz. U. 1922, nr 18, poz. 143), w której artykuł 18 głosił, że „zakładanie i utrzymywanie publicznych szkół powszechnych dla mniejszości narodowościowych i wyznaniowych Rzeczypospolitej Polskiej ureguluje osobna ustawa”. Natomiast *Okólnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 1 maja 1923 r.* skierowany był do wszystkich wojewodów i głosił, że „szkoła z językiem mniejszości powinna powstać tam, gdzie się za tym oświadczają rodzice uczęszczających do niej dzieci, a nie na skutek agitacji zewnętrznej. Szkolnictwo publiczne z językiem wykładowym niepolskim powinno być otoczone opieką państwową na równi ze szkołami polskimi. Z tego powodu, gdzie dana mniejszość reprezentuje małą część ogółu ludności, dla ułatwienia administracji szkolnictwo tej mniejszości rozwijać się może tylko, jako szkolnictwo prywatne”.

¹¹⁹ U. Wróblewska, *Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP*, „Nauka” 2011, nr 2, s. 109–124; J. Szablicka-Zak, *Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.

¹²⁰ O polityce narodowościowej w kontekście rozwoju oświaty w II RP pisali m.in.: B. Bouffał, *Ochrona mniejszości w prawie narodów*, Warszawa 1928; F. Brzeziński, *Prawa mniejszości*, Warszawa 1920; S. Chruściel, *Szkoła państwowa a mniejszości narodowe w Polsce i za granicą*, Lwów 1938; A. Deryng, *Międzynarodowe zobowiązania Polski w zakresie szkolnictwa mniejszości narodowych*, Lwów 1927; S. Grabski, *Szkoła na ziemiach wschodnich*, Warszawa 1927; J. Kornecki, *Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1928; K. Srokowski, *Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich*, Kraków 1924;

własnym językiem i praktykująca swoją religię pośrednio mogli korzystać z rozporządzeń, które rząd opracowywał głównie wobec mniejszości, które były liczebniejsze i stanowiły znaczny odsetek ludności na Kresach Wschodnich.

Ważnym zagadnieniem prawnym była nauka religii i języka karańskiego szczególnie, że polityka oświatowa była zdeterminowana przez zróżnicowane poglądy i postulaty programowe partii politycznych¹²¹. Obligatoryjnie Karaimi podlegali ustawom szkolnym, które obowiązywały w Drugiej Rzeczypospolitej, byli przede wszystkim zobowiązani do przestrzegania *Dekretu z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym* wydanego przez Naczelnika Państwa¹²². Wdrażanie powszechności nauczania w szkołach w Drugiej Rzeczypospolitej było kwestią ważną politycznie, czego przykładem jest artykuł 118. *Konstytucji marcowej*, który utrzymuje w mocy obowiązek nauki w szkole powszechnej¹²³.

Natomiast w kwestii nauki języka macierzystego rozwiązaniem kompromisowym na Kresach Wschodnich miała być ustawa językowa z 31 lipca 1924 roku, która w swoim założeniu regulowała kwestie organizacji szkolnictwa dla mniejszości, z jednej strony miała utrzymać i rozwinąć polską świadomość, z drugiej strony nie antagonizować ludności niepolskiej¹²⁴. Ustawa ministra oświaty Stanisława Grabskiego wprowadziła szkoły mniejszościowe i dwujęzyczne (utrakwistyczne), których organizacja zależała od

L. Wasilewski, *Sprawa kresów i mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1925; *Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku*, (red.) S. Walasek, Wrocław 1994; E. Koko, *W nadziei na zagładę: Polski Ruch Socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939)*, Gdańsk 1995; S. Walasek, *Szkolnictwo dla mniejszości płaszczyzną współpracy czy konfliktu? (II Rzeczpospolita)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie: Pedagogika” 2012, t. 23, s. 339–351; Z. Zaporowski, *Stosunki polityczno-społeczne na północno-wschodnich kresach Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia w latach 1939–1941)*, (red.) M. Giżewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 50; M. Chepil, *Ciernistą drogą: wychowanie narodowe dzieci i młodzieży ukraińskiej w Galicji i II Rzeczypospolitej (1848–1939)*, Lublin 2010.

¹²¹ F. W. Araszkievicz, *Ideale wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978, s. 86; G. Radomski, *Role religii w koncepcjach wychowawczych obozu narodowego do 1939 roku*, „Paedagogia Christiana” 2005, nr 15, s. 75–87.

¹²² Artykuł 1 *Dekretu z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym* stwierdzał, że wykształcenie w zakresie szkoły powszechnej było obowiązkowe dla wszystkich dzieci w wieku od 7 do 14 lat, co w praktyce napotykało trudności związane z organizacją sieci szkół powszechnych i stosunku mniejszości do oświaty polskiej. Na temat wprowadzania powszechności nauczania w II RP zob.: *Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym*, Dz. Urz. Min. WRiOP, 1919, nr 2, poz. 2; *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1969. Podstawowe akty prawne*, (red.) M. Pęcherski, M. Świątek, Warszawa 1978, s. 27; O. Kotuła, W. Weinert, *Poradnik dla nauczycieli, kierowników, dyrektorów oraz pracowników administracji szkolnej*, Warszawa, 1946, t. 1, s. 334; E. Juško, *Sytuacja finansowa szkolnictwa powszechnego w II Rzeczypospolitej oraz Tarnowie i powiecie tarnowskim w latach 1918–1939*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, Kraków 2009, nr 12, s. 302–337.

¹²³ Art. 118, *Konstytucji RP...*, Dz. U. RP 1921, nr 44, poz. 267.

¹²⁴ S. Walasek, *Szkolnictwo powszechne na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1915–1939)*, Kraków 2006, s. 175; też, *Unifikacja szkolnictwa Kresów Północnych po 1922 roku*, [w:] *Z dziejów polskiej teorii i praktyki edukacyjnej*, (red.) W. Szulakiewicz, Toruń 2009, s. 189–200.

liczby pisemnych deklaracji złożonych przez rodziców¹²⁵. Ustawa, zwana od jej autora „lex Grabski”, określiła w okresie międzywojennym podstawy organizacyjne szkolnictwa mniejszości ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej¹²⁶. Jednak zbyt mała liczebnie mniejszość karaimska nie miała możliwości starania się o powołanie własnej lub nawet utrakwistycznej szkoły mogła jedynie założyć szkołę prywatną z karaimskim językiem wykładowym z obowiązkową nauką języka polskiego i historii Polski, ale związane to było z kosztem utrzymania placówki¹²⁷.

Kwestie nauczania religii i jej znaczenia w oświacie pojawiły się jeszcze przed wprowadzeniem *Konstytucji marcowej* oraz *Reformy szkolnej* w 1932 roku¹²⁸. W województwach wschodnich, gdzie mieszkało wiele różnych grup wyznaniowych nauczanie religii, jako przedmiot obowiązkowy wprowadził artykuł 3 *Rozporządzenia Tymczasowego Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z dnia 11 października 1919 roku*, dotyczący szkolnictwa i oświaty. „Uważając wkład religii za podstawę wychowania moralnego ustanawia się naukę religii reprezentowanych w danej szkole wyznań, w języku

¹²⁵ Szkoła z niepolskim językiem nauczania mogła zostać założona w gminie, gdzie, co najmniej 25% osób zadeklarowało w spisie powszechnym narodowość niepolską. Warunkiem było złożenie deklaracji przez rodziców 40 dzieci. Jednak, jeżeli w danym obwodzie szkolnym rodzice 20 dzieci żądali szkoły polskiej, wówczas niezależnie od deklaracji mniejszości zakładano szkołę utrakwistyczną. *Ustawa z dnia 31 lipca 1924 roku zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa*, Dz. U. RP 1924, nr 79, poz. 766.

¹²⁶ E. J. Kryńska, *Utrakwizacja szkolnictwa ukraińskiego a racja stanu Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Kultury narodowe na pograniczu*, (red.) J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Białystok 2006, s. 26–43; J. Ogonowski, *Uprawnienia językowe mniejszości wyznaniowych w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1996, t. 48, z. 1–2, s. 90–117; K. Sanojca, *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2013.

¹²⁷ Na temat szkół prywatnych w Drugiej Rzeczypospolitej zob.: F. W. Araszkievicz, *Geneza ustaw z roku 1932 o szkolnictwie państwowym i prywatnym*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1971, nr 4; W. Rabczuk, *Szkolnictwo prywatne w Europie Zachodniej i Polsce*, Warszawa 1992; E. J. Kryńska, *Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Białystok 2004; A. Szarkowska, *Szkoły prywatne w województwie białostockim w latach 1918–1939* (maszynopis pracy doktorskiej), Uniwersytet w Białymstoku; E. Juško, *Powszechne szkolnictwo prywatne i dla mniejszości narodowych w powiecie tarnowskim w latach 1918–1939*, „Rocznik Tarnowski” 2007/2008, t. 12, s. 167–171; A. Smolarczyk, *Prywatne szkolnictwo powszechne w województwie polskim w latach 1919–1939*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2013, t. 50, s. 149–178; T. Musioł, *Polskie szkolnictwo prywatne na Śląsku Opolskim w latach 1930–1939*, Wrocław 1962.

¹²⁸ W lutym 1919 r. *Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w państwie polskim* w artykule 9 wprowadził obowiązek nauczania religii w zakładach kształcenia nauczycieli (Dz. U. RP 1919, nr 14, poz. 185 i Dz. Urz. Min. WRiOP 1919, nr 2, poz. 3), a art. 23 ustanowił, że kandydat po ukończeniu nauki w seminarium w pierwszej kolejności musiał zdać egzamin nauczycielski z religii a następnie z pozostałych przedmiotów. *Ustawa* z 1920 r. wprowadzała obowiązkowy egzamin z religii na egzaminie dojrzałości (Dz. Urz. Min. WRiOP nr 2/22 poz. 15 z roku 1920). Przepisy o praktycznym egzaminie nauczycielskim regulowało rozporządzenie MWRiOP z 14 listopada 1928 r. (Dz. Urz. Min. WRiOP nr 1, poz. 3) a na terenie b. Królestwa Kongresowego oraz powiatów bielskiego i białostockiego obowiązek złożenia egzaminu z religii przez nauczycieli zawierał art. 16 regulaminu opublikowanego w Dz. Urz. Min. WRiOP nr 6 z 1920 r. (uzupełnione w 1921 nr 7).

odnośnej młodzieży, jako przedmiot obowiązkowy¹²⁹. Natomiast artykuł 120 *Konstytucji marcowej* wprowadzał religię, jako przedmiot obowiązkowy we wszelkich rodzajach szkół i gwarantował pobieranie nauki religii przez dzieci według zasad wyznania, do jakiego prawnie należały. Stąd też, władze szkolne zostały zobowiązane do zorganizowania nauki w taki sposób, aby możliwa była realizacja programu nauczania tego przedmiotu. Zasadniczy akt normatywny z marca 1921 roku odrzucił idee szkoły bezwyznaniowej wprowadzając obowiązek nauki religii w szkołach i zakładach naukowych¹³⁰. Obowiązek nauki lekcji religii nakładał na wszystkie szkoły publiczne również postanowienia konkordatu (art. XIII) oraz okólnik ministra WRiOP Kazimierza Bartla z 9 grudnia 1926 roku, który poszerzał zasadę obowiązkowości nauki religii o wszystkie szkoły prywatne, posiadające uprawnienia szkół państwowych lub publicznych oraz wprowadzał we wszystkich szkołach z wyjątkiem wyższych uczelni, przymus uczestniczenia młodzieży nie tylko w nauce religii, lecz również w praktykach religijnych.

W religii postrzegano elementy wychowania państwowego nie rozróżniając wyznań, łączono kwestie wiary z historią w ramach hasła programowego „Polska i jej kultura”¹³¹. Pomimo tego, że kościoły wszelkich wyznań wykazywały wzmoczoną działalność wychowawczą i wywierały swój wpływ na kształtowanie przyszłego pokolenia, to religie różnych wyznań nie były pełnoprawne, a pozycja religii rzymskokatolickiej w szkole była uprzywilejowana¹³². Przez cały okres międzywojenny ustawodawstwo Drugiej Rzeczypospolitej nie stworzyło szczegółowych i jednolitych norm prawnych z zakresu nauki religii dla innych wyznań, które korzystały z ustaw zasadniczych,

¹²⁹ Dz. Urz. Zarz. Cyw. Ziem Wsch. 1919, nr 31 poz. 340 i Dz. Urz. Min. WRiOP 1919, nr 12–13, poz. 1.

¹³⁰ *Konstytucja RP* usankcjonowała uprzywilejowane położenie prawne Kościoła Rzymskokatolickiego w stosunku do innych kościołów i związków religijnych, o czym świadczył art. 114 *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* z dnia 17 marca 1921 r.: „Wyznanie rzymsko-katolickie będące religią przeważającą większości Narodu, zajmuje w Państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań”. Dz. U. RP 1921, nr 44, poz. 267.

¹³¹ Z powodu wielu nierozstrzygniętych kwestii spornych nie poruszano szczegółowo zagadnienia wychowania religijnego w szkole. W programach szkolnych wprowadzanych już po ustawie jędrzejewiczowskiej próbowano dostosować przedmiot nauki religii do głównej idei programowej „Polska i jej kultura” poprzez akcentowanie wzajemnego związku Polski i Kościoła rzymskokatolickiego a nie podkreślano znaczenia wartości innych religii, por. J. Sadowska, *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy Jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001, s. 206, E. Magiera, *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczecin 2003, s. 74.

¹³² W szkołach w II RP obowiązywała modlitwa przed i po zajęciach szkolnych, program nauki religii w szkołach powszechnych i średnich był wprowadzany po akceptacji biskupów polskich, inne wyznania podlegały wyłącznie decyzji MWRiOP. Wprawdzie parlament odrzucił projekt zakładający utworzenie szkoły wyznaniowej, o którą walczył Kościół katolicki, to zagwarantował w niej prawo nauczania 2 godzin religii tygodniowo. W okresie międzywojennym często pojawiały się kwestie sporne pomiędzy kościołem katolickim a rządem sanacyjnym oraz dochodziło do ostrej polemiki z ugrupowaniami lewicowymi, zob. A. Zakrzewska, *Edukacja religijna dzieci i młodzieży szkolnej okresu międzywojennego źródłem humanizacji życia społecznego*, „Paedagogia Christiana” 2012, nr 2/30, s. 53–61; J. Bugajska-Więclawska, *Idea szkoły wyznaniowej w Polsce międzywojennej jako wyraz nauki społecznej Watykanu*, „Res Historica” 2000, nr 12, s. 59–68.

dekretów wewnętrznych regulujących ich stosunek do państwa¹³³ oraz z okólników i dyrektyw MWRiOP reprezentowanego przez terytorialne władze szkolne. 5 stycznia 1927 roku Ministerstwo WRiOP wydało jedynie *Okólnik w sprawie nauki religii w publicznych szkołach powszechnych*¹³⁴. Uczniów szkół średnich ogólnokształcących, seminariów nauczycielskich i szkół średnich zawodowych obowiązywały analogiczne przepisy zawarte w piśmie MWRiOP do Kuratoriów Szkolnych i Liceum Krzemienieckiego z dnia 17 września 1928 roku¹³⁵. Dokumenty prawne uwzględniające liczbę uczniów wyznania nierzymskokatolickiego określały sposób zorganizowania dwóch obowiązkowych godzin religii tygodniowo w szkole powszechnej i średniej. Podstawą prawną dwóch analogicznych okólników był artykuł 120. *Konstytucji marcowej* o obowiązkowych lekcjach religii oraz program nauczania, który ustanawiał religię, jako przedmiot obowiązkowy w szkołach powszechnych i średnich. MWRiOP zwróciło się do inspektorów szkolnych o przestrzeganie, „aby nauka religii w szkołach była należyście uwzględniana w stosunku do dzieci szkolnych, należących do wszystkich wyznań uznanych w Państwie”¹³⁶.

W Drugiej Rzeczypospolitej wyznania: rzymskokatolickie, greckokatolickie, ewangelicko-augsburskie, staroobrzędowe, prawosławne, judaistyczne, islamskie oraz karaïmskie były prawnie uznane i formalnie korzystały z obowiązujących wówczas aktów prawnych. Karaïmi tak jak i inne mniejszości korzystali z obowiązujących powszechnie ustaw, funkcjonowali na podstawie odrębnych przepisów dotyczących mniejszości narodowych i grup wyznaniowych oraz wewnętrznych rozporządzeń, które formalizowały ich działalność w Drugiej Rzeczypospolitej.

Polskie ustawodawstwo dotyczące Karaïmów, podobnie jak innych mniejszości tworzone stopniowo i dostosowywano przepisy prawne do potrzeb grupy przy jed-

¹³³ W kwestii nauki religii Kościół prawosławny korzystał z *Tymczasowych przepisów o stosunku rządu do wyznania prawosławnego* (pkt. 18 „rząd czuwać będzie, aby nauka religii dla uczniów wyznania prawosławnego w szkołach publicznych była obowiązkowa”); Autokefaliczny Kościół Prawosławny korzystał z *Dekretu o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* (art. 5. o obowiązkowej religii) oraz z pkt. 1. i 2. (odpowiedzialność za naukę religii spoczywała na proboszczach) *Statutu Wewnętrznego Polskiego Kościoła Prawosławnego* (załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z dn. 10 grudnia 1938 r. Dz. U. RP, nr 103, poz. 679); Wschodni Kościół Staroobrzędowy korzystał z art. 17. *Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r.* (Dz. U. RP, nr 38, poz. 364); Muzułmański Związek Religijny korzystał z art. 32. *Ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 kwietnia 1936 r.* (Dz. U. RP, nr 30, poz. 240); Karaïmski Związek Religijny korzystał z art. 26. *Ustawy o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego z dnia 21 kwietnia 1936 r.* (Dz. U. RP, nr 30, poz. 241); Kościół ewangelicko-augsburski korzystał z art. 8. *Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r.* (Dz. U. RP, nr 88, poz. 613); Wychowanie mojęszowe należało do gmin wyznaniowych żydowskich zgodnie z art. 3. pkt. c i art. 47. *Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r.* (Dz. U. RP, nr 52, poz. 50).

¹³⁴ Dz. Urz. Min. WRiOP 1927, nr 2, poz. 32.

¹³⁵ Dz. Urz. Min. WRiOP 1928, nr 12 (205), poz. 196.

¹³⁶ Tamże.

noczesnym zachowaniu zasad bezpieczeństwa wewnętrznego państwa polskiego¹³⁷. Odrębne przepisy prawne poszczególnych grup wyznaniowych wynikały z artykułu 115. *Konstytucji marcowej*, w którym określono, że stosunek państwa do kościołów i wyznań będzie ustalony w drodze ustawowej po porozumieniu z prawnymi reprezentantami danego wyznania¹³⁸. W związku z tym Karaimi musieli skonsolidować swoje społeczeństwo, aby wybrać prawnego przedstawiciela, który w porozumieniu z MWRiOP przygotowałby akty prawne regulujące sytuację mniejszości karaimskiej¹³⁹. Na mocy wspomnianego artykułu Karaimi rozpoczęli proces legislacyjny, którego celem było opracowanie odrębnej ustawy określającej sytuację prawną wyznania karaimskiego, która umożliwiała samodzielne funkcjonowanie, podejmowanie działań religijnych i inicjatyw oświatowych. W konsekwencji prac ustawodawczych Karaimi zmierzali do prawnego uznania wyznania karaimskiego przez państwo polskie oraz zapewnienia pełnoprawnych form działalności kulturalno-oświatowej w obszarze kultury karaimskiej. W analogicznej sytuacji byli również Tatarzy, którzy wspólnie z Karaimami podejmowali działania, które miały usankcjonować prawnie ich religię i działania kulturalne¹⁴⁰.

Na uregulowaniu sytuacji prawnej zależało Karaimom, którzy funkcjonowali na podstawie przepisów byłych państw zaborczych, które nie odpowiadały potrzebom społeczności karaimskiej i w znacznym stopniu ograniczały kultywowanie tradycji i hamowały rozwój kulturowy. Unifikacja prawna była niezbędna, gdyż gminy wyznaniowe w Trokach, Wilnie i Łucku funkcjonowały na podstawie przepisów rosyjskich,

¹³⁷ Pierwszy polski akt prawny regulujący sytuację prawną mniejszości został wydany przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego w dn. 7 lutego 1919 r., jeszcze przed otwarciem obrad Sejmu Ustawodawczego, jako dekret *O zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego*. W 1925 r. Sejm i Senat zatwierdziły konkordat zawarty ze Stolicą Apostolską. W 1928 r. przyjęto *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchownej* (Dz. U. 1928, nr 38, poz. 363). W 1935 r. Sejm IV. kadencji podjął zainicjowaną przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego sprawę regulacji prawnej funkcjonowania dwóch niechrześcijańskich związków religijnych: muzułmańskiego i karaimskiego a w 1936 r. znalazło to wyraz ustawowy (Dz. U. RP 1936, nr 30, poz. 240, 241). 25 listopada 1936 r. został opublikowany *Dekret Prezydenta RP o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP* (Dz. U. RP 1936, nr 88, poz. 613). Prace nad ustawą dotyczącą Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego sfinalizowane dopiero w 1938 r. *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, (Dz. U. RP 1938, nr 88, poz. 597).

¹³⁸ Art. 115, *Konstytucja RP* z dnia 17 marca 1921 r.: „Kościoły mniejszości religijnych i inne prawnie uznane związki religijne rządzą się same własnymi ustawami, których uznania Państwo nie odmówi, o ile nie zawierają postanowień sprzecznych z prawem. Stosunek Państwa do tych Kościołów i wyznań będzie ustalany w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami”, Dz. U. RP 1921, nr 44, poz. 267.

¹³⁹ Art. 109, *Konstytucja RP* z 17 marca 1921 roku, Dz. U. RP 921, nr 44, poz. 267.

¹⁴⁰ Wiele analogicznych form działalności kulturalno-oświatowej występowało u Tatarów i Karaimów w okresie międzywojennym, m.in. odczyty, bale, publikacje i czasopisma, organizacja instytucji o działalności kulturalnej, por. U. Wróblewska, *Oświata Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.

a gmina wyznaniowa w Haliczu posiadała odrębny statut, nadany jej jeszcze przez rząd austriacki¹⁴¹. Przyłączenie się parafii halickiej, na mocy decyzji parafian z dnia 22 maja 1927 roku, do Zarządu Duchownego w Trokach usunęło rozbieżność przepisów prawnych regulujących sprawy wyznaniowe gminy w Haliczu (były zabór austriacki), a pozostałych trzech gmin: w Trokach, Wilnie i Łucku (były zabór rosyjski)¹⁴².

Uregulowanie sytuacji prawnej było ważne dla dalszych działań w obszarze kulturalnym Karaimów, ale przede wszystkim było formą zadeklarowanej postawy lojalnościowej wobec państwa polskiego. Szczególnie, że w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości i przyłączeniu Litwy Środkowej do Drugiej Rzeczypospolitej postawa lojalności Karaimów trockich wobec rządu polskiego była kwestią dyskusyjną. W czerwcu 1922 roku starostwo powiatu wileńskiego wydało niepochlebną opinię urzędnikom karaimskim, „którzy pracowali w Starostwie Trockim od chwili, kiedy wojska Polskie w roku 1920 poczęły cofać się spod Mińska przestali mówić po polsku i mówili tylko po rosyjsku”. Delegat rządu na Ziemię Wileńską dostrzegał brak lojalności i uważał, że „Karaimi Troccy nie zasługują na te względy i przychyłność, jakie dotychczas wykazywały władze polskie w stosunku do ich żądań i potrzeb”¹⁴³. Incydentalne wydarzenia i niejasne stanowisko pojedynczych Karaimów trockich wobec rządu polskiego w pierwszych latach niepodległości mogło wynikać z faktu, że pokolenie Karaimów, które kształciło się i pracowało w urzędach w Rosji posługiwało się językiem rosyjskim, który był obowiązkowy w zaborze rosyjskim. W 1918 roku deklarując swoją przynależność do Ziemi Wileńskiej, odwoływali się do przywilejów nadanych im przez Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda¹⁴⁴, co w sytuacji trwającego konfliktu pomiędzy Polską a Litwą, mogło być argumentem przemawiającym za ich nieprzychylnym stosunkiem do rządu i brakiem lojalności wobec władz polskich¹⁴⁵. Wobec zaistniałej sytuacji liderzy karaimscy musieli podjąć konkretne działania, aby uregulować sytuację prawną Karaimów i tym samym ugruntować swoją lojalność wobec Drugiej Rzeczypospolitej.

¹⁴¹ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości wyznaniowych*, Warszawa 1937, s. 170–240.

¹⁴² LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 58; E. K., *W sprawie stosunku Karaimów do Rządu...*, s. 7–8; I. Zajączkowski, *Akty Ustawodawcze o Karaimskim Związku Religijnym w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Myśl Karaimska” 1938, z. 12, s. 73–78.

¹⁴³ LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 88.

¹⁴⁴ W okresie międzywojennym pomimo wrogich stosunków polsko-litewskich Książę Witold, jako współtwórca unii w Krewie, był wpisany w historię Kresów Wschodnich, aby upamiętnić jego osobę powołano Komitet Obchodów Pięćsetnej Rocznicy Zgonu Wielkiego Księcia Witolda, organizowano konferencje naukowe czy nadawano jego imieniem ulice w miastach na Wileńszczyźnie. Komitet Obchodów Pięćsetnej Rocznicy Zgonu Wielkiego Księcia Witolda wydał w Wilnie w 1930 r. książkę Henryka Łowmiańskiego, *Witold Wielki Książę Litewski*.

¹⁴⁵ LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 87.

Również w interesie państwa polskiego była opieka prawna i zalegalizowanie działalności karaimskiej. Szczególnie, że jak zauważyło Ministerstwo Spraw Zagranicznych Karaimi mogli wpisywać się w strategię narodowościową państwa polskiego realizowaną w ramach polityki zagranicznej Drugiej Rzeczypospolitej a ich życzliwe traktowanie mogło przysporzyć dużo korzyści dla państwa polskiego. „Aczkolwiek Karaimi są nieliczni jednak na Kresach mogliby stanowić drobny, ale pewny czynnik lojalnej postawy wobec Państwa. Przychylne traktowanie Karaimów w Polsce wywołałoby odpowiedni refleks poza granicami Państwa (Litwa, Rosja) i ich współwyznawców”¹⁴⁶.

Wobec oczekiwań rządu, Karaimi rozpoczęli prace nad uregulowaniem swojej sytuacji prawnej.

Pierwsi Karaimi, którzy po zakończonej pierwszej wojnie światowej powrócili na ziemię Drugiej Rzeczypospolitej, kontynuowali przedwojenną działalność w gminach karaimskich. Natomiast już w lipcu 1922 roku na walnym zgromadzeniu parafian trockiej kienesy karaimskiej, Karaimi z Wilna i Trok powołali Tymczasowy Duchowny Zarząd z siedzibą w Trokach, którego zadaniem było skonsolidowanie wszystkich Karaimów mieszkających na terenie Drugiej Rzeczypospolitej i opracowanie przepisów regulujących ustrój wewnętrzny gmin karaimskich. W skład Tymczasowego Duchownego Zarządu w Trokach wchodził: Feliks Malecki, pełniący obowiązki hachana trockiej karaimskiej kienesy, Szymon Firkowicz prezes zarządu trockiej karaimskiej kienesy oraz Emanuel Kobecki tymczasowy sekretarz zarządu¹⁴⁷. Wiele wysiłku włożono w przygotowanie regulaminu wyboru starszego hazzana gminy trockiej, które zaplanowano na dzień 3 czerwca 1922 roku. Jednak ze względu na wiele poprawek ze strony delegata rządu dla Ziemi Wileńskiej i braku komunikacji pomiędzy przedstawicielami społeczności karaimskiej wybory nie doszły do skutku¹⁴⁸.

Wobec braku prawnego reprezentanta i propozycji projektów, w styczniu 1923 roku walne zgromadzenie członków Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów podjęło decyzję, aby zarząd Stowarzyszenia reprezentował społeczność karaimską w sprawach kulturalno-oświatowych, wyznaniowych, majątkowych i dobroczynnych do czasu legalizacji gmin wyznaniowych¹⁴⁹. Natomiast ze względu na brak efektywności działań delegata rządu na Ziemię Wileńską 13 grudnia 1923 roku rozwiązał Tymczasowy Zarząd Duchowny i zaakceptował kandydaturę Szymona Firkowicza na pełniącego obowiązki hachana¹⁵⁰.

¹⁴⁶ AAN, MWRiOP, sygn. 1461, k. 87–88.

¹⁴⁷ LCAP, sygn. f. 51, ap. 15, b. 96, k. 141, 143.

¹⁴⁸ LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 74.

¹⁴⁹ Skład zarządu Stowarzyszenia Karaimów Wileńskich, 1923 r.: prezes – Emanuel Kobecki, wiceprezes – Elias Jutkiewicz, sekretarz i skarbnik – Ananiasz Rojecki, członkowie – Izaak Zajączkowski, Lidia Szole, Zinaida Łopattówna i Abram Jutkiewicz. LCAP, sygn. f. 51, ap. 15, b. 96, k. 139.

¹⁵⁰ Tamże, k. 40; f. 53, ap. 23, b. 726, k. 57–57.

Wileńskie Stowarzyszenie Karaimów (dalej Stowarzyszenie) opracowało projekty prawne, które na konferencji przedstawiciele organizacji i gmin karaimskich w 1924 roku zostały zaopiniowane a projekt *Tymczasowych przepisów o stosunku Rządu do Związku Religijnego Karaimskiego i o zarządzaniu sprawami duchownymi Karaimów* oraz wewnętrzny projekt *Statutu karaimskiej gminy wyznaniowej*¹⁵¹ został przesłany do MWRiOP¹⁵². Tym samym Stowarzyszenie wypełniło powierzone mu zadanie, przygotowało propozycję ustawy i skonsolidowało społeczeństwo karaimskie.

Wybór Hadży Seraja Chan Szapszała w 1927 roku na Wszepolskim Zjeździe Delegatów Gmin Karaimskich w Trokach, jako prawnego reprezentanta wybitnego orientalisty pochodzącego z Krymu, przyspieszył pracę nad ustawą karaimską. Hachan osobiście prowadził rozmowy w MWRiOP, jego działania wspierał wojewoda wileński, który opiniował projekty i korespondował z Ministerstwem¹⁵³. Uregulowanie sytuacji prawnej było kwestią polityki państwa i priorytetowym działaniem hachana, który zapewnił kierownika oddziału wyznań w MWRiOP, że „przywiązuje bardzo dużą wagę do wydania przepisów prawnych dla wyznania karaimskiego zwłaszcza, że w sprawie tej nie zachodzą żadne rozbieżności w poglądach reprezentacji prawnej tego wyznania i władz państwowych”¹⁵⁴. Wieloletni wysiłek Karaimów, wielokrotne konsultacje w MWRiOP uwieńczone zostały podpisaną 21 kwietnia 1936 roku przez prezydenta RP *Ustawą o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej* oraz uznaniem *Statut Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*. Należy nadmienić, że również w tym samym dniu została podpisana ustawa nadająca autonomię wyznaniu muzułmańskiemu, 26 kwietnia w sali konferencyjnej wileńskiego urzędu wojewódzkiego w obecności przedstawicieli władz i wyznawców religii karaimskiej i muzułmańskiej minister MWRiOP Wojciech Świętosławski przekazał hachanowi S. Szapszałowi i muftiemu Jakubowi Szynekiewiczowi egzemplarze *Dziennika Ustaw RP* ze statutami ustaw oraz wręczył im orderzy Odrodzenia Polski „Polonia Restituta”. Nadanie przedstawicielom Karaimów i Tatarów drugiego pod względem precedencji polskiego państwowego odznaczenia przyznawanego przez prezydenta RP świadczyło o znaczeniu tych mniejszości w państwie polskim oraz nieoczonej roli w kontaktach z krajami Wschodu¹⁵⁵.

¹⁵¹ *Statut karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach; Statut karaimskiej gminy wyznaniowej w Łucku; Statut karaimskiej gminy wyznaniowej w Wilnie; Statut karaimskiej gminy wyznaniowej w Haliczu*. Niższe dokumenty zostały przekazane do urzędów wojewódzkich. LCAP, sygn. f. 51, ap. 15, b. 96, k. 86, 88–101.

¹⁵² LCAP, sygn. f. 51, ap. 15, b. 96, k. 86–87.

¹⁵³ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 400, k. 2, 3.

¹⁵⁴ **Tamże.**

¹⁵⁵ „Wschód – Orient” 1936, nr 4, s. 96; b.a., *Uroczystość wręczenia odznaczeń najwyższym duchownym: karaimskiemu i muzułmańskiemu*, „Myśl Karaimska” 1936, z. 11, s. 123–125.

Akty jurystyczne były podstawą prawną do funkcjonowania religijnego i kulturalno-oświatowego Karaimów w Polsce. *Ustawa o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej* dawała autonomię w działaniach podejmowanych przez Karaïmski Związek Religijny (dalej KZR), który posiadał własny ustrój i był niezależny od jakichkolwiek władz duchownych czy świeckich. Uwzględniała potrzeby wyznania karaïmskiego, zapewniała swobodę praktyk religijnych przy jednoczesnej ingerencji państwa w sprawy karaïmskie¹⁵⁶. Ustawa zawierała trzy przepisy normujące ustrój wewnętrzny Karaïmskiego Związku Religijnego, skład i kompetencje organów¹⁵⁷ oraz postanowienia o nadzorze państwowym wobec związku religijnego, normujące pozycję związku w państwie oraz uprawnienia przysługujące państwu i jego władzom w stosunku do związku¹⁵⁸.

Zgodnie z ustawą władzę zwierzchnią w Karaïmskim Związku Religijnym sprawował dożywotnio hachan urzędujący w Wilnie, którego mógł zastępować uflu hazzan lub hazzan m. Nowe Troki. Organem doradczym hachana był Karaïmski Zarząd Duchowny w Trokach składający się z dwóch urzędujących hazzanów, natomiast nadzwyczajnym organem doradczym był Wielki Karaïmski Zarząd Duchowny w skład, którego wchodziłi wszyscy urzędujący hazzani i zaproszone przez hachana osoby świeckie. Wybierany podczas zjazdu w Trokach w obecności przedstawiciela MWRiOP przez urzędujących hazzanów i delegatów karaïmskich gmin wyznaniowych hachan sprawował nadzór nad sprawami związanymi z wyznaniem, duchowieństwem i potrzebami religijnymi Karaïmów w Drugiej Rzeczypospolitej¹⁵⁹. Do zadań hachana należało reprezentowanie KZR-u wobec władz państwowych, kościołów i innych związków religijnych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej jak również wobec związków religijnych zagranicznych¹⁶⁰. Poprzez organizowanie i wizytowanie gmin karaïmskich oraz powoływanie, rekomendowanie i ewentualne odwoływanie z funkcji hazzanów, szamaszów i ochuwczu bezpośrednio kontrolował sytuację w gminach karaïmskich¹⁶¹. Hachan nadzorował administracyjnie prowadzenie ksiąg stanu cywilnego oraz dysponował funduszami, majątkiem ruchomym i nieruchomym w porozumieniu z członkami Karaïmskiego Zarządu Duchownego¹⁶². Zadaniem hachana było dbanie o prze-

¹⁵⁶ *Ustawa o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. RP 1936, nr 30, poz. 241.

¹⁵⁷ Art. 1, 3–6, 11–13, 16, 18, 28–29, tamże.

¹⁵⁸ Art. 2, 6–8 ust 3, 9–11 ust. 2, 11, 13–15 ust. 2, 16 ust. 3, 17–34, tamże.

¹⁵⁹ Art. 3, 5, 6, 11, 13, tamże.

¹⁶⁰ Art. 4, tamże.

¹⁶¹ Wybór hachana był zatwierdzany przez Prezydenta RP a hazzani i szamaszowie byli opiniowani przez stosownego wojewodę. Hachan, hazzani, szamaszowie korzystali ze wszystkich uprawnień, jakie ustawodawstwo państwowe zapewniało osobom duchownym wyznań prawnie uznanych i przed objęciem urzędu składali przysięgę lojalności wobec państwa polskiego. Art. 9, 13, 14, 17, tamże.

¹⁶² Art. 20, 22–24, 28–32, tamże.

strzeżenie obowiązujących przepisów prawnych i wypełnianie obowiązków wobec państwa. Duchowni karaimscy byli zobligowani, aby w każdą sobotę podczas nabożeństwa odmówić modlitwę za pomyślność Rzeczypospolitej i Prezydenta RP, a w dni świąteczne odprawić uroczyste nabożeństwo w intencji Rzeczypospolitej, Prezydenta, Rządu i wojska. Prawo takie obowiązywało także duchownych innych wyznań prawnie uznanych przez państwo¹⁶³.

Ponadto w myśl przepisów ustawy hachan był odpowiedzialny za naukę religii dla dzieci i młodzieży wyznania karaimskiego w zakładach naukowych, których program obejmował kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanych w całości lub w części przez państwo lub ciała samorządowe. Nauka religii w ramach przepisów państwowych była obowiązkowa i udzielana przez nauczycieli mianowanych przez władze szkolne spośród osób, posiadających kwalifikacje, ustalone przez przepisy państwowe. Hachan był zobligowany do wyznaczenia i mianowania nauczycieli do nauczania religii w porozumieniu z właściwą władzą szkolną oraz wnioskowania do MWRiOP o zwalnianie młodzieży od zajęć szkolnych w dni świąteczne¹⁶⁴. W praktyce rokrocznie informował Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej oraz MWRiOP o obowiązujących świątach karaimskich, podczas których Karaimi byli zwalniani z pracy i zajęć szkolnych¹⁶⁵.

W *Dzienniku Ustaw* z dnia 24 września 1936 roku zostało również ogłoszone Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 26 sierpnia 1936 roku zawierające *Statut Karaimskiego Związku Religijnego w Polsce*¹⁶⁶. *Statut* był ustawą regulującą wewnętrzną działalność religijną i kulturalno-oświatową Karaimów zgodną z obowiązującym nadrzędnym prawem konstytucyjnym. *Statut* szczegółowo określił strukturę organizacyjną, formy działalności oraz kompetencje hachana oraz hazzanów. *Ustawa* oraz kompatybilny *Statut* w pełni i ostatecznie uregulowały stan prawny Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej. Dodatkowo działalność kulturalno-oświatowa była zapisana w wewnętrznych *Statutach gmin karaimskich* obowiązujących w Trokach, Wilnie, Łucku i Haliczu¹⁶⁷. Według prawa statutowego, podstawowym zadaniem gmin było pomaganie Karaimom

¹⁶³ Art. 27; art. 34, tamże, *Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. RP 1936, nr 30, poz. 240; art. 47, *Dekret z dnia 25 listopada 1936 roku o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. RP 1936, nr 88, poz. 613; art. 8, *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Dz. U. RP 1938, nr 88, poz. 597.

¹⁶⁴ Art. 26, 27 ust. 2, *Ustawa o stosunku Państwa...*

¹⁶⁵ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 103, k. 4,6.

¹⁶⁶ „Wschód – Orient” 1936, nr 4, s. 61.

¹⁶⁷ Zatwierdzone *Statuty gmin karaimskich* były opracowane na podstawie *Statutu Stowarzyszenia Wileńskiego Karaimów*, które było zalegalizowane w 1921 r., jako jedno z pierwszych organizacji karaimskich w II RP. LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1504, k. 20.

w ich moralnym i intelektualnym rozwoju; okazywanie im pomocy materialnej, lekarskiej, prawniczej; zarządzanie sprawami gospodarczymi gminy i jej członków. Gminy mogły organizować szkołę, bibliotekę gminną, kursy naukowe, warsztaty pracy, zajęcia dla dzieci; urządzać wieczorki, przedstawienia teatralne, loterie oraz zakładać wszelkiego rodzaju przytulki, internaty, jadalnie, lecznice, ambulatoria i wydawać Karaimom zapomogi pieniężne i rzeczowe. W kwestiach gospodarczych gmina mogła organizować spółdzielnie pracy, nabywać i zarządzać majątkiem karaimskim.

3. Organizacja karaimskich gmin wyznaniowych

Życie religijne i kulturowe Karaimów w okresie międzywojennym ze względu na brak jasno określonych regulacji prawnych było skoncentrowane wokół działalności gmin wyznaniowych (*dżymatów*) organizowanych przy domach modlitwy (*kienesach*) w Trokach, Wilnie, Łucku i Haliczu. Gmina trocka obejmowała województwo wileńskie, nowogródzkie i białostockie, gmina wileńska skupiała Karaimów z Wilna, województwa wołyńskiego, poleskiego i lubelskiego natomiast gmina halicka swoim zasięgiem obejmowała dawne ziemie austriackie i niemieckie¹⁶⁸. Zadaniem gmin było zarządzanie sprawami kulturalno-wyznaniowymi, oświatowymi, majątkowymi i dobroczynnymi. Nadrzędnym celem każdej gminy karaimskiej było podniesienie poziomu moralnego i kulturalnego oraz polepszenie stanu materialnego Karaimów, w tym celu zakładano organizacje społeczne, które współpracowały z gminami w zakresie działalności kulturalnej, wyznaniowej oraz dobroczynnej¹⁶⁹.

Karaimskie gminy wyznaniowe były fundamentalną częścią w strukturze organizacyjnej Karaimskiego Związku Religijnego, gdzie zwierzchnią władzę sprawował hachan, który rezydował w Wilnie i zwyczajowo swoją jurysdykcją mógł obejmować wszystkie gminy wyznaniowe w Polsce, Turcji, Egipcie, Państwach Bałkańskich i Europie Zachodniej¹⁷⁰. Na czele gminy wyznaniowej stał hazzan¹⁷¹ i jego zastępca szamasz i ochuwczu, których mianował hachan. Zgodnie z demokratycznym duchem czasów w myśl rozwijającej się idei samorządności już od 1918 roku podczas walnych zgroma-

¹⁶⁸ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 400, k. 23.

¹⁶⁹ Tamże, ap. 15, b. 96, k. 78–81.

¹⁷⁰ LCAP, sygn. f. 289, ap. 1, b. 6, k. 81.

¹⁷¹ W tradycji i ustawodawstwie z 1863 r. w gminach karaimskich władzę duchowną sprawowało dwóch hazzanów – starszy i młodszy, jednak ze względów finansowych w okresie międzywojennym ograniczono funkcje ulfu hazzana (starszego hazzana), którą jedynie w Trokach pełnił Szymon Firkowicz, który będąc starszym członkiem Zarządu Duchownego Karaimskiego był jednocześnie zastępcą hachana. LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 400, k. 24.

dzeń członków wybierano zarządy gmin wyznaniowych, których celem było wspieranie działań hazzanów¹⁷².

Członkowie gminy wybierali duchownych w sposób bezpośredni lub poprzez delegatów wybieranych na walnych zgromadzeniach gmin. Wyboru duchownych przedstawicieli oraz przedstawicieli zarządu gmin dokonywali mężczyźni uprawnieni do głosowania podczas walnego zebrania członków gmin wyznaniowych. Pomimo tego, że część społeczności karaimskiej opowiadała się za nadaniem kobietom prawa do głosowania zachowano tradycyjną formę wyborów¹⁷³.

Funkcjonowanie gminy było priorytetem w działalności kulturalno-oświatowej Karaimów, dlatego też, na początku lat 20. XX wieku społeczność karaimska rozpoczęła proces odbudowywania i organizacji gmin.

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości formalnie funkcjonowała gmina trocko-wileńska, gdzie funkcję hazzana pełnił Szymon Firkowicz, który cieszył się dobrą opinią, nie przejawiał udziału w życiu politycznym i aktywnie pracował społecznie, był autorem wielu dzieł w języku karaimskim¹⁷⁴. Centrum religijne Karaimów znajdowało się w Trokach, gdzie mieścił się Karaimski Zarząd Duchowny. Pod przewodnictwem Hachanatu Trockiego zorganizowano Związek Gmin Karaimskich w Polsce, który funkcjonował na podstawie prawa rosyjskiego do 1927 roku, do czasu, gdy na konferencji Karaimów w Haliczu ustalono *Tymczasowe przepisy prawne*¹⁷⁵.

Skomplikowana sytuacja organizacyjna miała miejsce w Wilnie, gdzie Karaimi już na początku XX wieku czynili starania o utworzenie samodzielnej parafii. W tym celu w lipcu 1922 roku powołano Komitet Odbudowy Kienesy, który z wkładu własnego i funduszy rządowych z Ministerstwa WRiOP odrestaurował kienesę, natomiast budowę domu gminnego sfinansowali bracia Romuald i Józef Łopatto¹⁷⁶.

Na początku lat 20. XX wieku wileńska społeczność karaimska skupiona była wokół dwóch struktur organizacyjnych: gminy karaimskiej (która była nieformalna i nie posiadała swojego prawnego reprezentanta) oraz Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów (które funkcjonowało na podstawie *Statutu* zatwierdzonego w 1921 roku przez

¹⁷² W zarządzie gminy karaimskiej w Trokach i Wilnie był hazzan natomiast gmina w Haliczu i Łucku ze względu na trudności kadrowe nie uwzględniła obligatoryjnego udziału w zarządzie hazzana. Od 1 stycznia 1922 r. w zarządzie trockiej gminy karaimskiej prezesem był Achiezer Zajączkowski, wiceprezesem Szymon Firkowicz, skarbnikiem Romuald Kobecki, sekretarzem Józef Zajączkowski a członkiem Aleksander Kobecki. LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 85, 87.

¹⁷³ W kwestii uprawnień kobiet do głosowania negatywne stanowisko reprezentowali Karaimi z Trok, powołując się na względy dogmatyczne. „Myśl Karaimska” 1925, z. 2, s. 34.

¹⁷⁴ LCAP, sygn. f. 55, ap. 4, b. 57, k. 411.

¹⁷⁵ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 47, 52, 53.

¹⁷⁶ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 21; f. 51, ap. 15, b. 96, k. 83; E. K., *Kienesa karaimska w Wilnie (Z powodu rocznicy poświęcenia)*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 23.

Fotografia 1. Kienesa karaimska w Trokach, lata 20. XX wieku

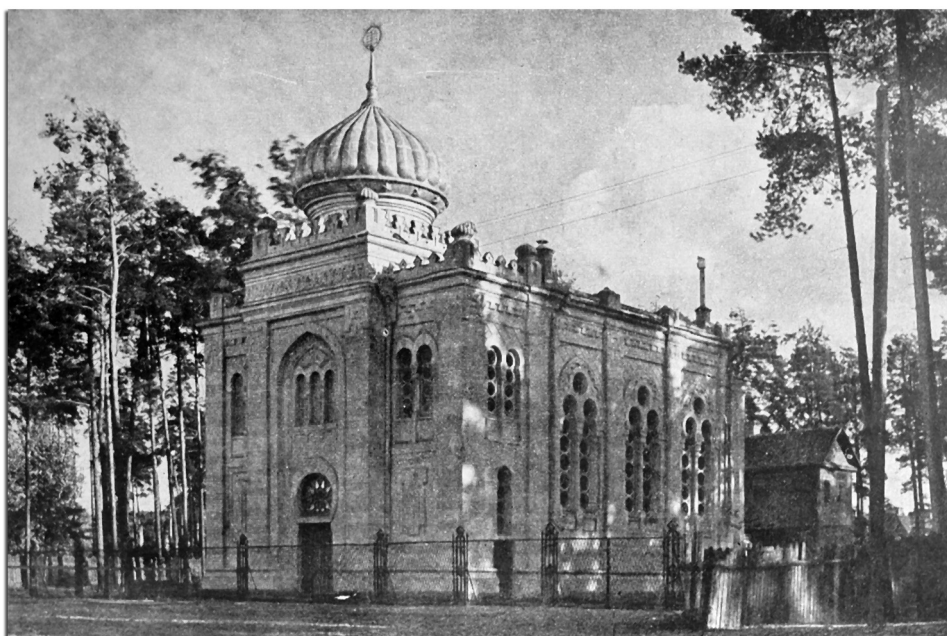
Źródło: „Myśl Karaimska” 1925, z. 2.

ówczesne władze Litwy Środkowej)¹⁷⁷. Karaimi wileńscy w celu usprawnienia praktyk religijnych i działań kulturalno-oświatowych połączyli swoje siły i od 21 stycznia 1923 roku do 2 lutego 1924 roku gminę i Stowarzyszenie reprezentował jeden wspólny zarząd. Parafia wileńska, korzystając z osobowości prawnej Stowarzyszenia i dążyła do autonomii. Dlatego też 2 lutego 1924 roku Karaimi podczas walnego zebrania powołali Tymczasowy Komitet Wykonawczy Gminy Karaimskiej w Wilnie, którego zadaniem było reprezentowanie gminy do czasu formalnego zatwierdzenia przepisów¹⁷⁸. Ze względu na odmienne obszary działalności współpraca nie przyniosła oczekiwanych efektów i pomimo oddzielenia funkcji parafialnej i religijnej od kulturalno-oświatowej współpraca nie powiodła się¹⁷⁹. Część społeczności karaimskiej w Wilnie nie uznała

¹⁷⁷ LCAP, sygn. f. 51, ap. 15, b. 96, k. 136; f. 53, ap. 23, b. 726, k. 19; E. K., *Z Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 24–25.

¹⁷⁸ Skład Tymczasowego Komitetu Wykonawczego Gminy Karaimskiej w Wilnie, 1924 r.: prezes – Noe Robaczewski, wiceprezes – Józef Łopatto, skarbnicy – Borys Szyszman, Jahuda Rojecki, sekretarz – Mojżesz Łopatto i członkowie – Alfons Pilecki i Adolf Tynfowicz. LCAP, sygn. f. 51, ap. 15, b. 96, k. 36.

¹⁷⁹ W ramach współpracy 1 listopada 1924 r. odbyło się wspólne zebranie walne gminno-stowarzyszeniowe, na którym przedstawiono odrębne sprawozdania gabbajów i Stowarzyszenia, kwestie organizacji gminy karaimskiej w Wilnie i wybory zarządu Stowarzyszenia. LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 52–54.

Fotografia 2. Kienesy w Wilnie, lata 20. XX wieku

Źródło: fot. Jan Buhak, „Mysł Karaimska” 1924, z. 1.

władzy zwierzchniej Stowarzyszenia, które zrzekło się funkcji organu wykonawczego parafii. Na walnym zgromadzeniu parafian wileńskich, 23 stycznia 1926 roku podjęto decyzję o powołaniu Tymczasowego Zarządu Gminy¹⁸⁰, który nie był prawomocny jednak, jako organ wykonawczy funkcjonował do legalizacji *Statutu karaimskiej gminy wyznaniowej* i do powołania zarządu na mocy przepisów prawnych¹⁸¹. Gmina karaimska w Wilnie swoją autonomię uzyskała dopiero 21 czerwca 1928 roku, kiedy hachan nadał prawo zboru parafialnego Kienesie Karaimskiej w Wilnie oraz wyznaczył na stanowisko młodszego hazzana Józefa Łobanosa, któremu powierzył prowadzenie ksiąg metrykalnych i pełnienie religijnych obowiązków parafialnych¹⁸².

¹⁸⁰ Skład Tymczasowego zarządu gminy wileńskiej, 1926 r.: prezes – Elias Jutkiewicz, wiceprezes – Izaak Zajączkowski, skarbnik – Józef Łopatto, sekretarz – Szymon Nowicki, członkowie – hazzan Feliks Malecki z urzędu, Awenir Kobecki; Komisja Rewizyjna: prezes – Romuald Kobecki, sekretarz – Noe Robaczewski, członek – Józef Kobecki. LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 32.

¹⁸¹ Zarząd wileńskiej gminy karaimskiej z dn. 1 października 1931 r.: prezes – Elias Jutkiewicz, wiceprezes – Izaak Michajłowicz, skarbnik (gabbaj kienesy) – Józef Łopatto, sekretarz – Isaj Rojecki, członkowie – hazzan Józef Łobanos, Emanuel Aronowicz i Zachariasz Tynfowicz. LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 2.

¹⁸² LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 117, k. 27.

Odpowiedzialność za działalność kulturalno-oświatową spoczywała na barkach Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów, w skład którego w większości wchodził Karaimi wywodzący się z grona inteligencji karaimskiej oraz studentów¹⁸³. Członkami Stowarzyszenia mogli być Karaimi od 17 roku życia pod warunkiem, że wnieśli opłatę wpisową i płacili miesięczne składki członkowskie¹⁸⁴. Z czasem działalność Stowarzyszenia poszerzyła się, czego skutkiem było zorganizowanie w 1923 roku sekcji kulturalno-oświatowej, której prezesem został Ananiasz Rojecki¹⁸⁵.

Siedziba Zarządu Stowarzyszenia oraz sekcji kulturalno-oświatowej mieściła się w domu gminy karaimskiej przy ul. Grodzkiej w Wilnie¹⁸⁶. Celem Stowarzyszenia była integracja Karaimów, wspieranie ich intelektualnego i moralnego rozwoju oraz pomoc materialna, lekarska i prawnicza. W myśl *Statutu* Stowarzyszenie mogło zakładać szkoły, kluby, biblioteki, muzea, internaty, jadłodajnie, artele pracy oraz organizować kursy naukowe, wystawy, zebrania publiczne, wykłady, wycieczki, odczyty, pogadanki, wieczorki, przedstawienia teatralne, prowadzić badania nad kulturą karaimską, wydawać periodyki oraz wspierać pieniężnie i rzeczowo potrzebujących Karaimów. Stowarzyszenie mogło organizować zjazdy, konferencje i spotkania z Karaimami z Polski i spoza jej granic.

Natomiast w Haliczu gmina zorganizowała się już 5 kwietnia 1919 roku, podczas walnego zebrania wybrany został zarząd, w którym funkcje prezesa sprawował J. Eszwowicz wspierany przez D. Abrahamowicza i Zaracha Zarachowicza. Głównymi problemem gminy był brak funduszy na odnowienie kienesy oraz działalność kulturalno-oświatową¹⁸⁷.

¹⁸³ Skład zarządu Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów z dnia 21 stycznia 1923 r.: prezes – Emanuel Kobecki (wiceprezes Okręgowej Izby Kontroli Państwowej), wiceprezes – Elias Jutkiewicz (pomocnik adwokata przysięgłego), sekretarz i skarbnik – Ananiasz Rojecki, (nauczyciel), Izaak Zajączkowski (adwokat przysięgły), Lidia Szolówna (słuchaczka USB), Zinaida Łopattówna (córka właściciela ziemskiego, słuchaczka wyższych kursów biologii w Odessie); Abram Jutkiewicz (rzemieślnik), zastępcy – Aleksander Firkowicz (rachmistrz), Izaak Szpakowski (artysta), Elżbieta Dubińska (żona właściciela ziemskiego). Komisja Rewizyjna – Józef Kozyrowicz (kupiec); Józef Nowicki (kupiec); Naum Jutkiewicz (kupiec); Józef Łobanos (mechanik). Z zarządu w marcu 1923 r. wystąpił wiceprezes Elias Jutkiewicz i skarbnik Rojecki, na ich miejsce powołano Józefa Łobanosa (wice) i Józefa Jutkiewicza (skarbnik). Od maja 1924 r. zmienił się skład zarządu, gdzie wiceprezesem został Izaak Zajączkowski, sekretarzem – A. Rojecki; skarbnikiem Borys Szyszman (właściciel nieruchomości), Ksenia Abkowiczówna (absolwentka Wyższych Kursów Żeńskich im. Bestuzewa w Petersburgu) a zastępcami byli – Emanuel Aronowicz (urzędnik PKP), Józef Łobanos (pracownik w fabryce „Szyszman i Duruncza”). Komisja Rewizyjna – Aleksander Kobecki (pracownik PKP), Zinaida Łopattówna (córka właściciela ziemskiego), Elias Kobecki (rachmistrz). LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 50; b. 1504, k. 17–18.

¹⁸⁴ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1504, k. 20.

¹⁸⁵ Tamże, k. 14.

¹⁸⁶ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 50.

¹⁸⁷ Z. Zarachowicz, *Listy z Halicza*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 28.

Fotografia 3. Kienesza w Haliczu, lata 30. XX wieku

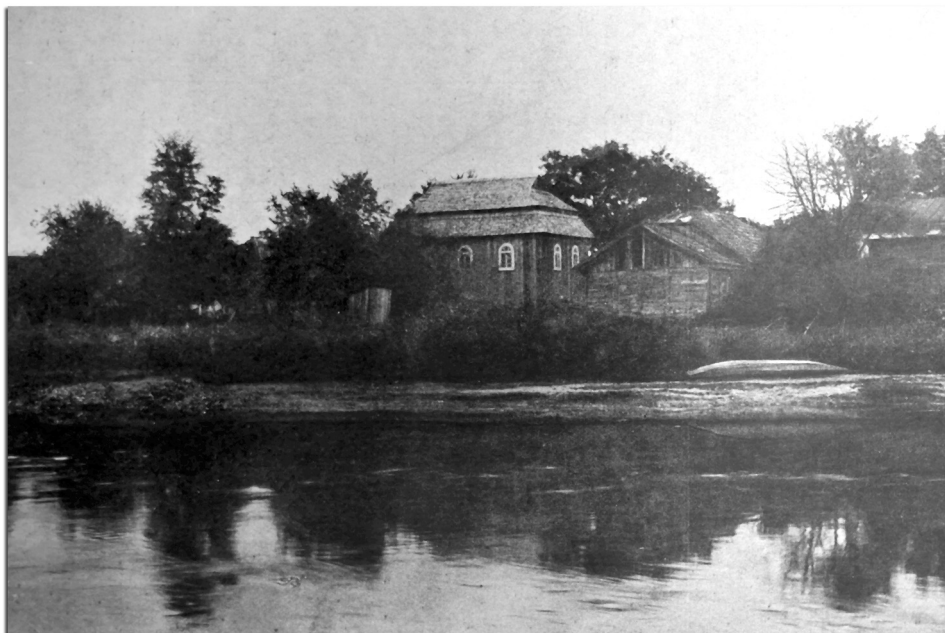
Źródło: fot. T. Kowalski, „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 2.

W najgorszej sytuacji w kwestii organizacji religijnej była najmniejsza gmina karaimska w Łucku, która w 1926 roku na łamach „Myśli Karaimskiej” poszukiwała hazzana, którego obowiązki czasowo pełnił Romuald Robaczewski i Jakub Eszwowicz, a nabożeństwa odprawiane były jedynie w święta ze względu na niską frekwencję¹⁸⁸.

Pod koniec lat 20. XX wieku, gdy na hachana został wybrany S. Szapszał sytuacja organizacyjna w gminach została ustabilizowana. Hachan zaczął pełnić zwierzchni nadzór nad gminami karaimskimi, duchowieństwem i mieniem karaimskim, przez co jednocześnie dbał o kwestie wyznaniowe i spełniał potrzeby religijne społeczności karaimskiej. Szapszał dbał o poziom praktyk religijnych i czuwał nad przygotowaniem merytorycznym duchowieństwa karaimskiego, które stanowiło w gminach podstawowe ogniwo praktyk religijnych i działalności kulturalno-oświatowej. W celu usprawnienia swojej pracy 25 kwietnia 1929 roku wyznaczył na hazzana Ananiasza Zajączkowskiego, absolwenta orientalistyki i asystenta Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, któremu powierzył kwestie naukowe¹⁸⁹. Mianowani przez hachana hazzani byli zob-

¹⁸⁸ „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, t. 1, s. 27.

¹⁸⁹ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 248, k. 21.

Fotografia 4. Kienesa w Łucku, lata 30. XX wieku

Źródło: fot. T. Kowalski, „Mysł Karaimska” 1929, t. 2, z. 2.

wiązani do pracy na rzecz swojej społeczności, w swoich gminach prowadzili księgi metrykalne, uaktualniali dane statystyczne, organizowali nabożeństwa i uroczystości religijne, reprezentowali społeczność karaimską wobec władz lokalnych i utrzymywali kontakty służbowe z hachanem. Hachan wizytował gminy karaimskie, w maju 1929 roku odwiedził Łuck i Halicz w asyście hazzanów: trockiego Szymona Firkowicza i wileńskiego Józefa Łobanosa¹⁹⁰.

Ważną kwestią w organizacji struktur gminnych oraz działalności kulturalno-oświatowej były finanse i majątek karaimski. Wyznanie karaimskie dysponowało w okresie międzywojennym swoimi nieruchomościami, nad którymi opiekę sprawował Karaimski Zarząd Duchowny, który posiadał cztery kienesy, w: Trokach, Wilnie, Łucku i Haliczu z przyległymi do nich placami i plebaniami, domy drewniane w Trokach, przytułek dla biednych oraz folwark w Trokach Kiorklu Sała przy wsi Malowanka i około pół hektara ziemi we wsi Załukiew pod Haliczem¹⁹¹. Na utrzymaniu Hachanatu były cmentarze gminne i cmentarz karaimski w Warszawie na Woli. W okresie

¹⁹⁰ Tamże, k. 23.

¹⁹¹ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 757, k. 5.

Fotografia 5. Gmina karaimska w Łucku podczas wizyty hachana S. Szapszała, 20 maja 1929 roku

Źródło: BLAN, sygn. f. 143–1216, k. 2.

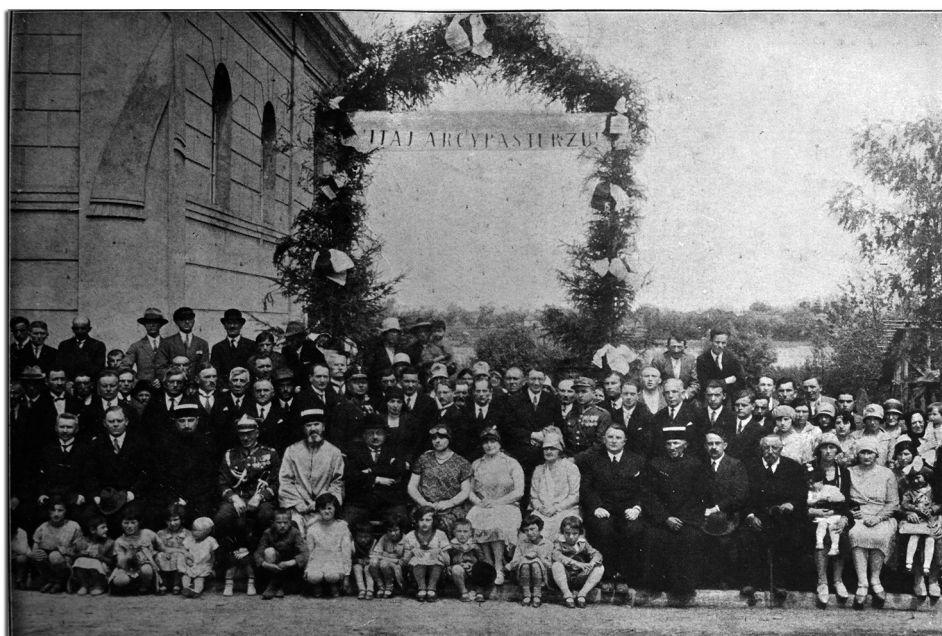
międzywojennym trwały prace nad uregulowaniem prawnym własności Karaimów do ziem nadanych im jeszcze przed 1918 rokiem, zwanych królewszczyzną. Grunta karaimskie w Trokach były zarzewiem konfliktu pomiędzy miastem a Karaimami¹⁹². W Wilnie w 1935 roku Rada Miasta przekazała Karaimom prawa własności do działek, gdzie wybudowana była kienesa i dom gminny, w którym były mieszkania hazzana i ochuwczu oraz sala ogólnych zebrań¹⁹³.

Fundusz karaimski zasilany pieniądze z wynajmu nieruchomości w Trokach, gdzie około 160 hektarów gruntu było wdzierżawianych Karaimom pod uprawę¹⁹⁴. Gmina

¹⁹² LCAP, sygn. f. 55, ap. 4, b. 12, k. 164–240.

¹⁹³ Rada miejska Wilna uchwałą z dnia 8 kwietnia 1904 r. wydzieliła pod cmentarz karaimski działkę z majątku Kuprianiszki i przekazała ją gminie karaimskiej w Wilnie. Gmina uzyskała od miasta prawo korzystania z dwóch działek ziemi miejskiej w Zwierzyncu (uchwała rady miasta z 7 kwietnia 1909 i 12 stycznia 1912 r.) przy ulicy Grodzkiej 6. W 1928 r. zapadła decyzja rady miasta o przekazaniu darowizny Karaimom i podjęto prace legislacyjne, które zakończono aktem notarialnym w 1935 r. Utrudnieniem był brak podstaw prawnych, dlatego MWRiOP zwróciło się z prośbą do S. Szapszała o wstrzymanie się z przyjęciem nieruchomości do czasu zatwierdzenia w 1936 r. przez rząd *Ustawy o stosunku państwa...* W tej kwestii interweniował mecenas I. Zajączkowski, który uzyskał pismo od Departamentu Wyznań Religijnych, że hachan ma prawo przyjmować darowizny. LCAP, sygn. f. 51, ap. 7, b. 842, k. 13, 15.

¹⁹⁴ LCAP, sygn. f. 55, ap. 4, b. 12, k. 164–240; f. 51, ap. 4, b. 757, k. 4.

Fotografia 6. Gmina karaimska w Haliczu podczas wizyty hachana S. Szapszala, 28 maja 1929 roku

Źródło: „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 2.

karaimska w Trokach w porozumieniu z Karaimskim Zarządem Duchownym zarządziła majątkiem Kiorklu Sała położonym przy wsi Malowanka¹⁹⁵ przeznaczonym na utrzymanie duchowieństwa karaimskiego¹⁹⁶. Gminy karaimskie utrzymywały się także z ustalonych przez Karaimów obowiązkowych składek na cele dobroczynne (*czedaka*) i utrzymanie gminy (*arecha*), z intratnych przedsięwzięć gospodarczych i kulturalnych oraz z dobrowolnych ofiar i zapisów testamentowych¹⁹⁷.

Ponadto Karaimi, jako wyznawcy karaimizmu, wyznania prawnie uznanego przez rząd polski otrzymywali dotacje z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Jednak w odróżnieniu do innych wyznań religijnych, które otrzymywały dotacje rządowe Karaimi do 1936 roku nie posiadali uregulowanej sytuacji prawnej i w

¹⁹⁵ LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 35.

¹⁹⁶ Z nadań królewskich były ziemie które były uprawiane przez rodziny karaimskie w Trokach a podatki ziemskie odprowadzał Karaimski Zarząd Duchowny w Trokach, tak zwane „Pola Karaimskie” stanowiły własność karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach. Malowanka, określana w okresie międzywojennym, jako Kiorklu Sała otrzymali Karaimi z nadań carskich po utworzeniu hachamatu trockiego w 1869 r. LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 8, 35; f. 51, ap. 7, b. 1652, k. 260; BLAN, sygn. f. 301–375, k. 49, 52; f. 301–249, k. 38. Dziękuję za informację M. Abkowicz, 8 sierpnia 2015 roku.

¹⁹⁷ LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 36.

związku z tym władze duchowne musiały rokrocznie monitować dotacje¹⁹⁸. MWRiOP przyznawało zasiłek ryczałtowy w kwocie 24 000 zł rocznie przeznaczony docelowo na uposażenie hachana, hazzanów, szamaszów; wydatki rzeczowe, remont i konserwację kienes oraz wszelkie wydatki związane z wyznaniem. Hachanat karaimski rokrocznie wypłacał pensje dla duchownych, psalterzystów, pokrywał koszty związane z wynajęciem pomieszczeń na kancelarię i uszycie szat rytualnych; wydawaniem kalendarzy kościelnych, zakupem modlitewników i podręczników szkolnych do nauki religii oraz przygotowaniem duchownych i nauczycieli¹⁹⁹. Otrzymywane z MWRiOP kwartalne transze subsydium nie pokrywało w całości potrzeb związanych z działalnością gmin karaimskich²⁰⁰.

Wojewoda wileński dostrzegał realne potrzeby finansowe Karaimów w związku z tym interweniował w ministerstwie, aby zwiększono dotacje na wyznanie karaimskie. W listach urzędowych podkreślał znaczenie Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej oraz rangę stanowiska hachana, którym był wybitnym orientalista, którego doświadczenia i kontakty mogły być wykorzystane przez rząd polski.

„Z chwilą objęcia wysokiego stanowiska głowy kościoła karaimskiego w Polsce przez Seraja Szapszała, osobistość znaną na całym Wschodzie, Zarząd Duchowny w Trokach stanie się ośrodkiem religijno-narodowym nie tylko dla Karaimów osiadłych w Polsce, lecz i dla tych, którzy rozproszeni w rozmaitych centrach Europy (jak Paryż lub Konstantynopol), nie mają – poza Hachanem trockim innego zwierzchnika i autorytetu religijnego. Nieuniknionym, więc jest znaczny wzrost pracy w Zarządzie Duchownym w postaci obszernej korespondencji z gminami karaimskimi w Polsce i z ośrodkami Karaimów poza Polską, ewentualnie nawiązanie kontaktu z duchowieństwem karaimskim w Kairze [...] W związku zaś z prześladowaniem wyznania karaimskiego przez rząd sowiecki i zniesienie tradycyjnej godności Hachama Krymskiego oraz ze względu na wyjątkową cześć i szacunek, jaką otaczają Karaimi osobę Szapszała i na jego popularność w państwach azjatyckich, w szczególności w Persji, z którą dzisiaj Polska wiąże bliższe stosunki, zapewnienie Hachanowi Szapszałowi należytych podstaw materialnych do Jego egzystencji i działalności przyczyni się do podniesienia powagi i autorytetu Państwa Polskiego na Wschodzie, jest, więc ze względów politycznych najzupełniej wskazane”²⁰¹.

Kwestia polityczna i korzyści rządowe wynikające z doświadczeń naukowych S. Szapszała były koronnymi argumentami wojewody w pismach kierowanych do

¹⁹⁸ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 238, k. 2–3, 29.

¹⁹⁹ Tamże, b. 757, k. 4.

²⁰⁰ Tamże, b. 117, k. 14–16, 41, 42; b. 248, k. 2, 7, 31; b. 491, k. 4, 14, 18, 21, 24; b. 569, k. 3; b. 400, k. 27.

²⁰¹ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 117, k. 18–19.

MWRiOP w sprawie podniesienia dotacji. Wydaje się, że rząd polski mógł mieć odmienne stanowisko lub nie do końca korzystał z kontaktów i autorytetu Szapszała, o czym pisał wojewoda w petycji do MWRiOP: „Sądzę, że dotychczas osoba Szapszała, jego erudycja w kwestiach Wschodu i znajomość tamtejszych stosunków nie była należycie wykorzystana przez Rząd, co przypisać należy w znacznej mierze osobistej skromności Szapszała, będącej zasadniczym rysem jego charakteru. Stąd również wpływa pewne zapoznanie znaczenia politycznego, jakie się wiąże z posiadaniem wśród obywateli Państwa Polskiego postaci tej miary, co Seraja Szapszał i tej roli, jaką mógłby odegrać Hachan Karaimski, gdyby Rząd zechciał się nim posługiwać przy dalszem rozwijaniu swych stosunków ze Wschodem”²⁰². Wojewoda Władysław Raczkiewicz proponował zatrudnić Szapszała, jako eksperta w Ministerstwie do spraw Wschodu. W celu rekomendacji wysłał do MWRiOP odbitki prac autorstwa Szapszała publikowane w wydawnictwie o nurcie panislamskim wydawanym przez „Ognisko Tureckie”, aktywnej organizacji kulturalno-oświatowej²⁰³.

Na płaszczyźnie lokalnej działania kulturalno-oświatowe Karaimów znajdowały poparcie ze strony władz administracyjnych. Oddział wyznań w wileńskim urzędzie wojewódzkim był bezpośrednio zaangażowany w kwestie społeczności karaimskiej, czego przykładem może być współdziałanie w organizacji w 1927 roku Wszechpolskiego Zjazdu Karaimów w Trokach, administrowanie prac legislacyjnych, udział w uroczystościach i inicjatywach kulturalnych czy wystawianie dla MWRiOP opinii o kandydatach do zarządu karaimskiego w Wilnie i Trokach. Za pomoc i wsparcie Karaimi w 1930 roku wojewodzie wileńskiemu W. Raczkiewiczowi, który jako marszałek sejmu wyjeżdżał do Warszawy przekazali oficjalne podziękowanie za „stałe zainteresowanie się i opiekę żywotnymi sprawami Karaimów”²⁰⁴.

Wsparcie ze strony władz rządowych wynikało z faktu, iż Karaimi nie stanowili zagrożenia dla bezpieczeństwa wewnętrznego państwa, o czym świadczą tajne raporty sytuacyjne wydziału politycznego urzędu wojewódzkiego w Wilnie, w których działalność Karaimów jest omawiana sporadycznie i lapidarnie. Raport z 1937 roku ujmuje jedynie rutynowe działania w myśl *Ustawy o stosunku...*, takie jak wybory zarządu w gminach w Wilnie czy Trokach²⁰⁵, zorganizowanie w gminach karaimskich Koła Pań „Katyn Odżahy” (Ognisko Kobiet), które przejawiało intensywną działalność charytatywną²⁰⁶. W lipcu 1937 roku w raportach informowano o kontaktach z Karaimami na Litwie, działalności Koła Pań w Trokach, wydaniu kolejnego numeru „Karaj Awazy”,

²⁰² LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 248, k. 35.

²⁰³ Tamże, k. 37.

²⁰⁴ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 400, k. 44.

²⁰⁵ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 8.

²⁰⁶ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 757, k. 107.

akademii z okazji rocznicy śmierci Feliksa Maleckiego i filantropa Eliasza Łopatto z Harbinu. Odnotowano także wyjazd S. Szapaszała we wrześniu 1937 roku do Berlina i Paryża w celu założenia gmin karaimskich bezpośrednio podległych Karaimskiemu Związkowi Religijnemu w Polsce²⁰⁷.

Niewątpliwie pomimo nieuregulowanej sytuacji prawnej za postawę lojalności Karaimi ze strony państwa polskiego otrzymywali wsparcie finansowe z MWRiOP oraz wyjątkową opiekę urzędową od wojewody wileńskiego.

²⁰⁷ W lipcu 1937 r. przyjechał do Polski Abraham Łopatto – członek zarządu karaimskiej gminy wyznaniowej w Paryżu w celu nawiązania bliższego kontaktu z Karaimami w Polsce i zapoznanie się z obowiązującym ustawodawstwem. We wrześniu 1937 r. S. Szapszał wyjechał do Berlina i Paryża, aby założyć tam gminy karaimskie podlegające Karaimskiemu Związkowi Religijnemu w Polsce. LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 222, 249.

Kształcenie w szkołach karaïmskich

1. Powszechna szkoła karaïmska w Trokach (1918–1923)

W Trokach przez pięć lat po odzyskaniu niepodległości funkcjonowała jedyna w Polsce powszechna szkoła karaïmska, odbudowana przez Karaïmów, którzy po pierwszej wojnie światowej powrócili do miasta. Kształcenie religijne i nauka języka karaïmskiego stanowiły podstawę odrębności kulturowej Karaïmów, którzy włożyli wiele wysiłku i pracy, aby na nowo zorganizować zrujnowaną szkołę, której tradycje sięgały XV wieku²⁰⁸.

Odbudowę szkoły rozpoczął Rafał Abkowicz, który przed pierwszą wojną światową był uczniem starszego hazzana Bogusława Firkowicza i hazzana Zachariasza Mickie-

²⁰⁸ Prawdopodobnie karaïmska szkoła religijna w Trokach mogła funkcjonować już od XV w., kiedy wybudowano kienesę. Pierwsze informacje o szkole karaïmskiej znajdują się w piśmie z dn. 24 września 1576 r. wojewody braclawskiego, który zaświadcza prawomocność budowy w Trokach medrasu, czyli szkoły dla dzieci, której budynek został wybudowany na terenie należącym do gminy karaïmskiej. W 1665 r. król polski Jan Kazimierz nadał Karaïmom przywilej, na mocy którego odbudowali zrujnowaną w czasie wojen kienesę i szkołę. W 1794 r. wielki pożar w Trokach zniszczył kienesę i szkołę, którą Karaïmi odbudowali z pieniędzy pożyczonych od mieszkańców Nowego Miasta. W 1869 r. Zarząd Duchowny trockich Karaïmów utrzymywał szkołę z opłat otrzymywanych z dzierżawy domu gminnego i przeznaczał fundusze na opłacanie nauczycieli, którzy byli karaïmskimi duchownymi. W 1894 r. hazzan i nauczyciel Feliks Malecki przebudował budynek szkolny, aby w trzy lata później uczniowie mogli uczyć się w karaïmskiej szkole elementarnej o charakterze ogólnokształcącym. Szkoła była współfinansowana przez rząd carski i gminę karaïmską w Trokach, posiadała własną bibliotekę, była bezpłatna i trwała cztery lata. Placówka została zrujnowana podczas pierwszej wojny światowej. Szkołę karaïmską w Trokach ukończyło wielu uczonych karaïmskich znanych w Europie, zob. BLAN, sygn. f. 301–124, k. 124; S. Gąsiorowski, *Karaïmi...*, s. 391; W. Syrokomla, *Wycieczki po Litwie...* t. 1, Wilno 1850, s. 74–82; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 4, Warszawa 1886, s. 258; M. Bałaban, *Karaïci...*, s. 59; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie*, Warszawa 1999, s. 300; I. Ławrynowicz, *Historia szkoły karaïmskiej w Trokach opracowana przez Innę Ławrynowicz i odczytana przez młode pociechy, Kamila, Simonę i Aidara przed uczestnikami uroczystego otwarcia szkoły*, „Awazymyz” 2008, nr 3 (20), s. 16.

wicza, którzy wpoili mu zasadę, że podstawą moralną istnienia karaïmskiego dżymatu jest *midrasz*²⁰⁹. W 1918 roku, po przyjeździe do Trok dwudziestotrzyletni Abkowicz rozumiał potrzebę funkcjonowania szkoły karaïmskiej, dlatego pełen zapału i nie szczędząc swoich sił uporządkował *midrasz*, zgromadził sprzęty szkolne, napisał petycję do władz szkolnych o sformalizowanie działalności szkoły i poprowadził pierwsze lekcje religii i języka karaïmskiego.

„Udało mi się zebrać wszystkie ławki i rozstawić tak, jak one stały przed wyjazdem Karaïmów z Trok, nawet biurko, przy którym urzędowali nasi nauczyciele odnalazłem i ustawiłem na właściwym miejscu. Tak odrestaurowany *midrasz* w zimie potrzebował opału. Musiałem starać się o ten opał. Namówiłem b. p. [błogosławionej pamięci – dop. U.W.] Józefa Nowickiego, aby pojechał ze mną do lasu i jakoś udało się nam zakupić u leśniczego szczapy i z wielkim trudem przywieźć je do Trok. Mieliliśmy już opał, trzeba było narąbać, niestety nie było wśród Karaïmów ochotników. Musiałem nauczyć się rąbania drzewa. Przygotowałem go o własnych siłach. Wreszcie ówczesny *gabbaj* Osip Ananiewicz (Milukas) wynajął kobietę, która sprzątnęła salę i napaliła w piecach. *Midrasz* był ogrzany. Uczniów było mało. Więc mogliśmy zbierać się na nabożeństwo, na razie w soboty, bo *kienesa* była zaniedbana, a do tego nie ogrzewana. W dni powszednie zacząłem stopniowo uczyć swoją siostrę Zofię i znalazło się jeszcze kilka zaniedbanych dzieci i w ten sposób został odrestaurowany przeze mnie nasz kochany *midrasz*”²¹⁰.

Formalnie szkoła rozpoczęła swoją działalność od kwietnia 1919 roku, gdy inspektorat szkolny okręgu wileńskiego na wniosek starosty powiatu trockiego zatwierdził utworzenie powszechnej szkoły dla dzieci karaïmskich z polskim językiem wykładowym²¹¹. Nauczaniem religii oraz języka karaïmskiego zajął się Rafał Abkowicz, natomiast kierowniczką szkoły a także nauczycielką przedmiotów ogólnokształcących została Maria Roubianka²¹². Nauczyciele otrzymywali pensję z budżetu państwa polskiego. We wrześniu 1919 roku do szkoły w Trokach zapisało się 14 chłopców i 18 dziewczyn.

²⁰⁹ Rafał Abkowicz (ur. 16 marca 1896, Troki – zm. 12 września 1992, Wrocław), syn Abrahama Szem-oela Abkowicza, pochodził ze starej rodziny karaïmskich *hazzanów*. Abkowicz jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, w 1911 r. ukończył w Trokach czteroklasową szkołę karaïmską z językiem rosyjskim, uczył się na zajęciach teologicznych przy Karaïmskim Zarządzie Duchownym. Po ukończeniu szkoły pracował w powiatowej kasie skarbowej i przygotowywał się do egzaminu z zakresu szóstej klasy gimnazjalnej. W lipcu 1915 r., jako ochotnik zgłosił się do armii rosyjskiej. W marcu 1916 r. po ukończeniu szkoły oficerskiej w Moskwie, brał udział w pierwszej wojnie światowej, jako dowódca kompanii 177 Izborskiego pułku piechoty. W 1918 r. po demobilizacji armii rosyjskiej z odnalezioną w Charkowie rodziną powrócił do Trok, zob. R. Abkowicz, *Wspomnienia*, „Awazymyz” 1999, nr 1 (2), s. 4–5.

²¹⁰ Tamże, s. 4.

²¹¹ W Trokach w 1919 r. inspektorat szkolny podjął próbę zorganizowania siedmiu szkół powszechnych: 1 karaïmska, 4 polskie i 2 żydowskie. LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 24, k. 1.

²¹² W wykazie statystycznym szkół, które inspektorat szkolny utworzył we wrześniu w 1919 r. znajduje się szkoła karaïmska. Informacja o powołaniu nauczycielki na kierowniczkę szkoły polsko-karaïmskiej

czął wyznania karaimego, co stanowiło około 20% wszystkich dzieci w wieku szkolnym mieszkających wówczas w Trokach²¹³. Ze względu na trwające ruchy migracyjne, uczniowie karaimego rozpoczęli naukę w szkole karaimego dopiero w październiku²¹⁴. W trzyoddziałowej powszechnej szkole karaimego w Trokach zajęcia odbywały się codziennie, przy czym przez cztery godziny uczniowie uczyli się przedmiotów w języku polskim, a przez jedną godzinę odbywały się lekcje karaimego, co umożliwiało naukę religii i języka karaimego przez osiem godzin w tygodniu²¹⁵. W zależności od poziomu wiedzy i znajomości języka rosyjskiego lub polskiego uczniowie byli podzieleni na dwie grupy²¹⁶.

Działalność szkoły została przerwana w lipcu 1920 roku, w wyniku toczących się dalszych działań wojennych na terenach Wileńszczyzny. Po ustabilizowaniu sytuacji politycznej, w grudniu 1920 roku trocka gmina karaimego ponownie wystosowała list do inspektora szkolnego powiatu trockiego z prośbą o reaktywowanie szkoły i wydelegowanie nauczyciela języka polskiego²¹⁷. Kierownikiem i nauczycielem religii i języka karaimego został hazzan Szymon Firkowicz, który był absolwentem realnej szkoły w Permie i Aleksandryjskiej Duchownej Uczelni Karaimego w Eupatorii. Nauczycielką była Maria Szymańska, a woźnym Eliasz Dubiński, który od 1922 roku otrzymywał pensję z budżetu Rady Miejskiej m. Trok²¹⁸. Pierwsze lata działalności szkół w Drugiej Rzeczypospolitej skoncentrowane były na czynnościach organizacyjnych, stworzeniu warunków do nauki, pozyskaniu kadry pedagogicznej i pracowników administracyjnych. Kierownik szkoły Szymon Firkowicz na polecenie inspektora szkolnego musiał udokumentować swoje kwalifikacje nauczycielskie²¹⁹.

pochodzi ze wspomnień R. Abkowicza w: „Awazymyz” 1999, nr 1(2), s. 4; LCAP, sygn. f. 172, ap.1, b.24, k. 14; LCAP, sygn. f. 172, ap.1, b. 507, k. 1.

²¹³ LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 506, k. 7–8, 11.

²¹⁴ Pierwszymi uczniami w szkole karaimego w Trokach w 1919 r. byli: Michał Firkowicz, Zarach Firkowicz, Marcin Firkowicz, Emanuel Kapłanowski, Aleksander Kapłanowski, Włodzimierz Poziemski, Kazimierz Pilecki, Józef Józefowicz, Izaak Jutkiewicz, Anani Żarnowski, Włodzimierz Zajączkowski, Zofia Abkowicz, Julia Firkowicz, Anna Firkowicz, Zinaida Firkowicz, Emilia Firkowicz, Walentyna Łobanos, Halina Łobanos, Ludmiła Poziemska, Natalia Jutkiewicz, Liza Jutkiewicz, Zofia Jutkiewicz, Emilia Jutkiewicz, Justyna Jutkiewicz, Kamila Jutkiewicz, Adela Jutkiewicz. LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 24, k. 14.

²¹⁵ LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 118, k. 19.

²¹⁶ *Sprawozdanie kierowniczkii szkoły Marii Roubianki, z dnia 8 XI 1919 r. przekazane do Inspektora Szkolnego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*, LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 24, k. 14.

²¹⁷ Zgodnie z decyzją Departamentu Oświaty, szkoła karaimego w Trokach mogła zostać reaktywowana na tych samych warunkach, na jakich funkcjonowała w czasach ZCZW, czyli wszystkie przedmioty mogły odbywać się w języku polskim a na zajęcia z religii i języka karaimego przeznaczono nie więcej niż 5 godzin tygodniowo razem. BLAN, sygn. f. 301–219, k. 90.

²¹⁸ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 10.

²¹⁹ Na polecenie inspektora szkolnego powiatu wileńskiego kierownik szkoły karaimego S. Firkowicz przesłał dowód kwalifikacyjny oraz wyciąg z metryki ślubnej (No 218 31–X–1922). BLAN, sygn. f. 301–219, k. 9.

W zarządzaniu szkołą karaïmską i we współorganizowaniu opieki nad uczniami czuwała powołana przez rodziców Rada Opieki Szkolnej, której sekretarzem była Lidia Poziemska. Cała społeczność Karaïmów trockich była zaangażowana w działalność powszechnej szkoły karaïmskiej. Gmina karaïmska w Trokach finansowała utrzymanie w budynku szkolnym pokoju z kuchnią dla nauczycielki oraz pokrywała koszty związane z eksploatacją szkoły, m.in.: dostarczała drzewa opałowego, opłacała rachunki za światło²²⁰. Również magistrat trocki na polecenie inspektoratu szkolnego zaopatrywał szkołę w opał²²¹. W odbudowywanie infrastruktury szkolnej z pomocą przyszło również społeczeństwo wileńskie i na początku roku szkolnego 1921 szkoła otrzymała osiem dwuosobowych ławek z warsztatu stolarskiego z Towarzystwa Dobroczyńnego Domu Serca Jezusowego w Wilnie²²². W 1922 roku budynek szkolny, zniszczony przez wojnę został wyremontowany, z funduszu Sejmiku Powiatowego w Wilnie, odnowiony został dach i podłogi oraz wymieniono szyby²²³. W celu uregulowania sytuacji prawnej szkoły karaïmskiej w czerwcu 1922 roku cały inwentarz szkolny w tym meble, zasoby biblioteczne, pomoce dydaktyczne zostały przekazane pod opiekę Duchownego Zarządu Karaïmskiego²²⁴.

W roku szkolnym 1920/1921 do szkoły uczęszczało 47 uczniów w wieku od 6 do 15 lat, w tym 23 chłopców i 24 dziewczęta. Wówczas w szkole najwięcej było dwunastolatków (8 osób), dwoje dziesięciolatków (Walentyna Łobanos, Tatiana Józefowicz) i jedna piętnastolatka Natalia Poziemska. W następnym roku szkolnym liczba uczniów zmniejszyła się do 40 osób. Najliczniejszy był oddział pierwszy, w którym uczyło się 15 dzieci, w drugim było 10 uczniów, w trzecim – 9, w czwartym oddziale uczyło się 5 osób²²⁵.

Lekcje w szkole karaïmskiej czteroklasowej z sześcioma oddziałami odbywały się codziennie. Pod kierunkiem nauczycielki Marii Szymańskiej uczniowie uczyli się języka polskiego, historii, arytmetyki i geografii. W szkole odbywały się także zajęcia z gimnastyki i nauki śpiewu. Religii i języka karaïmskiego uczył kierownik szkoły hazzan S. Firkowicz. Po każdym semestrze z przedmiotów były wystawiane oceny, w zachowaniu ucznia oceniano jego uwagę, pilność i sprawowanie. Uczniowie karaïmscy z przedmiotów objętych programem szkolnym otrzymywali oceny bardzo dobre, dobre lub dostateczne. Najlepszymi uczniami w roku szkolnym 1922/1923 byli: Natalia Poziemska, Roman Ławrynowicz i Włodzimierz Poziemski²²⁶. Oceny niedostateczne uczniowie

²²⁰ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 2.

²²¹ Tamże, k. 20.

²²² Tamże, k. 8, 87.

²²³ Tamże, k. 13.

²²⁴ Tamże, k. 64.

²²⁵ Tamże, k. 70–73.

²²⁶ Tamże, k. 68–69.

karaimscy otrzymywali sporadycznie, głównie z lekcji języka karaimskiego, co świadczy z jednej strony o wysokich wymaganiach stawianych przez nauczyciela S. Firkowicza, z drugiej zaś o zaniedbaniu przez rodziców kwestii przekazywania języka macierzystego. Pozytywne oceny z przedmiotów oraz z zachowania były gwarancją rozpoczęcia następnego oddziału – gdy efekty nauki nie były wystarczające uczeń musiał powtarzać program i pozostawał na kolejny rok w tej samej klasie.

W szkole karaimskiej – podobnie jak w innych szkołach powszechnych na Kresach Wschodnich – szczególną uwagę zwracano na niepokojąco niską frekwencję, która bezpośrednio wpływała na efekty kształcenia i w pierwszym roku funkcjonowania szkoły karaimskiej była przyczyną powtarzania materiału przez ponad dwie trzecie ogólnej liczby uczniów. Wówczas z 47 uczniów tylko 17 z ocenami dostatecznymi i dobrymi zakończyło rok szkolny 1920/1921. Podstawową przyczyną opuszczania lekcji szkolnych były zajęcia, które dziecko wykonywało w rodzinnym gospodarstwie domowym. W latach 1919–1922 wiele rodzin karaimskich dopiero powracało do miejscowości, gdzie odbudowywali swoje zrujnowane gospodarstwa. W prace związane z codzienną organizacją życia rodzinnego włączane były dzieci, które kosztem zajęć szkolnych pomagały rodzicom. Karaimi trococy utrzymywali się z rolnictwa i ogrodnictwa, dlatego też frekwencja w szkole zmniejszała się szczególnie w okresie wiosenno-letnim, kiedy przybywało prac polowych. Skomplikowana sytuacja polityczna ziem wschodnich (trwający konflikt z Litwą i ciągła migracja ludności) determinowały stosunek rodziców do szkoły, co bezpośrednio wpływało na obecność uczniów w szkole. Po ustabilizowaniu sytuacji politycznej, unormowaniu życia codziennego również wzrosła aktywność i udział uczniów w szkole karaimskiej. W kolejnym roku szkolnym 1922/1923 na 33 uczniów do następnego oddziału nie przeszło tylko 5 osób (i to tych, którzy w trakcie semestru dołączyli do szkoły i nie zdążyli nadrobić zaległości).

Warto też zwrócić uwagę na psychologiczne trudności szkolne u uczniów wywołane pierwszą wojną światową. Dzieci, które uczęszczały do szkoły karaimskiej urodziły się jeszcze przed okresem międzywojennym, a przeżycia związane z wybuchem pierwszej wojny światowej niewątpliwie wpłynęły na ich poczucie spokoju i bezpieczeństwa. Wśród uczniów urodzonych przed 1918 rokiem były m.in.: Anna Bezekowicz (ur. 28 czerwca 1907)²²⁷, Helena Dubińska (ur. 15 kwietnia 1909)²²⁸, Justyna Józefowicz (ur. 22 lutego 1909)²²⁹, Eugenia Dubińska (ur. 23 grudnia 1911)²³⁰, Zinaida Firkowicz (ur. 8 września 1912)²³¹. Trudności z opanowywaniem materiału szkolnego w języku pol-

²²⁷ Tamże, k. 57.

²²⁸ Tamże, k. 61.

²²⁹ Tamże, k. 62.

²³⁰ Tamże, k. 59.

²³¹ Tamże, k. 46.

skim wynikały z faktu iż część uczniów karaïmskich uczyła się w szkołach rosyjskich. Niektórzy uczniowie jak, np. Natalia Poziemska (ur. 22 stycznia 1906)²³², Walentyna Łobanos (ur. 22 sierpnia 1910)²³³, Halina Łobanos (ur. 7 lipca 1912)²³⁴ czy Włodzimierz Poziemski (ur. 22 marca 1909)²³⁵ przed wybuchem pierwszej wojny światowej uczęszczali do szkół elementarnych w Moskwie.

Przed 1918 rokiem językiem oficjalnym był rosyjski, który był powszechnie używany przez Karaïmów, dlatego jeszcze w czerwcu 1921 roku większość oświadczeń szkolnych rodzice zapisywali w tym języku²³⁶. W pierwszych latach międzywojennych uczniowie nie mogli liczyć na pomoc rodziców, którzy wychowani w zaborze rosyjskim, zdobyli wykształcenie w Moskwie, Petersburgu czy na Krymie, pracowali w carskich urzędach państwowych i sprawniej posługiwali się językiem rosyjskim niż polskim.

Szkoła karaïmska w Trokach dysponowała również biblioteką, do której w 1922 roku było zapisanych 74 czytelników. Biblioteka była czynna codziennie w godzinach popołudniowych od 16.00 do 18.00, bibliotekarką była nauczycielka Maria Szymańska. Księgozbiór liczył 298 woluminów, z czego 214 pozycji należało do Duchownego Zarządu Karaïmskiego. Czytelnicy wypożyczali książki z zakresu beletrystyki, historii, o profilu społeczno-ekonomicznym oraz zawodowym. Wśród zasobów biblioteki w szkole karaïmskiej znajdowały się tomiki poezji, scenariusze sztuk teatralnych.

Najczęściej z biblioteki korzystali uczniowie w wieku od 7 do 15 lat i młodzież od 15 do 20 roku życia. Osoby w wieku od 20 do 40 lat korzystały z zasobów biblioteki sporadycznie, natomiast rzadko książki wypożyczali Karaïmi powyżej 50 roku życia. Z biblioteki częściej korzystali mężczyźni (40 os.) niż kobiety (34 os.). Książki wypożyczali karaïmscy rzemieślnicy, rolnicy, urzędnicy i przedstawiciele innych zawodów. Najczęściej wypożyczano literaturę dziecięcą, książki historyczne i beletrystyczne. W mniejszym stopniu Karaïmów interesowała poezja i książki o tematyce społeczno-ekonomicznej, sporadycznie wypożyczali książki o teatrze a bardzo rzadko czytano literaturę fachową i zawodową²³⁷.

²³² Tamże, k. 51.

²³³ Tamże, k. 52.

²³⁴ Tamże, k. 44.

²³⁵ Tamże, k. 55.

²³⁶ Tamże, k. 34–39, 41–42, 45, 47–50, 56, 58, 63, 65.

²³⁷ LCAP, sygn. f. 171, ap. 1, b. 411, k. 121.

Tabela 1. Poziom czytelnictwa w bibliotece przy szkole karańskiej w Trokach z dnia 19 czerwca 1922 roku

Wiek	Płeć		Czytelnicy						Dzieła						
			urzędnik	rzemieślnik	rolnik	robotnik	służba domowa	inne	beletrystyka	historia	społeczno- -ekonomiczne	zawodowe	poezja	teatr	dziecięce
	m.	k.													
7–15	15	20	uczniowie i uczennice						5	20	-	-	6	-	150
15–20	12	8	-	10	4	-	-	6	15	15	3	-	8	-	-
20–30	8	4	6	4	2	-	-	-	12	10	5	-	2	4	-
30–40	3	2	-	-	2	-	-	3	6	12	6	-	3	1	-
40–50	2	-	-	-	2	-	-	-	2	10	3	-	1	-	-
50–60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	40	34	6	14	10	-	-	9	40	67	17	-	20	5	150

Źródło: LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 411, k. 121.

W szkole karańskiej odbyły się również kursy dokształcające dla dorosłych zorganizowane przez Polski Wydział Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP. Z zajęć dokształcających skorzystali Karaimi, którzy chcieli uzupełnić swoją wiedzę z języka polskiego i historii Polski. Zróżnicowany poziom wiedzy, który Karaimi zdobyli w szkołach carskich, pracując w urzędach w zaborze rosyjskim nie odpowiadał wymogom stawianym przez rząd polski w Drugiej Rzeczypospolitej. W Trokach w listopadzie 1921 roku zorganizowano oddzielne zajęcia wyrównawcze dla Karaimów i pozostałych mieszkańców Trok, których celem było uzupełnienie i wyrównanie poziomu wykształcenia oraz nauka czytania i pisania w języku polskim²³⁸. W budynku szkoły karańskiej w Trokach od 1 listopada 1921 roku do 20 maja 1922 roku odbywały się wykłady dla 24 Karaimów, natomiast mieszkańcy Trok uczęszczali na kurs do miejscowej szkoły powszechnej siedmioklasowej, który ze względu na brak chętnych został zakończony już 1 kwietnia 1922 roku²³⁹.

Karaimi cztery razy w tygodniu w godzinach wieczornych, od 18.00 do 21.00 uczęszczali na zajęcia z języka polskiego, historii Polski, geografii i literatury z XIX wieku. Podczas zajęć korzystano z podręczników wskazanych przez Wydział Oświaty

²³⁸ LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 411.

²³⁹ LCAP, sygn. f. 171, ap. 1, b. 411, k. 111, 113; zob. Aneks.

Pozaszkolnej²⁴⁰. Ze względu na zróżnicowany poziom wiedzy początkowo utworzono dwie grupy – w pierwszej trzynastu Karaimów uzupełniało naukę języka polskiego a w drugiej osiem osób zaczynało kurs od nauki alfabetu²⁴¹. Po upływie paru tygodni Karaimi na tyle dobrze opanowali język polski, że grupy zostały połączone. W sprawozdaniu do Wydziału Oświaty Pozaszkolnej MWRiOP Maria Szymańska, nauczycielka odpowiedzialna za przebieg kursów dokształcających informowała, że Karaimi robią: „postępy w nauce duże. Wszyscy prawie słuchacze (z wyjątkiem tylko paru osób) dobrze czytają i piszą po polsku, poznali nieco historii Polski, geografii i literatury”²⁴².

Wśród społeczności karaimskiej na kursy dokształcające uczęszczały osoby w wieku od 16 do 40 lat, natomiast na analogiczne zajęcia do szkoły powszechnej siedmioklasowej w Trokach chodziła młodzież w wieku od 15 do 18 lat. Nawet starsi Karaimi wykazywali zapał i chęć do nauki, byli świadomi znaczenia wiedzy w codziennym życiu. W okresie zimowym, pomimo mroźnej zimy i panującej epidemii choroby zakaźnej liczba karaimskich słuchaczy kursu nie zmniejszyła się, natomiast w czerwcu 1922 roku z powodu prac polowych na wykłady uczęszczały już tylko 3–4 osoby. Po zakończeniu zajęć 15 Karaimów było zainteresowanych kontynuowaniem kursu, na który zapisały się głównie osoby w wieku od 16 do 35 lat, które powróciły z Rosji i chciały wyrównać poziom swojego wykształcenia²⁴³.

Szkoła karaimska była ważnym miejscem życia społecznego Karaimów i mieszkańców Trok. Ze względu na trudności lokalowe, w wyremontowanym i ogrzewanym budynku szkolnym organizowano zebrania gminy, kursy dokształcające i spotkania naukowe oraz kulturalno-oświatowe. 4 marca 1923 roku w lokalu szkoły karaimskiej władze szkolne zorganizowały zjazd nauczycieli szkół powszechnych z Trok i gminy trockiej, landwarowskiej, rudzkiej, olkienickiej, podczas którego omawiano kwestie związane z organizacją opieki szkolnej oraz obowiązkach nauczycieli szkół powiatowych²⁴⁴.

Szkoła karaimska w Trokach realizowała wytyczne i program szkół powszechnych z językiem i religią karaimską. Szymon Firkowicz, jako kierownik szkoły był odpowiedzialny za realizację treści programowych i dbał o dokładność, rzetelność i precyzyj-

²⁴⁰ Karaimi w ramach kursów dokształcających korzystali z: *Wypisów dla dorosłych ze słownikiem i objaśnieniami* Józefy Gażyńskiej, zeszytów do nauki pisowni opracowanych przez Stanisława Szobera i Cecyli Niewiadomskiej (*Nauka pisowni*, zeszyt IA, IB, IIA), *Gramatyki języka polskiego* Ignacego Steina i Romana Zawilińskiego, *Historii Polski* Julii Kisielewskiej, *Geografii Polski w dawnych granicach* Pawła Sosnowskiego oraz *Historii literatury XIX wieku* opracowanej przez Lucjusza Komarnickiego. LCAP, sygn. f. 171, ap. 1, b. 411, k. 118.

²⁴¹ LCAP, sygn. f. 171, ap. 1, b. 411, k. 118–119.

²⁴² Tamże, k. 120.

²⁴³ Tamże, k. 119, 120.

²⁴⁴ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 98.

ność w kształceniu przyszłych pokoleń karaïmskich. W celu zachowania statusu szkoły społeczność karaïmska wypełniała dyrektywy i rozporządzenia MWRiOP, uczniowie brali udział w uroczystościach państwowych, które były organizowane w szkole. Sprawozdania z ich przebiegu kierownik wysyłał do inspektora szkolnego, stąd też zachował się opis przebiegu obchodów rocznicy *Konstytucji 3 Maja* w 1923 roku.

„W odpowiedzi na pismo Pana z dn. 18 maja r.b. [1923 – dop. U.W.] mam zaszczyt komunikować, że w czwartek dn. 3-V w Trockiej Kienesie Karaïmskiej odprawione zostało uroczyste nabożeństwo z powodu rocznicy Konstytucji 3-go Maja, na którym obecni byli przedstawiciele władz i wszyscy parafianie tejże kienesy jak również i wszyscy uczniowie szkoły karaïmskiej.

Nabożeństwo było odprawiane przeze mnie, jako Hazzana Trockiej w obecności p.o. Hachana i Prezesa Zarządu Duchownego Karaïmskiego p. F. [Feliksa – dop. U.W.] Maleckiego, który w tym celu przybył z Wilna. Po odprawieniu nabożeństwa, p. Malecki wygłosił mowę, w której szczegółowo przedstawił doniosłe znaczenie Konstytucji 3-go Maja dla Państwa Polskiego. Przemówienie owe zakończył zwrotem do ludności karaïmskiej z prośbą o podtrzymanie dawnych tradycji narodowości karaïmskiej, która przez swe zachowanie się zawsze zdobywała stanowisko pełnego uznania w tych narodowościach i w tych państwach, gdzie zamieszkiwała.

Po nabożeństwie parafianie Trockiej Kienesy jak i uczniowie szkoły karaïmskiej z nauczycielami na czele przyjmowali udział w pochodzie, lecz z powodu tego, że urządzenie pochodu było niespodzianką szkoła karaïmska nie zdołała zorganizować się w osobną organizację i przygotować się do przyjęcia udziału w pochodzie, jako osobna organizacja²⁴⁵.

Rocznica uchwalenia *Konstytucji 3 Maja* w 1923 roku, w której brali udział uczniowie wraz z całą społecznością karaïmską była jedną z ostatnich uroczystości szkolnych, którą zorganizowano w szkole karaïmskiej. W związku z reorganizacją struktur szkolnych powszechna szkoła karaïmska decyzją Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego (nr L II 744) z dnia 27 sierpnia 1923 roku została połączona z siedmioklasową publiczną szkołą powszechną w Trokach, w której zostali zatrudnieni S. Firkowicz i M. Szymańska²⁴⁶. Decyzja o zlikwidowaniu szkoły karaïmskiej wynikała ze zmian strukturalnych systemu szkolonego i *Ustawy o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych*, w której istnienie szkoły powszechnej było uzależnione od liczby uczniów²⁴⁷.

²⁴⁵ Tamże, k. 22–23.

²⁴⁶ Tamże, k. 78; „Myśl Karaïmska” 1926, z. 3, s. 27.

²⁴⁷ Trudności w wypełnianiu obowiązku szkolnego z 1919 r. wynikały z braku dostatecznej liczby szkół. W związku z tym władze oświatowe w celu upowszechniania i ujednoczenia oświaty wydały 17 lutego 1922 r. *Ustawę z o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół powszechnych*, która ustalała, że obowiązek

Rodzice oraz gmina karaimska w Trokach nie pozostali obojętni wobec decyzji kuratorium i podjęli próbę zachowania szkoły karaimskiej. Karaimska gmina wyznaniowa w Trokach wystosowała memoriał do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z prośbą o reaktywowanie siedmioklasowej szkoły karaimskiej powszechnej w Trokach. Społeczność karaimska powołując się na swoją historię wpisaną we wspólne dzieje Rzeczypospolitej, przywołując przywileje królewskie, które gwarantowały społeczności karaimskiej swobodną praktykę religijną oraz argumentując potrzebę i znaczenie utrzymania szkoły karaimskiej przez rząd polski liczyła na cofnięcie decyzji Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego (dalej KOSW)²⁴⁸. Kierownik szkoły, hazzan Szymon Firkowicz, w petycjach do przedstawicieli władz oświatowych i rządu polskiego podkreślał znaczenie szkoły karaimskiej w kształceniu i wychowaniu przyszłego pokolenia Karaimów. „Ja zaś, jako duchowny a tem bardziej rodzice dzieci czujemy swoją odpowiedzialność za nauczanie dzieci naszych, ponieważ od istnienia lub nieistnienia szkoły zależy w dużej mierze przyszłość nasza, jako osobnej narodowości”²⁴⁹.

Wobec licznych pism i prośb Karaimów stanowisko MWRiOP było jednoznaczne – kuratorium nie widziało przeszkód dla otwarcia odrębnej szkoły karaimskiej w Trokach²⁵⁰. Podobnie jak w przypadku innych mniejszości szkoła karaimska mogła funkcjonować na prawach szkoły prywatnej, którą Karaimi musieliby samodzielnie utrzymywać. Prawdopodobnie rząd polski nie chciał tworzyć precedensu wobec sytuacji oświatowej innych mniejszości narodowych i grup religijnych. W celu prowadzenia polityki oświatowej na zróżnicowanych etnicznie Kresach Wschodnich musiał restrykcyjnie przestrzegać obowiązujących przepisów prawnych²⁵¹.

zakładania i utrzymania szkół należał do państwa, w praktyce za organizację sieci szkolnej odpowiadała gmina. Inspektor szkolny był zobowiązany do opracowania wspólnie z samorządem gminnym sieci szkół, aby zapewnić wszystkim dzieciom dostęp do kształcenia. W obwodzie szkolnym nie mogło być więcej niż 650 dzieci i nie mniej niż 40. Organizacja szkoły zależała od liczby uczniów. Szkoła była jednoklasowa (jeden nauczyciel), jeżeli w ciągu trzech kolejnych lat nie przekroczyła liczby 60 uczniów. Jeżeli w obwodzie szkolnym było od 61 do 100 uczniów wówczas szkoła była dwuklasowa (dwóch nauczycieli), od 101 do 150 uczniów szkoła była trzyklasowa (trzech nauczycieli), od 151 do 200 uczniów szkoła czteroklasowa (czterech nauczycieli), od 201 do 250 szkoła pięcioklasowa (pięciu nauczycieli), od 251 do 300 uczniów szkoła była sześcioklasowa (sześciu nauczycieli), ponad 300 uczniów umożliwiała założenie szkoły siedmioklasowej, w której uczyło siedmiu lub więcej nauczycieli. Art. 1–6, *Ustawa o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół powszechnych*, Dz. U. 1922, nr 18, poz. 143.

²⁴⁸ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 85–86.

²⁴⁹ Tamże, k. 80.

²⁵⁰ Tamże, k. 88.

²⁵¹ Na temat polityki oświatowej wobec mniejszości, zob. U. Wróblewska, *Polityka oświatowa wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP*, „Nauka” 2011, nr 2, s. 109–124; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1968; tenże, *Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej?*, Warszawa 1988.

Pomimo chęci i szczerego zaangażowania ze strony rodziców, którzy podjęli decyzję o finansowaniu szkoły z własnych funduszy nie byli oni w stanie utrzymać placówki szkolnej. Podjęte próby reaktywowania szkoły karańskiej nie przyniosły oczekiwanych efektów i nie udało się przywrócić statusu szkoły państwowej, a budynek natomiast stał się miejscem, gdzie organizowano lekcje religii i inicjatywy oświatowo-kulturalne. Jedyną szkołą karańską w Drugiej Rzeczypospolitej (gdzie treści programowe były uzupełniane poprzez religię i naukę języka karańskiego), która zapewniała Karaimom religijną egzystencję i chroniła ich przed całkowitą asymilacją – w wyniku polityki oświatowej, obowiązujących przepisów prawnych i postępujących zmian w systemie szkolnym w 1923 roku została zamknięta.

Jednak fakt połączenia szkół w istocie nie zmienił sytuacji uczniów i realizacji kształcenia. Od września 1924 roku uczniowie karańscy rozpoczęli naukę w siedmioklasowej szkole powszechnej, w której Szymon Firkowicz uczył religii karańskiej w zakresie 14 godzin tygodniowo²⁵². W wyniku oszczędności w 1926 roku KOSW zredukowało liczbę godzin religii do czterech. Decyzja ta argumentowana była poprzez fakt zmniejszającej się liczby dzieci uczęszczających na religię, która nie przekraczała trzydziestu pięciu osób. Karaimi potrzebowali więcej godzin na opanowaniu treści religijnych, ponieważ poza dogmatami i praktyką karaimizmu uczyli się także języka karańskiego i hebrajskiego. Zmniejszenie liczby godzin religii było szczególnie krzywdzące dla tak małej liczebnie społeczności karańskiej dbającej o niezatrącenie swojej odrębności kulturowej.

Karaimi nie pozostali obojętni wobec redukcji godzin lekcji religii, Karański Zarząd Duchowny w Trokach wystosował pismo do KOSW z prośbą o ponowne zwiększenie liczby godzin przeznaczonych na naukę religii karańskiej. W zamian za zwiększenie godzin nauki religii zobowiązał się bezpłatnie wynajmować i utrzymywać budynek szkoły karańskiej, gdzie odbywały się lekcje religii.

„Czynem tym połączonym z minimalnym wydatkiem, przyczyni się Kuratorium do utrzymania tradycji kulturalnych prastarej wyspy wyznaniowej i językowej, zaskarbiając wdzięczność społeczeństwa karańskiego i tych przedstawicieli nauki, dla których istnienie języka i literatury karańskiej nie jest ze względów naukowych obojętne”²⁵³.

Starania Karaimów o zwiększenie liczby godzin do nauki religii wsparł profesor Tadeusz Kowalski, niekwestionowany autorytet w badaniach nad kulturą Karaimów. Profesor przygotował pismo popierające prośbę Karaimów, które zostało dołączone do listu karańskiego wysłanego do KOSW. Kowalski powołując się na doświadczenia badawcze, podkreślał znaczenie kultury karańskiej w badaniach naukowych, określił

²⁵² BLAN, sygn. f. 301–219, k. 83; „Myśl Karańska” 1926, z. 3, s. 27.

²⁵³ BLAN, sygn. f. 301–382, k. 124.

Karaïmów, jako „najciekawsze zjawisko na Ziemiach Polski ze stanowiska etnografii i językoznawstwa”²⁵⁴. W piśmie postulował, aby MWRiOP zwiększyło liczbę godzin religii, otworzyło szkołę teologiczną na poziomie studiów i zadbało o naukę religii karaïmskiej także w Wilnie, Łucku i Haliczu. Profesor Kowalski postulował, aby rząd polski otoczył Karaïmów szczególniejszą opieką, „by im nie dać zginąć”²⁵⁵.

Niepodważalne argumenty i opinia autorytetu naukowego przyniosły oczekiwane efekty, w lutym 1927 roku MWRiOP przyznało uczniom publicznej szkoły powszechnej w Trokach dodatkowo sześć godzin na naukę języka karaïmskiego i hebrajskiego²⁵⁶.

Zwiększone do dziesięciu godzin tygodniowo lekcje religii nadal nie były wystarczające, żeby nauczyć uczniów szkoły powszechnej dogmatów, praktyk religijnych, języka karaïmskiego i hebrajskiego. Problematyczna okazała się także kwestia nauki religii młodzieży starszej, która po ukończeniu szkoły elementarnej rozpoczynała dalszą naukę na poziomie średnim lub podejmowała pracę zarobkową, co wiązało się ze zmianą miejsca zamieszkania. W związku z małą liczebnością społeczności karaïmskiej, liczba młodzieży karaïmskiej w jednej szkole nie przekraczała czterdziestu osób, co według okólnika z 1927 roku regulującego kwestie nauki religii nierzymskokatolickich w szkołach średnich, uniemożliwiało zatrudnienia nauczyciela religii karaïmskiej na etacie szkolnym²⁵⁷.

2. Nauka religii karaïmskiej i języka karaïmskiego w szkołkach religijnych

Religia i język karaïmski to były najważniejsze elementy tożsamości i odrębności kulturowej Karaïmów, które wyróżniały ich spośród reszty społeczeństwa. Dlatego w wyniku ograniczeń prawnych Karaïmi podjęli autonomiczne działania w celu zorganizowania nauki oraz wychowania w duchu wartości karaïmskich. Karaïmski Zarząd Duchowny w Trokach w 1927 roku zainicjował i sformalizował działalność szkołki religijnej, zwanej przez Karaïmów *midraszem*²⁵⁸, która mieściła się w budynku dawnej szkoły karaïmskiej, gdzie uczniowie podzieleni na grupy wiekowe uczyli się religii

²⁵⁴ Tamże, k. 122.

²⁵⁵ Tamże.

²⁵⁶ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 97.

²⁵⁷ Dz. Urz. Min. WRiOP 1928, nr 12 (205), poz. 196.

²⁵⁸ *Midrasz* z jęz. heb. oznacza „badać”, w praktyce religijnej judaizmu były to komentarze rabinów do ksiąg biblijnych przybierające swobodną, literacką formę np. przypowieści czy legendy, natomiast szkołę religijną dla dzieci określano, jako *medrasa*. Natomiast Karaïmi w tradycji karaïmskiej swoje szkoły religijne określają midraszami i taka forma została przyjęta w pracy, zob. M. Pawelec, *Niech Kynysz będzie pomyslny!*, „Awazymyz” 2013, nr 1 (38), s. 16–17; T. Maszkiewicz, *Niech radość w tym domu zagości! Midrasz jest znowu nasz*, „Awazymyz” 2008, nr 3 (20), s. 14–16.

i języka karaïmskiego. Szkoła była utrzymywana z funduszy gminy karaïmskiej i finansowana z budżetu Duchownego Zarządu Karaïmskiego w Trokach, który jednocześnie nadzorował jej działalność, prowadzone zajęcia, postawę moralną nauczyciela i uczniów oraz ustalał organizację zajęć i godziny lekcyjne²⁵⁹. Okazjonalnie nauka religii była wspierana finansowo przez osoby prywatne, które przeznaczały pieniądze na szkołkę religijną. Hazzan Szymon Firkowicz poszukiwał dodatkowych funduszy na utrzymanie szkoły, które udało mu się pozyskać z budżetu Magistratu m. Trok²⁶⁰.

Nauczycielem i kierownikiem w szkole wyznaniowej był hazzan Szymon Firkowicz, któremu pomagali w pracy dydaktycznej inni Karaïmi m.in.: Zarach Firkowicz, Ananiasz Kobecki. Do zadań organizacyjnych hazzana Firkowicza, jako kierownika szkoły należało opracowywanie programu nauki religii oraz prowadzenie dokumentacji w formie dziennika zajęć szkolnych. S. Firkowicz po każdym semestrze wystawiał oceny z religii, które kierownicy szkół wpisywali na świadectwa szkolne. Do obowiązków hazzana należało wystawianie ocen z religii i informowanie o nich kierowników szkół, którzy musieli wstawiać je na świadectwie szkolnym²⁶¹. Z prośbą o wystawienie zaświadczenia ukończenia religii zwracali się rodzice, szczególnie wtedy, gdy rodziny zmieniały swoje miejsce zamieszkania. W 1932 roku Józef Nowicki i Józef Zajączkowski poprosili hazzana Firkowicza o wystawienie zaświadczenia z nauki religii dla ich synów, którzy nie uczęszczali do midraszu w Wilnie, ponieważ do końca listopada mieszkali jeszcze w Trokach, gdzie chodzili na lekcje religii²⁶².

W 1936 roku do szkółki religijnej w Trokach uczęszczało 45 uczniów ze szkół powszechnych i średnich, w tym 30 chłopców i 15 dziewcząt²⁶³. Lekcje formalnie przeznaczone na naukę religii w szkole były realizowane w midraszu, gdzie zajęcia odbywały się codziennie w godzinach popołudniowych²⁶⁴. Dzieci karaïmskie w godzinach porannych chodziły do szkoły powszechnej w Trokach a popołudniami uczęszczały do midraszu, gdzie uczyły się języka karaïmskiego i hebrajskiego, zasad i praktyk religijnych, recytacji *Pisma Świętego*. Uczniem szkółki religijnej był m.in.: turkolog orienta-

²⁵⁹ BLAN, sygn. f. 301–224, k. 7, 19, 79; f. 301–253, k. 129.

²⁶⁰ Z dokumentów trockiej gminy karaïmskiej wiadomo, że na wyznaniową szkołę karaïmską w 1929 i 1930 r. przekazano po 150 zł, a w roku 1932 kwotę 136,25 zł., z budżetu Magistratu m. Trok. BLAN, sygn. f. 301–396, k. 105; f. 301–405, k. 5; f. 301–410, k. 52.

²⁶¹ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 122, 123, f. 301–411, k. 116, f. 301–219, k. 124; f. 301–405, k. 9; f. 301–411, k. 115.

²⁶² BLAN, sygn. f. 301–411, k. 115.

²⁶³ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 121; zob. Aneks.

²⁶⁴ Hazzan S. Firkowicz w związku z rocznym opracowywaniem planu organizacji pracy musiał informować kierowników szkół o miejscu, gdzie odbywały się lekcje religii. Decyzja inspektora szkolnego mogła być związana z faktem, że lekcje religii karaïmskiej odbywały się w midraszu a nie w szkole, co mogło utrudniać kontakty służbowe kierownika z nauczycielem. BLAN, sygn. f. 301–219, k. 82, 99; f. 301–407, k. 13, 65.

lista Aleksander Dubiński, który w swoich wspomnieniach opisuje naukę i atmosferę, która panowała w szkole wyznaniowej w Trokach:

„Młody Aleksander [Dubiński – dop. U.W.], nazywany przez rodzinę i kolegów Lusi-kiem, w latach 1930–1937 uczęszczał przed południem – podobnie jak jego rówieśnicy – do polskiej Szkoły Powszechnej w Trokach przy Trockim Seminarium Nauczycielskim, a po południu do szkoły karaimskiej – midrasz. Podczas lekcji uczniowie poznawali tam nie tylko język karaimski, który był dla większości pierwszym językiem używanym w domach, ale przede wszystkim święty język oryginału *Pisma Świętego*. Uczniowie w midraszu uczyli się, czytając, recytując z uwzględnieniem odpowiedniej melodyki i przepisując teksty religijne. Młodzież starała się osiągnąć biegłość w niełatwej sztuce recytowania *Pisma Świętego*, która polegała na odczytywaniu od razu po karaimsku tekstu zapisanego w Świętym Języku oryginału. Tak, więc modlący się szkolili zdolność natychmiastowego tłumaczenia z języka hebrajskiego na język karaimski. W dawnych czasach większość dorosłych mężczyzn miała opanowaną tę niełatwą sztukę modlitwy z bezpośrednim tłumaczeniem. W midraszu doskonalono znajomość języka karaimskiego także na podstawie tekstów świeckich. Czytano prozę i poezję w języku karaimskim, m.in. drukowaną w wydawanym w Łucku przez Aleksandra Mardkowicza piśmie „Karaj Awazy”. Lekcje z zakresu religii były prowadzone przez Zaracha Firkowicza i Ananiasza Kobeckiego (Milukasa), zaś zajęcia z języka karaimskiego przez uflu hazzana Szymona Firkowicza, który posługiwał się niezwykle nowatorskimi, jak na owe czasy, metodami nauczania poprzez sport i zabawę²⁶⁵.

Program treści religijnych dostosowany był do możliwości uczniów, którzy byli podzieleni na grupy wiekowe. Uczniowie szkół powszechnych uczyli się podstaw religii karaimskiej, zasad zachowania podczas modlitwy i znaczenia świąt, natomiast uczniowie szkół średnich mieli rozszerzony zakres wiedzy z religii karaimskiej. Najwięcej treści z religii karaimskiej musieli opanować uczniowie z Państwowego Liceum Pedagogicznego w Trokach, którym w roku szkolnym 1937/1938 zorganizowano od 16 do 18 godzin miesięcznie lekcji religii karaimskiej²⁶⁶. Nauka religii odbywała się od września do połowy czerwca, aby zrealizować w ciągu roku 140 godzin lekcji religii w 1934 roku zajęcia rozpoczęły się już nawet 21 sierpnia²⁶⁷. Karaimski Zarząd Duchowny w Trokach w absolwentach szkoły pedagogicznej upatrywał przyszłych kandydatów na nauczycieli religii i języka karaimskiego, dlatego S. Firkowicz uczył religii w rozszerzonym zakresie.

²⁶⁵ A. Dubiński, *Aleksander Dubiński*, „Awazymyz” 2010, nr 2 (27), s. 3–6.

²⁶⁶ Na koniec roku szkolnego 1936/1937 zgodnie z reformą szkół pedagogicznych MWRiOP zlikwidowało Państwowe Seminarium Nauczycielskie Koedukacyjne w Trokach i od roku szkolnego 1937 powołało Państwowe Liceum Pedagogiczne męskie w Trokach. Od 1937 r. funkcjonowała również roczna Żeńska Szkoła Przysposobienia w Gospodarstwie Rodzinnym. LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 6327, k. b.s.

²⁶⁷ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 102; zob. Aneks.

Fotografia 7. Grupa dzieci karaimskich w Trokach
wraz z ułtą hazzanem Szymonem Firkowiczem, lata 30. XX wieku

Źródło: „Myśl Karaimska” 1936, z. 11.

Szkoła religijna w Trokach była ważnym miejscem, gdzie korzystając z nowych metod pracy tradycje Karaimów łączono z nauką religii i językiem karaimskim. Karaimi troccy zorganizowali system kształcenia religijnego a Karaimski Zarząd Duchowny w Trokach mobilizował gminy karaimskie w Wilnie, Haliczu i Łucku i wspierał ich działania w zakresie nauki religii.

Korzystając z przykładu szkoły wyznaniowej w Trokach również Karaimi wileńscy w maju 1927 roku podjęli działania, których celem było utworzenie szkoły niedzielnej z nauczycielem religii (*ribbi*) zatrudnionym w ramach etatu państwowego²⁶⁸. W Wilnie nie było nauczyciela religii karaimskiej pomimo tego, że w 1927 roku w szkołach wileńskich uczyło się około 40 dzieci wyznania karaimskiego²⁶⁹. Fakt ten nie mógł zostać pominięty przez Karaimską Gminę Wyznaniową w Wilnie, która 20 września 1927 roku poprosiła Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego o przydzielenie odpowiedniej kwoty celem stworzenia etatu dla nauczyciela religii karaimskiej przy wileń-

²⁶⁸ BLAN, sygn. f. 301–451, k. 33.

²⁶⁹ W szkołach powszechnych i średnich w Wilnie i Nowej Wilejce według danych gminy karaimskiej w Wilnie w 1928 r. uczyło się 33 uczniów. BLAN, sygn. f. 301–454, k. 20–21; zob. Aneks.

szych szkołach powszechnych i średnich. Gmina ze swej strony zaproponowała lokal na lekcje w domu gminnym, w prawobrzeżnej dzielnicy miasta na Zwierzyńcu przy ul. Grodzkiej 6 w Wilnie²⁷⁰. Zarząd karaïmskiej gminy wyznaniowej w Wilnie na nauczyciela religii karaïmskiej rekomendował Rafała Abkowicza, którego kandydatura została zaakceptowana przez Karaïmski Zarząd Duchowny²⁷¹. Od dnia 1 stycznia 1928 roku w Wilnie R. Abkowicz, jako nauczyciel rozpoczął formalnie lekcje religii dla dzieci wyznania karaïmskiego w wymiarze sześciu godzin tygodniowo²⁷². Początkowo lekcje religii odbywały się w domu gminnym, a po trzech miesiącach, w marcu 1928 roku w wyniku problemów lokalowych zostały tymczasowo przeniesione nieopodal kienesy do Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 przy ul. Żeligowskiego²⁷³. Rafał Abkowicz opracował szczegółowy program lekcji religii karaïmskiej dla dwóch grup uczniów podzielonych według wieku i stopnia zaawansowania religijnego. Ułatwiło to przyswajanie wiedzy, ponieważ uczniowie karaïmscy ze wszystkich klas szkoły powszechnej nie uczyli się w jednej grupie²⁷⁴. Cotygodniowe lekcje religii rozpoczynały się w niedzielę o godzinie 8.30 dwudziestominutowym nabożeństwem w kienesie. Od godziny 9.00 do 10.55 w pierwszej grupie prowadzono pogadankę z historii *Starego Testamentu*, omawiano podstawowe zasady religii karaïmskiej oraz uczono języka karaïmskiego. W drugiej grupie zajęcia rozpoczynały się od godziny 11.00 i były przemienne, część uczniów czytała teksty biblijne a inni w tym czasie przepisywali teksty hebrajskie, przy czym w połowie lekcji następowała zamiana. Od godziny 12.00 do przerwy obiadowej (godz. 13.00) uczniowie uczyli się *Katechizmu*, a od 13.30 rozpoczynały się lekcje z historii i języka karaïmskiego. Od godziny 14.00 do 15.00 w szkole zostawali najbardziej zaawansowani uczniowie, którzy zajmowali się tłumaczeniem tekstów *Biblii Świętej*²⁷⁵.

Abkowicz na lekcje religii dojeżdżał z Wilna, co związane było z dodatkowymi kosztami, których nie mogło pokryć KOSW, ze względu na brak podstaw prawnych do przydzielenia ryczałtowego uposażenia²⁷⁶. Inspektorat szkolny, na wniosek hachana, po dwóch latach, w 1930 roku nauczanie religii karaïmskiej powierzył Józefowi Łobanosowi, hazzanowi kienesy karaïmskiej w Wilnie, któremu przydzielono sześć godzin na prowadzenie lekcji i przyznano wynagrodzenie w wysokości 6 zł za godzinę tygo-

²⁷⁰ BLAN, sygn. f. 301–454, k. 14.

²⁷¹ BLAN, sygn. f. 301–385, k. 165; f. 301–456, k. 4.

²⁷² BLAN, sygn. f. 301–454, k. 23.

²⁷³ W domu gminnym, gdzie odbywały się niedzielne lekcje religii przebywał ciężko chory p.o. hazzana Feliks Malecki, który potrzebował spokoju i wypoczynku. Wobec powyższej sytuacji karaïmska gmina wyznaniowa w Wilnie chcąc zapewnić spokój rekonwalescentowi i troszcząc się o zdrowie dzieci wystosowała do inspektora szkolnego m. Wilna prośbę o przydzielenie lokalu do nauki religii w jednej ze szkół powszechnych. BLAN, sygn. f. 301–454, k. 38, 49.

²⁷⁴ LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 3697, k. b.s.

²⁷⁵ BLAN, sygn. f. 301–454, k. 24.

²⁷⁶ Tamże, k. 19.

dniowo. Nauczyciel religii karańskiej otrzymywał miesięcznie około 130 zł, przy czym pensja nauczyciela z wyższym wykształceniem wynosiła wówczas 210 zł²⁷⁷.

Frekwencja uczniów uczęszczających do niedzielnej karańskiej szkółki wyznaniowej w Wilnie w latach 30. XX wieku była mniej więcej na stałym poziomie. W latach 1930–1933 na lekcje religii uczęszczało 36 uczniów, z czego 11 było uczniami szkół powszechnych a 25 uczyło się w szkołach średnich²⁷⁸. Natomiast w 1933 roku liczba dzieci zmniejszyła się o 9 osób, 27 uczniów podzielono na trzy grupy i zmieniono organizację lekcji religii. Pierwsza grupa uczniów miała zajęcia w soboty od godziny 18.00 do 20.00, druga uczyła się w niedzielę od 10.00 do 12.00, a trzecia uczęszczała na niedzielne nabożeństwo wieczorne i lekcje religii od godziny 18.00 do 21.00²⁷⁹.

Lekcje religii karańskiej były obowiązkowe, a nieobecność była surowo oceniana. W Wilnie we wrześniu 1932 roku uczniowie starszej grupy przez dwa tygodnie nie uczęszczali na nabożeństwo i na lekcje religii. Kwestia została poruszona przez hazzana Łobanosa, który wystosował list do A. Kobeckiego, który jako prezes Komitetu Rodzicielskiego podjął odpowiednie działania w celu przywrócenia uczniów do szkoły. Nie wiadomo, dlaczego uczniom pomimo ich zaangażowania i chęci do zdobywania wiedzy religijnej zdarzyły się wagary – może po prostu jeszcze po wakacjach nie wiedzieli, że już czas wrócić do nauki.

Nauka religii w gminach zależała od zaangażowania społeczności i hazzana, jako osoby odpowiedzialnej za przebieg lekcji religii, w związku z tym efekty w organizacji kształcenia religijnego były zmienne, czego przykładem może być gmina karańska w Haliczu, która na początku lat 20. XX wieku, powołała nauczyciela i organizowała szkołę religijną natomiast kilkanaście lat później była w najgorszej sytuacji w kwestii nauki religii spośród wszystkich gmin karańskich. W 1924 roku zarząd karańskiej gminy wyznaniowej w Haliczu ogłosił konkurs na stanowisko nauczyciela religii w siedmioklasowej szkole w Haliczu, którym został od 1 września Leon Eszwowicz²⁸⁰. Karaimi w Haliczu musieli od początku rozpocząć organizację szkółki wyznaniowej, co wiązało się z przygotowaniem odpowiedniego lokalu, przekonaniem większość członków gminy karańskiej o potrzebie finansowania szkoły. Izaak Abrahamowicz dołożył

²⁷⁷ W celu przybliżenia wartości rzeczywistej pieniądza warto wspomnieć, że w latach 30. XX wieku kilogram chleba kosztował około 50 gr., miesięczne wynagrodzenie robotnika wykwalifikowanego wynosiło 124 zł, kierownika ruchu na stacji kolejowej 120 zł a pracownik umysłowy zarabiał przeciętnie 324 zł miesięcznie. *Postępowa myśl oświatowa w Polsce w latach 1918–1939*, oprac. B. Ługowski, F. W. Araszkiwicz, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, s. XIX; *Mały Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1934, s. 124, 137, 139, 140.

²⁷⁸ BLAN, sygn. f. 301–459, k. 132.

²⁷⁹ Tamże, k. 61.

²⁸⁰ Do konkursu na nauczyciela religii karańskiej w Haliczu zgłosili się: Leon Eszwowicz i Marek Leonowicz, który wycofał swoją kandydaturę. „Myśl Karańska” 1924, z. 1, s. 34; Z. Z., *Nauczanie religii karańskiej*, „Myśl Karańska” 1925, z. 2, s. 41.

Fotografia 8. Dzieci karaimskie z Sabiną Nowachowicz, Halicz 1933 rok

Źródło: BLAN, sygn. f. 143–1215, k. 1.

wszelkich starań, aby pokonać trudności i już 19 kwietnia 1925 roku została otworzona karaimska szkoła wyznaniowa w Haliczu. Początkowo szkoła mieściła się w domu Izaaka Szulimowicza, uczęszczały do niej wszystkie dzieci w wieku szkolnym. Karaimi haliccy podjęli działania, aby wybudować gminny dom karaimski, gdzie planowano urządzić szkołę²⁸¹. Jednak z czasem okazało się, że wysiłek na polu organizacji nauki religii i języka karaimskiego nie przyniósł oczekiwanych efektów. Na początku lat 30. XX wieku Karaimi z Halicza nie posiadali nauczyciela do nauki religii w szkołach ani także nie udało się społeczności karaimskiej zorganizować szkółki wyznaniowej. Karaimi w Haliczu – ze względu na swoją małą liczebność – nie stworzyli silnej wspólnoty, której celem było zachowanie religii i języka karaimskiego. Zaniechanie działań w zakresie nauki religii i języka karaimskiego zostało skrytykowane przez Karaimski Zarząd Duchowny w Trokach, który sprawował opiekę nad przebiegiem nauki religii wśród społeczności karaimskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. W 1932 roku zaniepoko-

²⁸¹ „Myśl Karaimska” 1925, z. 3, s. 26.

jony brakiem lekcji religii w Haliczu, uflu hazzan Szymon Firkowicz, „uznając za swój święty obowiązek wezwać cały ogół Gminy Halickiej a w pierwszym rzędzie duchowieństwo, Zarząd oraz rodziców dzieci w wieku szkolnym do natychmiastowego należytego zorganizowania i stałego popierania nauki religii i świętego języka liturgicznego, gdyż rytuał Karaimów, w przeciwieństwie do innych wyznań, wymaga współdziałania modlących się z kapłanem”²⁸².

Szymon Firkowicz apelował, aby Karaimi halicycy podczas walnego zebrania podjęli decyzję o dalszych losach lekcji religii w gminie, natomiast Karaimski Zarząd Duchowny w Trokach zobowiązał się do pomocy w kwestiach organizacyjnych i finansowych²⁸³. W 1934 roku rozpoczęto budowę domu karaimskiego przy znacznym wsparciu społeczności karaimskiej. Również dzieci zorganizowały zbiórkę pieniędzy i przedstawienia artystyczne, z których dochód przeznaczały na budowę domu karaimskiego, gdzie miała znajdować się szkoła religijna²⁸⁴.

Natomiast w Łucku, w najmniejszej gminie karaimskiej, niestety nie zorganizowano odrębnej szkoły religijnej, lekcje religii dla uczniów w szkole powszechnej w latach 30. XX wieku prowadził hazzan Rafał Abkowicz, który korzystając z doświadczeń nauczycielskich z Wilna, opracował także program kursów religijnych, które skierowane były do młodzieży i osób, które chciały poszerzyć zakres wiedzy z religii karaimskiej. W programie kursów religijnych uwzględnił katechizm, język hebrajski, tłumaczenie tekstów biblijnych oraz przygotowanie do prowadzenia nabożeństw. Kursy odbywały się od poniedziałku do soboty, po dwie godziny przed południem, po porannym nabożeństwie w kienesie. W sobotę i niedzielę obowiązkowo uczestnicy brali udział w nabożeństwach w kienesie. Podczas zajęć korzystano z *Biblii* w języku hebrajskim, modlitewników karaimskich, opowiadań biblijnych w języku polskim, z prac dotyczących historii karaimizmu opracowanych pod koniec XIX wieku przez polskiego hebraistę i historyka Juliusa Fürsta i hazzana symferopolskiego Izaaka Sinani oraz podręczników do języka hebrajskiego autorstwa Eliasza Kazasa i gramatyki języka hebrajskiego Mordechaja Sułtańskiego²⁸⁵. Uczniowie czytali także czasopismo „Karaj Awazy” wydawane w języku karaimskim przez działacza społecznego i prezesa zarządu karaimskiej gminy wyznaniowej w Łucku Aleksandra Mardkowicza. Abkowicz opracował kursy religii karaimskiej i języka liturgicznego prawdopodobnie z zamiarem przygotowywa-

²⁸² BLAN, sygn. f. 301–410, k. 88.

²⁸³ Tamże.

²⁸⁴ „Myśl Karaimska” 1936, z. 11, s. 118–119.

²⁸⁵ J. Fürst, *Geschichte des Karäerthums*, Leipzig 1896; I. O. Sinani, *Istorija voznikovenija i rozvitija karaimizma*, Simferopol 1888; M. Sułtański, *Petah Tikwa*, Eupatoria 1857, rękopis znajduje się w Kolekcji Szymona Firkowicza, BUW, Dział. Rękop., sygn. f. 185 dok. 6, ss. 324.

Fotografia 9. Karaimscy uczniowie w Łucku, w okresie międzywojennym

Źródło: „Karaj Awazy” 1931, z. 2.

nia przyszłych hazzanów i nauczycieli religii, dlatego też uczestnicy w ramach praktyk nauczania brali czynny udział w lekcjach języka hebrajskiego dla młodszych dzieci²⁸⁶.

Według *Ustawy o stosunku państwa...*, osobą odpowiedzialną za nauczanie religii był hachan S. Szapszał, który opiniował nauczycieli i plany lekcji oraz czuwał nad organizacją nauki religii i języka karaimskiego, natomiast w każdej gminie praktyczną organizacją lekcji religii zajmowali się zazwyczaj hazzani. Ułłu hazzan Szymon Firko-wicz, który był odpowiedzialny za szkołę religijną w Trokach, jako nauczyciel utrzymy-wał wysoki poziom nauki religii i języka karaimskiego. W okresie międzywojennym zmierzano do uregulowania sytuacji prawnej związanej z nauką religii i języka kara-imskiego. Stosownie do pisma KOSW z dnia 4 grudnia 1928 roku nr I-44694/28 rok-rocznie oficjalnie powoływano nauczycieli religii i formalnie przyznawano im zakres godzin i pensję²⁸⁷. W 1933/1934 roku KOSW opracowało projekt godzin religii dla róż-nych wyznań. W szkole powszechnej siedmioklasowej przeznaczono dla grup religij-

²⁸⁶ BLAN, sygn. f. 143–1023, k. 147. Serdecznie dziękuję p. Marioli Abkowicz za udostępnienie doku-mentów; zob. Aneks.

²⁸⁷ Według zasad wynagradzania pensja nauczyciela szkoły powszechnej była niższa od pensji w sz-koie średniej. Pomimo tego, że w trzydziestosześcioosobowej grupie uczniów religii karaimskiej, 25

nych po 2 godziny tygodniowo lekcji religii. W rzeczywistości nauka religii i języka karańskiego w okresie międzywojennym odbywała się formalnie w szkołach, gdzie kształceniem i wychowaniem religijnym dzieci zajmował się nauczyciel religii karańskiej. Karaimi również organizowali szkółki wyznaniowe, które określali, jako midrasze lub szkółki parafialne. Nauka religii karańskiej miała również charakter prywatnych lekcji. W przypadku, kiedy uczniowie uczyli się w innym mieście i nie mieli dostępu do karańskiej szkółki religijnej pobierali naukę religii prywatnie i żeby uzyskać ocenę z religii na świadectwie przyjeżdżali na egzamin do hazzana S. Firkowicza²⁸⁸. W zasadzie nauka religii karańskiej przebiegała dwutorowo, nauczano religii w szkole w ramach przydziału godzin i w organizowanych przez Karaimów szkołkach religijnych funkcjonujących przy kienesach zwanych midraszami. W Trokach powołany został midrasz, który swoim wysokim poziomem, liczną kadrą nauczycieli nawiązywał do tradycji karańskich elementarnych szkół i średnich teologicznych szkół religijnych w Eupatorii w Europie Wschodniej.

uczyło się w szkołach średnich i nauczycielowi przysługiwała wyższa pensja to w latach 1930–1934 nie uwzględniono podwyżki. BLAN, sygn. f. 301–459, k. 132, 114.

²⁸⁸ W 1936 r. Antoni Maszkiewicz, uczeń Państwowego Gimnazjum im. ks. Grzegorza Piramowicza w Dziśnie, przyjechał na egzamin z religii do Trok. BLAN, sygn. f. 301–429, k. 90; zob. Aneks.

Karaimi w szkołach publicznych i prywatnych

1. Karaimi w szkołach powszechnych

Po odzyskaniu niepodległości szkoły były najskuteczniejszym narzędziem do integracji oraz ujednoczenia społeczeństwa pod względem kulturowym, społecznym i gospodarczym pomimo tego, że znaczące dysproporcje w infrastrukturze szkolnej utrudniały i różnicowały poziom oświaty w Polsce²⁸⁹. Najważniejszą kwestią było przygotowanie ustawodawstwa, struktury administracyjnej i organizacyjnej szkół, opracowanie programów i podręczników szkolnych uwzględniających aspiracje oświatowe mniejszości i politykę państwa, która zmierzała do ujednoczenia społeczeństwa i wyrównania różnic pozaborowych²⁹⁰. Szczególną uwagę rząd polski skoncentrował na trud-

²⁸⁹ Najdotkliwsze braki i różnice regionalne można było dostrzec w sieci przedszkoli i ochronek. Na całych ziemiach wschodnich (woj. wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie) funkcjonowały jedynie 103 przedszkola, do których uczęszczało 3 038 dzieci a w samym tylko województwie kieleckim było 269 przedszkoli dla 14 tys. dzieci. W 1929 r. na Śląsku promień obwodu przypadający na jedną szkołę podstawową wynosił 1,8 km, a na ziemiach wschodnich wzrastał do 3 km. Gorsza sytuacja ziem wschodnich była widoczna również w administracyjnej sieci szkół średnich, nauczycielskich i zawodowych. Na Śląsku szkoły średnie powstawały w promieniu 8,6 km zaś w województwach wschodnich co 36,3 km. Szkoły nauczycielskie na Śląsku otwierano co 13,9 km, na wschodzie Polski odległość do seminarium nauczycielskiego była trzykrotnie dalsza (55,2 km). Na Śląsku promień obwodu przypadający na szkołę zawodową wynosił 12,2 km, zaś w województwie wschodnim 32,7 km. Małe i ciasne izby lekcyjne (do 30 m²) zajmowało 2 684 szkół w województwach wschodnich, zaś w województwie poznańskim i Pomorzu w tak małych salach prowadzono zajęcia jedynie w 198 szkołach. O złym stanie infrastruktury szkolnej na ziemiach wschodnich świadczy również to, że zajęcia szkolne odbywały się aż w 5 228 wynajętych budynkach, kiedy na zachodzie Polski korzystano jedynie z 224 użyczonych budynków, por. A. Hirschberg, *Zarys Historyczno-Statystyczny Szkolnictwa na Ziemiach Północno-Wschodnich 1913–1929*, Wilno 1932; *Statystyka oświaty (na podstawie publikacji Głównego Urzędu Statystycznego pt. Statystyka Oświaty i Kultury)*, Zeszyt specjalny, Warszawa 1932; „Kurier Wileńsko-Nowogródzki” 1932, nr 14, s. 2.

²⁹⁰ Na temat rozwoju szkolnictwa w II RP, zob. J. Sadowska, *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001; S. Mauersberg, *Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej? Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty*, Wrocław 1988; K. Kabiński, *Organizacyjno-administracyjne uwarunkowania działalności szkoły powszechnej w dwudziestole-*

nej sytuacji Kresów Wschodnich, które były zróżnicowane narodowościowo i religijnie oraz najbardziej zaniedbane i zacofane w zakresie szkolnictwa, co było konsekwencją prowadzonej polityki w zaborze rosyjskim. Problemy oświaty pogłębiał brak przygotowanej kadry pedagogicznej i budynków szkolnych, zniszczonych wskutek działań wojennych. Dodatkowym wyzwaniem w rozwoju oświaty były utrudnione relacje polskich urzędników i nauczycieli z mniejszościami narodowymi²⁹¹.

W 1918 roku w województwach północno-wschodnich odnotowano największy procent dzieci pozostających poza szkołą i najwyższy procent analfabetów. W 1921 roku w okręgu wileńskim 66% mieszkańców nie umiało czytać i pisać, a we lwowskim 30% osób było analfabetami. W Drugiej Rzeczypospolitej zadaniem polityki oświatowej szczególnie na ziemiach wschodnich było obniżenie i w konsekwencji zlikwidowanie wysokiego poziomu analfabetyzmu²⁹². W przypadku społeczności karaimskiej warto podkreślić fakt, że nie było wśród nich analfabetów, za których w Drugiej Rzeczypospolitej uznawano osoby, które powyżej dziesiątego roku życia nie umiały czytać i pisać²⁹³. Posługiwanie się językiem polskim przysparzało Karaimom wiele trudności, szczególnie miało to miejsce w pierwszych latach dwudziestolecia międzywojennego, na co dzień posługiwali się oni językiem karaimskim, natomiast w celach religijnych używanym przez nich językiem był hebrajski. W związku z tym można stwierdzić, że wśród Karaimów nie było osób niepiśmiennych, ponieważ posiadali oni znajomość alfabetu hebrajskiego, łacińskiego i cyrylicy, potrafili czytać i pisać w języku karaimskim, hebrajskim, rosyjskim i polskim.

ciu międzywojennym, „Roczniki Naukowe. Seria A, Nauki Społeczne, Wyższa Szkoła Informatyki i Ekonomii TWP” 2010, R. 1, nr 1/2, s. 71–86; W. B. Koltun, *Sieć i organizacja szkół powszechnych w powiecie zamojskim w latach 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2006, R. 49, nr 3/4, s. 175–187; E. Magiera, *Stan szkolnictwa powszechnego po reformie Janusza Jędrzejewicza w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Edukacja Humanistyczna Szczecin” 2003, nr 1/2, s. 110–120.

²⁹¹ S. Walasek, *Nauczyciele szkół powszechnych w województwach północno-wschodnich w latach 1915–1926*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2004, t. 43, s. 97.

²⁹² Wysoki poziom analfabetyzmu był jednym z najtrudniejszych problemów, jakie próbowały przezwyciężyć władze oświatowe. Poziom analfabetyzmu według spisu powszechnego z 1921 r. w Polsce wśród mieszkańców powyżej 10 roku życia wynosił około 33% i stopniowo obniżał się, w 1931 r. do 23,1%. Polska zajmowała środkowe miejsce w Europie, największy problem z analfabetyzmem był w Jugosławii (45,2%) oraz Portugalii (63,3 %). Szczególnie tereny Kresów Wschodnich były najbardziej zaniedbane i wykazywały wysoki poziom analfabetów wśród ogółu społeczeństwa. W województwie lwowskim (30%) i białostockim (42%) poziom analfabetyzmu był najniższy ze wszystkich województw wschodnich. W okręgu wileńskim w 1921 r. stwierdzono, że 66% mieszkańców nie umiało czytać ani pisać, za: *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej*, Warszawa 1927, s. 29; *Mały Rocznik Statystyczny 1937*, s. 29; L. Grochowski, *Studia z dziejów polskiej szkoły i pedagogiki lat międzywojennych w kontekście europejskim*, Warszawa 1996, s. 163–164.

²⁹³ H. Markiewiczowa, *Społeczna akcja likwidacji analfabetyzmu na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 1–2, s. 27; też, *Społeczna akcja likwidacji analfabetyzmu na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2007, R. 45, nr 1, s. 209–222; też, *Rzecz o analfabetyzmie na Kresach Wschodnich II RP*, „Zeszyty Naukowe Uczelnia Warszawska im. M. Skłodowskiej-Curie” 2011, nr 32, s. 105–128.

W celu podnoszenia poziomu wykształcenia społeczeństwo było zobligowane prawem konstytucyjnym i ustawami oświatowymi do obowiązkowego uczęszczania do szkół powszechnych. W Drugiej Rzeczypospolitej jednym z pierwszych dokumentów MWRiOP na mocy, którego upowszechniano oświatę był *Dekret o obowiązku szkolnym* z dnia 7 lutego 1919 roku, który zakładał organizację szkół i rewirów szkolnych oraz wprowadzał obligatoryjny obowiązek szkolny. Karaimi – jako obywatele Rzeczypospolitej (podobnie jak całe społeczeństwo) – byli pod groźbą kary i aresztowania odpowiedzialni za posyłanie swoich dzieci do szkół powszechnych²⁹⁴. Organizacja systemu szkolnego na Kresach Wschodnich wzbudzała kontrowersje wśród mniejszości, które w polityce oświatowej państwa polskiego dostrzegały realne zagrożenie unifikacji kulturowej²⁹⁵. Natomiast wśród społeczności karaimskiej nie pojawiały się głosy sprzeciwu czy też niechęci wobec obowiązku szkolnego, które wystąpiły incydentalnie wśród mniejszości tatarskiej²⁹⁶. Karaimi, jako jedna z najmniej licznych mniejszości o znacznym stopniu zasymilowania chętnie korzystali z dostępnych szkół i zdobywali wiedzę, która otwierała im nowe możliwości rozwoju kulturowego. Najwięcej Karaimów mieszkało w Trokach, gdzie do dyspozycji uczniów było kilka szkół elementarnych: karaimska szkoła powszechna, która funkcjonowała do 1923 roku, siedmioklasowa szkoła powszechna oraz szkoła ćwiczeń tzw. „ćwiczeniówka” przy Państwowym Liceum Pedagogicznym, która rozpoczęła swoją działalność w latach 30. XX wieku,

²⁹⁴ W ramach upowszechniania szkół władze szkolne udostępniały sieć placówek szkolnych, co stopniowo obniżało poziom analfabetyzmu. W każdej miejscowości, w której było przynajmniej 40 dzieci w wieku szkolnym (7–14 lat), gmina była zobowiązana do utworzenia szkoły powszechnej. Jeżeli było mniej uczniów, wówczas tworzone rewiry szkolne, w którym zasięgu było kilka miejscowości. *Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym*, Dz. Urz. Min. WRiOP 1919, nr 2, poz. 2, [w:] *Organizacja oświaty w Polsce. Podstawowe akty prawne*, oprac. M. Pęcherski, M. Świątek, Warszawa 1978, s. 146.

²⁹⁵ Na temat sytuacji szkolnej mniejszości na Kresach Wschodnich, zob.: S. Walasek, *Unifikacja szkolnictwa Kresów Północnych po 1922 roku*, [w:] *Z dziejów polskiej teorii i praktyki edukacyjnej*, (red.) W. Szulakiewicz, Toruń 2009, s. 189–200; Z. Traciewicz, *Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej*, Toruń 2000; W. Paprocka, *Szkolnictwo białoruskie na Kresach Wschodnich w świetle polityki mniejszościowej II Rzeczypospolitej*, „Etnografia Polski” 1998, z. 1/2, s. 51–72; M. Siemakowicz, *Organizacja szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, z. 12, s. 80–132; S. Turowski, J. Zawadzki, *Organizacja niemieckiego szkolnictwa powszechnego w Bydgoszczy w II Rzeczypospolitej*, „Kronika Bydgoska” 1989, t. 11, s. 85–109; E. Sapia-Drewniak, *Polityka państwa a możliwości rozwoju systemu edukacyjnego dla mniejszości narodowych w Polsce: (na przykładzie mniejszości niemieckiej)*, „Zeszyty Naukowe Pedagogika” Uniwersytet Opolski 1996, z. 34, s. 53–57; J. Wasiluk, *Szkolnictwo żydowskie w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Pogranicze” 1993, t. 3, s. 163–183; W. Jemielity, *Szkoły żydowskie średnie i zawodowe w Białymstoku w latach 1919–1939*, „Białostoczczyzna” 1994, nr 3, s. 49–55; Z. Wordliczek, *Żydowskie szkolnictwo podstawowe, średnie i zawodowe w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa*, „Krzysztofor” Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa 1992, z. 19, s. 120–134; A. Kowalińska, *Żydowskie szkolnictwo średnie w Częstochowie w latach 1918–1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2014, t. 23, s. 453–465.

²⁹⁶ Wśród społeczności tatarskiej, jedynie w 1924 r. Tatarzy z Klecka nie chcieli, aby dzieci muzułmańskie poniżej 11 roku życia uczęszczały do szkoły powszechnej zanim nie nauczą się najpierw religii i języka arabskiego, zob. U. Wróblewska, *Oświata Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 96.

w wyniku reorganizacji seminariów nauczycielskich. Przez pięć lat po odzyskaniu niepodległości Karaimi troccy uczęszczali do karaimejskiej szkoły powszechnej w Trokach a po jej zamknięciu zasilili grono uczniów w siedmioklasowej szkole powszechnej. W 1926 roku w szkole w Trokach uczyło się 18 chłopców i 13 dziewcząt²⁹⁷. W klasach szkolnych uczyło się zazwyczaj kilku uczniów karaimejskich jednak brak pełnych danych statystycznych uniemożliwia wskazanie dokładnej liczby uczniów w szkołach powszechnych. Z korespondencji ułtu hazzana Szymona Firkowicza z kierownikami szkół wynika, że w latach 1929–1939 do szkoły powszechnej w Trokach uczęszczali łącznie ponad 60 osób wyznania karaimejskiego²⁹⁸. W siedmioklasowej szkole ćwiczeń przy Państwowym Liceum Pedagogicznym w roku szkolnym 1937/1938 uczyło się 25 Karaimów, a w kolejnym roku szkolnym liczba uczniów karaimejskich zmniejszyła się do 22: 13 dziewcząt i 9 chłopców²⁹⁹. W koedukacyjnych szkołach powszechnych w Trokach uczyli się głównie Karaimi troccy, jednakże uczęszczali do niej również uczniowie z okolicznych miejscowości z Marcinkowic, Landwarowa czy z majątku karaimejskiego Malowanki³⁰⁰.

W Wilnie mieszkało około 200 Karaimów stąd też liczba uczniów karaimejskich była mniejsza niż w Trokach. W 1926 roku do polskich szkół powszechnych uczęszczało 12 chłopców i 13 dziewcząt³⁰¹ a rok później wiedzę elementarną zdobywało 16 Karaimów³⁰². Uczniowie karaimejscy uczęszczali do szkół, w rejonie ich miejsca zamieszkania, dlatego też zazwyczaj w jednej szkole uczyło się rodzeństwo lub Karaimi, którzy mieszkali po sąsiedzku. W żeńskich szkołach powszechnych pod koniec lat 20. XX wieku uczyły się m.in.: Irena i Zofia Kapłanowskie, Olga Kobecka, Tatiana Kozyrowicz, Luba Michajłowicz, Tamara Pilecka. Do męskich szkół powszechnych uczęszczali w 1927 roku m.in.: Elias i Józef Tynfowicz, Michał Szyszman, Michał Szpakowski, Eugeniusz i Elias Józef Pileccy oraz Jakób, Rafał i Józef Michajłowicz³⁰³. Atmosfera szkolna na Kresach Wschodnich wynikała ze zróżnicowania etnicznego uczniów, w szkołach dzieci przyjaźniły się między sobą pomimo różnych religii i narodowości.

W szkole następował proces samoidentyfikacji, o czym wspomina Emanuel Włodzimierz Łopatto, który przed wybuchem drugiej wojny światowej rozpoczął naukę

²⁹⁷ „Mysł Karaimejska” 1926, z. 3, s. 27.

²⁹⁸ BLAN, sygn. f. 301–407, k. 38; f. 301–411, k. 53; f. 301–241, k. 47; f. 301–429, k. 39.

²⁹⁹ BLAN, sygn. f. 301–219, k. 120, 122.

³⁰⁰ BLAN, sygn. f. 301–407, k. 38; f. 301–411, k. 53; f. 301–241, k. 47, f. 301–429, k. 39; f. 301–222, k. 36–37; zob. Aneks.

³⁰¹ „Mysł Karaimejska” 1926, z. 3, s. 27.

³⁰² BLAN sygn. f. 301–454, k. 20–21.

³⁰³ Tamże.

Fotografia 10. Emanuel Włodzimierz Łopatto, uczeń powszechnej szkoły prywatnej, Wilno 1937 rok

Źródło: zbiory prywatne M. E. Zajączkowskiej-Łopatto.

w prywatnej placówce szkolnej w „Naszej Szkole” w Wilnie³⁰⁴: „(...) była to prywatna szkoła, do której wcześniej na rozmowę kwalifikacyjną przychodzili rodzice. W szkole uczył się jeszcze syn muftiego Jakuba Szynkiewicza. Kiedy wszyscy uczniowie odmawiali na kolanach poranną modlitwę, my staliśmy pod piecem i wtedy zrozumiałem, że jestem inny”³⁰⁵. Warto jednak podkreślić fakt, że uczniowie wyznania karaimskiego i muzułmańskiego nie byli w szkole zmuszani do uczestniczenia w modlitwie porannej, co było przykładem poszanowania ich „inności”.

Również w Łucku, będącym miejscem zamieszkania przedstawicieli różnych wyznań, uczniowie karaimscy uczyli się wspólnie z Polakami, Ukraińcami, Żydami, Czechami, Niemcami i Ormianami w Szkole Powszechnej nr 1 im. Królowej Jadwigi

³⁰⁴ „«Nasza Szkoła» znajdowała się na trzecim piętrze kamienicy przy ul. Mickiewicza, idąc od placu Łukiskiego do Katedry po lewej stronie ulicy, nieparzystej, przed skrzyżowaniem na ul. Jagiellońską, na 3 piętrze kamienicy”. E. Łopatto ukończył drugą i piątą klasę w „Naszej Szkole” natomiast materiał z trzeciej i czwartej klasy szkoły powszechnej przerobił na lekcjach prywatnych u nauczycielki w majątku państwa Hurczyńów, nieopodal Szyłel, w: E. W. Łopatto, *Byle na Zachód*, Warszawa 2001, s. 84–85. Informacja uzyskana od p. M. E. Zajączkowskiej-Łopatto w dniu 20 lipca 2015 r. w Trokach.

³⁰⁵ Informacja uzyskana od p. Emanuela W. Łopatto w dniu 22 lipca 2014 r. w Trokach.

Fotografia 11. Uczniowie klasy trzeciej w „Naszej Szkole”, Wilno 1939 rok

Źródło: zbiory prywatne M. E. Zajączkowskiej-Łopatto.

przy ulicy Katedralnej³⁰⁶. W 1934 roku w Łucku mieszkało 68 Karaimów, z których dziesięć osób było w wieku szkolnym od 7 do 14 lat, uczniami szkoły powszechnej byli m.in.: Bogusław Abkowicz, Emanuel Abkowicz, Michał Abkowicz, Aleksander Gołub, Aleksander Firkowicz, Anatol Mardkowicz, Marek Mardkowicz, Anna Nowicka, Józef Nowicki, Selim Rudkowski³⁰⁷.

Uczniowie karaimscy uczestniczyli w zajęciach szkolnych, apelach z okazji uroczystości państwowych, w kołach krajoznawczych, teatralnych, redakcjach gazetek szkolnych, organizacjach harcerskich czy strzeleckich, tym samym byli zapoznawani z wartościami wychowawczymi skupionymi wokół osi programowej „Polska i jej kultura”³⁰⁸.

³⁰⁶ T. Marcinkowski, *Skarby pamięci*, Zielona Góra 2013, s. 66.

³⁰⁷ BLAN, sygn. f. 301–419, k. 1–2.

³⁰⁸ W okresie międzywojennym niektórzy autorzy programów szkolnych podkreślali, że treści nauczania nie są sprzeczne z rozwojem kultury mniejszości narodowych. Według czołowych pedagogów kultury Sergiusza Hassena i Bogdana Nawroczyńskiego programy zmierzały do zbliżenia młodzieży polskiej do dziejów i kultury mniejszości narodowych oraz gotowości do obywatelskiej współpracy z mniejszościami w ramach wspólnego państwa. Natomiast dzieci i młodzież z mniejszości narodowych szczególnie słowiańskich poprzez poznanie kultury polskiej miały wynieść ze szkoły szacunek do Polski oraz przeko-

Obowiązek szkolny umożliwiał Karaimom zdobycie wykształcenia, ale jednocześnie mógł zagrażać odrębności kulturowej, szczególnie, że zgodnie z programem asymilacji państwowej realizowane treści programowe miały umocnić w mniejszościach narodowych poczucie przynależności państwowej i odpowiedzialności obywatelskiej wobec państwa polskiego³⁰⁹. Społeczność karaimska dbała o zachowanie równowagi pomiędzy systemem szkolnym a wychowaniem karaimskim, które skupione było głównie w obszarze działalności gmin i w środowisku rodzinnym. Rokrocznie uczniowie karaimscy byli zwalniani z zajęć szkolnych podczas świąt karaimskich, co umożliwiało im naukę i pogłębianie praktyk religijnych a hazzan Szymon Firkowicz mógł bez przeszkód formalnych usprawiedliwić nieobecność uczniów w szkole.

3. Karaimi w szkołach średnich

Po ukończeniu siedmioletniej obowiązkowej szkoły powszechnej młodzież mogła uczyć się w szkole średniej (gimnazjum, liceum), która umożliwiała dostęp na studia³¹⁰. Jednak w Drugiej Rzeczypospolitej dalsze etapy kształcenia związane były z ko-

nianie o wspólnej tradycji i historii, por. S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne...*, s. 206–210; E. Magiera, *Wychowanie państwowe...*, s. 53; też, *Wychowanie państwowe w świetle programów szkoły powszechnej II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe. Prace Instytutu Pedagogiki Uniwersytet Szczeciński” 1995, nr 2, s. 161–168; też, *Propaganda wychowania państwowego w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Propaganda w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, (red.) J. W. Wołoszyn, Lublin 2015, s. 47–71; też, *Problem mniejszości narodowych w jędrzejewiczowskiej reformie programu historii dla szkół powszechnych w okresie międzywojennym*, [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, (red.) S. Walasek, A. Bilewicz, Wrocław 1998, s. 229–235; K. B. Kochan, *Elementarze szkolne w II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra 2012.

³⁰⁹ E. Magiera, *Problem mniejszości narodowych...*, s. 229–235.

³¹⁰ Do lat 30. XX w. do chwili wprowadzenia ustawy *O ustroju szkolnictwa z 11 marca 1932 r.*, zwanej od jej autora jędrzejewiczowską, organizowano ośmioletnie gimnazja podzielone na dwa szczeble programowe: trzyletnie gimnazjum niższe i pięcioletnie gimnazjum wyższe. Po reformie jędrzejewiczowskiej prawodawca zastąpił ośmioletnie gimnazjum szkołą dwustopniową sześciolletnią z podziałem na gimnazjum (4 lata) i liceum (2 lata). Gimnazjum stanowiło podbudowę do dalszej nauki zawodowej lub ogólnokształcącej. Abiturienti mogli rozpocząć pracę, lub kształcić się dalej w liceach zawodowych, liceach pedagogicznych lub w dwuletnim liceum. Na temat założeń, organizacji i funkcjonowania szkół średnich w Drugiej Rzeczypospolitej, zob. S. Walasek, *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące na ziemiach polskich w latach 1914–1932*, Wrocław 1996; F. W. Araszkiewicz, *Szkoła średnia ogólnokształcąca w latach 1918–1932*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972; J. Miąso, *Szkoły zawodowe w Polsce w latach 1918–1939: ich rozwój, organizacja i funkcje społeczne*, Wrocław 1988; J. Sadowska, *Ku szkole na miarę Dru-giej...*; S. Mauersberg, *Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej?...*; W. Jemielity, *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim w latach 1919–1939*, Łomża 1991; Z. Konieczny, *Szkolnictwo średnie miasta Przemysła w latach 1918–1939*, Przemysł 1985; H. Markiewiczowa, *Szkolnictwo średnie Polskiej Macierzy Szkolnej na Kresach Wschodnich w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Funkcje prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, (red.) E. J. Kryńska, Białystok 2004; J. Gulczyńska, *Rozwój szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w Poznaniu w okresie międzywojennym 1918–1939*, Poznań 2001; A. Kowalińska, *Stan badań nad szkolnictwem średnim w Częstochowie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, „Ziemia Częstochowska” 2008, t. 34, s. 125–140; A. Woch, *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące Lublina w latach 1918–1939*, Lublin 2013.

niecznością ponoszenia dodatkowych kosztów, dlatego wybór szkoły uzależniony był od decyzji rodziców i posiadanych przez nich funduszy. Roczna opłata w gimnazjach państwowych wynosiła od 200 do 300 zł, zatem rodzina utrzymująca się z rolnictwa, aby umożliwić dziecku rozpoczęcie nauki na poziomie średnim musiała sprzedać, co najmniej, dwie krowy³¹¹. Władze oświatowe w celu ułatwienia dostępu do szkół średnich wprowadzały zwolnienia z opłat za czesne, ale nie pokrywały w całości dodatkowych kosztów związanych z opłatami egzaminacyjnymi, wystawieniem świadectwa czy utrzymaniem ucznia w internacie lub na stacji³¹². Rodzice musieli również zadbać o „wyprawkę” dla gimnazjalisty i zakupić chociażby materiały piśmienne, bruliony, podręczniki czy uszyć z sukna wołyńskiego lub materiału alpakoego mundurek szkolny powszedni i odświętny. Karaimi, pomimo trudności finansowych, starali się umożliwić naukę swoim dzieciom w szkołach średnich (gimnazjum, liceum), których ukończenie otwierało drogę na studia wyższe i stwarzało korzystniejsze warunki pracy.

Ze względu na trudności finansowe młodzież karaimska uczyła się również w szkołach średnich technicznych i zawodowych, które przygotowywały do praktycznego podjęcia pracy zarobkowej. W związku z rozwijającym się w okresie międzywojennym etosem pracy w systemie szkolnym zorganizowano liczne szkoły zawodowe, które poza wiedzą praktyczną wychowywały w duchu ideowo-obywatelskim ucząc efektywnej pracy na rzecz państwa³¹³. Jednak wybór rodzaju szkoły zależał w dużej mierze od środowiska wychowawczego, tradycji oświatowych kultywowanych w rodzinach a także od poziomu wykształcenia rodziców³¹⁴. Dlatego też spośród Karaimów wileńskich, w większości posiadających wykształcenie wyższe i zajmujących stanowiska urzędnicze, dzieci częściej uczyły się w szkołach średnich natomiast wśród rzemieślniczo-rolniczej ludności Karaimów trockich bardziej popularne były szkoły lub kursy zawodowe.

³¹¹ *Z danych liczbowych MWRiOP*, „Oświata i Wychowanie” 1934, nr 3–4, s. 517–518.

³¹² W 1932/1933 r. całkowicie zwolnionych z opłat było jedynie 7% uczniów uczących się w szkołach państwowych, pełną opłatę uiszczало 37% uczącej się młodzieży, reszta osób płaciła część czesnego. Pełną opłatę za internat w roku szkolnym 1935/1936 ponosiło 54% uczniów korzystających ze szkół średnich z internatem. *Z danych liczbowych...*, „Oświata i Wychowanie” 1934, nr 3–4, s. 517–518; 1936, nr 8, s. 668–671.

³¹³ M. Zborowska, *Szkolnictwo zawodowe w świetle nowej ustawy*, „Oświata i Wychowanie” 1933, nr 2–3, s. 109; K. Jakubiak, *Idee kultury pracy i wychowania zawodowego w II Rzeczypospolitej*, „Szkoła, Zawód, Praca” 2013, nr 5–6, s. 11–17.

³¹⁴ Więcej na temat wychowania w rodzinie, zob.: K. Jakubiak, *Geneza relacji i współpracy rodziny i szkoły w polskiej myśli pedagogicznej oraz praktyce edukacyjnej od XIX do połowy XX wieku*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2014, nr 4, s. 27–51; tenże, *Współdziałanie rodziny i szkoły w pedagogice II Rzeczypospolitej*, Bydgoszcz 1997; A. Samsel, *Rodzina jako środowisko wychowawcze w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, R. 52, nr 1/2, s. 29–49.

Międzywojenne Wilno było miastem o wielonarodowej i wielowyznaniowej strukturze społecznej, „zróżnicowanie to było właściwe gimnazjom wileńskim, zwłaszcza państwowym: mieliśmy tu sporo koleżanek Żydówek, Tatarek, Karaimek, prawosławnych Białorusinek, protestantek”³¹⁵. W ogólnym ujęciu w zróżnicowanej wyznaniowo strukturze szkolnej Karaimi, nie stanowili znacznego odsetka uczniów, w 1926 roku w wileńskich szkołach średnich uczyło się tylko czterech uczniów i jedna uczennica karaimskiego wyznania³¹⁶. Jednak ze względu na ich małą liczebność można stwierdzić, że udział młodzieży karaimskiej w szkołach średnich był wysoki. Karaimi w Wilnie uczyli się głównie w prestiżowych gimnazjach polskich, które charakteryzował wysoki poziom nauczania, wychowanie w duchu patriotyczno-obywatelskim, przestrzeganie etykiety szkolnej. Popularne było męskie gimnazjum Zygmunta Augusta, które w 1925 roku ukończył Ananiasz Zajączkowski, wybitny orientalista karaimski³¹⁷, a w latach 30. XX wieku, w elitarnej szkole średniej uczyli się m.in.: Romuald Kobecki, Aleksander Kozyrowicz, Włodzimierz Zajączkowski czy Eugeniusz Nowicki³¹⁸. Absolwentami Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Wilnie byli m.in.: Eliasz Szpakowski, Aleksander Dubiński, Michał Firkowicz czy Szymon Pilecki³¹⁹. Prestiżowe żeńskie Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej ukończyła m.in.: Marianna Zajączkowska, Lidia Firkowicz, Anna Firkowicz, Helena Nowicka, Natalia Pilecka, Zofia Dubińska, Olga Kobecka, Nadzieja Łopattówna, Alina Juchniewiczówna, Natalia Kobecka³²⁰ a Walentyna Łobanos i Anna Nowicka uczyły się w Gimnazjum im. A. Czartoryskiego³²¹. W 1928 roku rosyjską szkołę średnią – Gimnazjum F. Walera ukończył Szymon Szyszman, a w 1929 roku w ośmioklasowym liczącym 104 uczniów Gimnazjum Koedukacyjnym im. J. J. Kraszewskiego uczyła się jedna Karaimka³²². W prywatnym Gimnazjum Koedukacyjnym im. P. Skargi uczyli się m.in.: Michał Abkowicz, Julia Nowicka, Zofia Firkowicz, Irena Poziemska, Julian Kobecki, Romuald Zajączkowski³²³.

³¹⁵ I. Sławińska, *Formacja religijna młodzieży wileńskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, (red.) E. Feliksiak, t. 3, *Nauka, oświata, wychowanie*, Białystok 1992, s. 220.

³¹⁶ „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, s. 27.

³¹⁷ Tamże, s. 25.

³¹⁸ BLAN, sygn. f. 301–454, k. 20–21; f. 301–411, k. 116.

³¹⁹ Tamże; A. Dubiński, *Aleksander Dubiński*, „Awazymyz” 2010, nr 2 (27), s. 3–6; LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 2065, k. 67. Serdecznie dziękuję dr hab. Mariuszowi Auszowi za przekazanie dokumentów.

³²⁰ *Była taka szkoła Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie 1915–1939*, (red.) E. Sławińska-Zakościelna, Londyn 1987, s. 197–198; BLAN, sygn. f. 143–1023, k. 338. Serdecznie dziękuję p. Marioli Abkowicz za udostępnienie dokumentów.

³²¹ *Księga Pamiątkowa Państwowego Gimnazjum Żeńskiego imienia Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w Wilnie: 1922–1927*, Wilno 1928.

³²² BLAN sygn. f. 301–454, k. 20–21; LCAP, sygn. f. 175, ap. 2 (VI Ca), b. 3325, k. 2.

³²³ BLAN, sygn. f. 143–1023, k. 338.

Karaimi z Nowej Wilejki m.in.: Nadzieja Dubińska, Halina Łobanos, Tamara Szyszman i Włodzimierz Poziemski byli absolwentami tamtejszego Państwowego Gimnazjum im. św. J. Kazimierza³²⁴. W Haliczu absolwentami szkół średnich byli m.in.: N. Szulimowicz, który w 1925 roku zdał maturę gimnazjalną z wyróżnieniem i D. Samulowiczówna, która ukończyła szkołę o charakterze seminaryjnym³²⁵. Drugie Gimnazjum Państwowe w Stanisławowie ukończył przyszły orientalista Józef Sulimowicz (Szulimowicz). W państwowym gimnazjum w Warszawie w 1926 roku uczyło się dwoje Karaimów³²⁶. Jan Pilecki był absolwentem Gimnazjum Przyrodniczo-Matematycznego im. E. A. Rontalera w Warszawie, szkoły z początku XX wieku, która przygotowywała przyszłych inżynierów i naukowców³²⁷. W 1936 roku Antoni Maszkiewicz był uczniem ósmej klasy Państwowego Gimnazjum im. ks. Grzegorza Piramowicza w Dziśnie³²⁸.

Natomiast Karaimi zajmujący się rolnictwem i ogrodnictwem korzystali z oferty szkół zawodowych, dzięki którym zdobywali nowe umiejętności i wdrażali je w swoją codzienną pracę. Wśród absolwentów średnich szkół technicznych był Michał Firkowicz, który od 1926 do 1929 roku uczył się w Państwowej Średniej Szkole Technicznej w Wilnie³²⁹. Zenaida Kobecka w 1927 roku uczęszczała do szkoły Handlowo-Przemysłowej Dmochowskiej w Wilnie³³⁰ a na kursy handlowe Konopnickiej chodziła Natalia Kapłanowska³³¹. Uczniem Szkoły Rzemieślniczej w Wilnie w 1933 roku był Julian Firkowicz³³², natomiast Marcin Firkowicz ukończył kursy zawodowe z melioracji³³³. Karaimki uczyły się w Państwowej Szkole Przysposobienia Gospodyń Wiejskich³³⁴. Tatiana Firkowicz uczyła się zajęć z gospodarstwa domowego, nabywała umiejętności w za-

³²⁴ I. Kontowt-Okulewiczowa, A. K. Kalenkiewicz-Mirowiczowa, *Państwowe Gimnazjum im. św. Jana Kazimierza w Nowej Wilejce*, Bydgoszcz 2003, s. 114, 131, 139; LCAP, sygn. f. 175, ap. 5 (IV Ca), b. 1484.

³²⁵ „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, s. 27.

³²⁶ Tamże.

³²⁷ Gimnazjum Rontalera ukończyli m.in.: Ignacy Adamczewski (1907–2000), profesor fizyki klasycznej, medycznej i biofizyki; Stanisław Trzetrzewiński (1901–1964), profesor Politechniki Gdańskiej, pionier metrologii; Zygmunt Jędrzejkiewicz (1914–2006), twórca i pierwszy przewodniczący Komisji Turystyki Żeglarskiej ZG PTTK. J. Sawicki, *Inżynier wynalazca. Pionierzy Politechniki Gdańskiej*, Gdańsk 2005, s. 696–702; *Komisja turystyki żeglarskiej Z.G. PTTK*, Warszawa 2003, nr 13, s. 5–8; W. Kolss, *Edward-Aleksander Rontaler 1846–1917*, Warszawa 1936.

³²⁸ BLAN, sygn. f. 301–429, k. 90.

³²⁹ BLAN, sygn. f. 301–405, k. 2; f. 301–382, k. 21; A. E. Paszkiewicz, *Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie im. Marszałka J. Piłsudskiego*, „Heureka” 2001, nr 1–2, s. 135–138.

³³⁰ BLAN, sygn. f. 301–385, k. 44.

³³¹ BLAN sygn. f. 301–454, k. 20–21.

³³² BLAN, sygn. f. 301–459, k. 72.

³³³ BLAN, sygn. f. 301–407, k. 94.

³³⁴ C. Cechnowiczówna, *Państwowa Szkołę Przysposobienia Gospodyń Wiejskich w Antowilu*, Wilno 1938; BLAN, sygn. f. 301–385, k. 44.

kresie krawiectwa, tkactwa i bieliźniarstwa we wzorcowej szkole zawodowej żeńskiej w Iszczołnie, którą założyła Maria Laskowiczówna³³⁵.

Dużym zainteresowaniem wśród młodzieży cieszyły się szkoły o profilu nauczycielskim, szczególnie seminaria nauczycielskie, które oferowały bezpłatną naukę, internat i wyżywienie, mundurek szkolny oraz książki. Były szansą zdobycia wykształcenia oraz podjęcia pracy zawodowej, która cieszyła się wysokim uznaniem społecznym. Założeniem systemowym i nadrzędną ideą było, aby młody nauczyciel, który wyrósł w lokalnym środowisku, powracał do niego i realizował szerokie zadania kulturalno-oświatowe w rodzinnej miejscowości³³⁶. Państwowe Seminarium Nauczycielskie w Trokach było również chętnie wybierane przez dziewczęta karaime w związku z możliwością uzyskania przygotowania do zawodu³³⁷. W latach 1926–1933 w Państwowym Seminarium Nauczycielskim w Trokach, uczyły się m.in.: Zofia Abkowicz, Zofia Jutkiewicz, Tamara Szpakowska, Eleonora Józefowicz, Liza Firkowicz, Raisa Poziemska, Anna Szpakowska, Helena Zajączkowska, Jadwiga Zajączkowska, Maria Szpakowska, Zuzanna Firkowicz³³⁸. Wśród przyszłych nauczycieli karaimek był Elias Jutkiewicz, który uczęszczał do męskiego Seminarium Nauczycielskiego w Wilnie³³⁹.

³³⁵ *Jednodziówka, poświęcona X-leciu szkoły zawodowej żeńskiej w Iszczołnie 1924/25–1934/35*, Iszczołna 1935; BLAN, sygn. f. 301–429, k. 74.

³³⁶ System kształcenia nauczycieli w niepodległej Polsce, w okresie międzywojennym zainicjowany został *Dekretem o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim z 7 lutego 1919 roku*, na mocy, którego powołano seminaria nauczycielskie. *Ustawa z 11 marca 1932 roku o ustroju szkolnictwa w ramach reformy systemu szkolnego* zastąpiła seminaria nauczycielskie 2-letnimi pedagogiami (*nota bene* działające już od 1928 r.) oraz 3-letnimi liceami pedagogicznymi. Na temat kształcenia pedagogicznego, szkół nauczycielskich i zdobywania kwalifikacji przez nauczycieli w II RP, zob.: S. Walasek, *Nauczyciele szkół powszechnych w województwach północno-wschodnich w latach 1915–1926*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2004, t. 43, s. 104; K. Jakubiak, *Kształcenie pedagogów w II Rzeczypospolitej*, „Acta Elbingensia. Rocznik Naukowy Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej” 2003, t. 1, s. 33–49; T. Jaroszuk, *Szkoła trudów i nadziei. Edukacja w seminarium nauczycielskim w świetle wspomnień Stanisława Orła*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, R. 52, nr 3/4, s. 62–76; E. Dereń, *Kształcenie nauczycieli w Polsce w seminariach nauczycielskich i liceach pedagogicznych (1918–19701)*, Mysłowice 2010; S. Gawlik, *Dzieje kształcenia nauczycieli na Śląsku Opolskim (1765–1975)*, Opole 1979; T. Jałmużna, *Zakłady kształcenia nauczycieli w Łodzi w latach 1918–1998*, Łódź 2001; J. Potoczny, J. Szempruch, *Z dziejów kształcenia nauczycieli w Polsce w latach 1918–1939*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2000, t. 14, s. 123–134; A. Boguszewska, *Kształcenie nauczycieli rysunku dla szkół powszechnych w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Lublin 2010; też, *Nauczanie rysunku w seminariach nauczycielskich w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie” 2006, nr 3, s. 99–108; też, *Wyższe Kursy Nauczycielskie dla nauczycieli rysunku w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio L, Artes” 2007, nr 5, s. 9–25.

³³⁷ *Żeńskie Seminarium Nauczycielskie w Trokach rozpoczęło swoją działalność w roku szkolnym 1923/24*, kierowniczką była Zofia Muchlińska. Przy seminarium zorganizowana była 5-letnia szkoła ćwiczeń. LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 1027, k. 14.

³³⁸ „Myśl Karaimeńska” 1926, z. 3, s. 27; *Sprawozdanie Seminarium Nauczycielskiego w Trokach 1926*, LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 1417, k. 50; BLAN, sygn. f. 301–385, k. 49; f. 301–421, k. 58, 67; „Tygodnik Wileński” 2004, nr 271.

³³⁹ BLAN, sygn. f. 301–233, k. 105; zob. Aneks.

Nauka w szkole była kosztowna i znacznie obciążała budżet rodziców, których nie zawsze było stać na utrzymanie dziecka w szkole, dlatego też pomoc w zdobywaniu wykształcenia oferowała społeczność karaïmska. W budżecie gmin karaïmskich przeznaczano fundusze na naukę i udzielano pożyczek na dalsze kształcenie. Uczniowie z Trok, którzy wyjeżdżali do szkół wileńskich otrzymywali pomoc i wsparcie ze strony swoich krewnych mieszkających w Wilnie³⁴⁰. Jednocześnie hazzan Szymon Firkowicz dbał o świeckie wykształcenie młodego pokolenia i udzielał wsparcia uczniom. Opiniował wnioski o zwolnienie z opłat szkolnych, informował władze szkolne o trudnościach finansowych ucznia. W jednym z pism do kierownika szkoły hazzan napisał o Aleksandrze Łopatto, który mieszkał w Trokach i był uczniem siedmioklasowej Szkoły Powszechnej w Nowej Wilejce, że chłopiec jest „mądry z zacnej, lecz z bardzo niezamożnej rodziny, ma na swoim utrzymaniu starą matkę”³⁴¹. Firkowicz usprawiedliwiał nieobecności uczniów z powodów rodzinnych oraz protegował w kwestiach przyjmowania do pracy Karaïmów, którzy ukończyli szkoły³⁴². Hazzan utrzymywał życzliwe relacje z kierownikami szkół w Trokach i zawsze reagował na bieżące sytuacje szkolne³⁴³. Uczestniczył w zebraniach wychowawczych, ponadto zapraszał także kierowników i nauczycieli ze szkół trockich na spotkania karaïmskie³⁴⁴.

Nie była obojętna Karaïmom sytuacja szkolna i angażowali się społecznie w organizację i tworzenie nowych struktur szkolnych. W 1932 roku Karaïmi wspólnie z mieszkańcami Trok aktywnie uczestniczyli w akcji przeciwko zamknięciu Państwowego Seminarium Nauczycielskiego, będącym jedyną szkołą średnią w Trokach. Solidarnie podpisali protest, który został skierowany do KOSW³⁴⁵. Natomiast w 1938 roku wystosowali pismo do kuratorium w Wilnie o zorganizowanie koedukacyjnego gimnazjum³⁴⁶, jednym z koronnych argumentów przemawiających za otwarciem szkoły średniej był fakt, że „grupa karaïmska, ześrodkowana w Trokach, nie ma możliwości zasila-

³⁴⁰ Aleksander Dubiński, po ukończeniu szkoły powszechnej w Trokach, uczył się w Państwowym Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Wilnie, gdzie mieszkał u stryja wileńskiego krawca Jehoszuwy Dubińskiego; Julianem Firkowiczem, którego rodzice zmarli, opiekowała się niezamożna ciotka. A. Dubiński, *Aleksander Dubiński, „Awazymyż”* 2010, nr 2 (27), s. 3–6; BLAN, sygn. f. 301–459, k. 72.

³⁴¹ BLAN, sygn. f. 301–429, k. 43.

³⁴² Tamże, k. 74; f. 301–407, k. 94.

³⁴³ W grudniu 1930 r. hazzan S. Firkowicz odprawił nabożeństwo w kienesie w intencji powrotu do zdrowia Julii Rutkowskiej, która była kierowniczką szkoły nauczycielskiej w Trokach. BLAN, sygn. f. 301–396, k. 126.

³⁴⁴ Tamże, k. 119.

³⁴⁵ BLAN, sygn. f. 301–411, k. 98.

³⁴⁶ *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa* poprzez wprowadzenie liceów ograniczyła dostęp uzdolnionej młodzieży do szkół średnich. Zanim utworzono liceum pedagogiczne to uczniowie po szkole powszechnej mogli uczyć się w seminarium nauczycielskim. Gimnazja wileńskie były przepelnione a dostęp do szkół w innych miastach był ograniczony z powodów finansowych.

nia swych kadr elementem młodej, wychowanej w duchu polskiej szkoły inteligencji³⁴⁷. Ludność karaimska Trok wespół z innymi mieszkańcami próbowała także zorganizować średnią szkołę zawodową, która była szczególnie potrzebna Karaimom, którzy zajmowali się rolnictwem³⁴⁸.

Należy też zwrócić uwagę, że część młodzieży karaimskiej w wyniku emigracji, udziału w walkach zbrojnych podczas pierwszej wojny światowej posiadała niepełne wykształcenie średnie zdobyte w szkołach carskich. Żeby dostać się na studia, zaczęli zdawać egzamin dojrzałości, do którego przygotowywali się na kursach uzupełniających lub pobierali naukę u prywatnych nauczycieli. W celu wyrównania poziomu wykształcenia i ułatwienia młodym ludziom ścieżki rozwoju zawodowego oraz nauki na poziomie akademickim MWRiOP organizowało egzaminy uzupełniające do świadectwa dojrzałości i przyspieszone kursy maturalne, które umożliwiały otrzymanie eksternistycznie matury³⁴⁹. W lutym 1928 roku Nadzieja Rojecka zdawała egzamin uzupełniający z języka polskiego, historii i współczesnych czasów Polski³⁵⁰. Ananiasz Rojecki, absolwent gimnazjum rosyjskiego w Wilnie 14 lutego 1928 roku w celu uzyskania świadectwa maturalnego zdał egzamin z profilu matematyczno-przyrodniczego z geografii, rysunków i przyrody³⁵¹. Również egzamin dojrzałości dla eksternów typu matematyczno-przyrodniczego zdał w 1932 roku Aleksander Juchniewicz, który przed pierwszą wojną światową ukończył pięć klas gimnazjum realnego w Wilnie³⁵². Z możliwości uzupełnienia świadectwa maturalnego w trybie eksternistycznym skorzystała w 1932 roku także Walentyna Łobanosówna, która w okresie międzywojennym ukończyła sześć klas Gimnazjum im. Czartoryskiego w Wilnie, dzięki temu była zwolniona przez komisję egzaminacyjną z egzaminu z geografii i przyrody natomiast, aby otrzymać świadectwo dojrzałości o profilu humanistycznym musiała zdać egzamin z filozofii³⁵³. Eksternistyczne egzaminy dojrzałości były popularne wśród Karaimów, o czym świadczą świadectwa maturalne³⁵⁴.

Ukończenie szkoły średniej otwierało możliwości kontynuowania nauki na uczelniach wyższych a uzyskane świadectwo maturalne było powodem do dumy dla każdej rodziny karaimskiej. Kolejna zdana matura była też ważnym wydarzeniem dla społecz-

³⁴⁷ BLAN, sygn. f. 301–254, k. 1.

³⁴⁸ „Myśl Karaimska” 1934, z. 10, s. 117.

³⁴⁹ Warunkiem eksternistycznej matury było ukończenie VII–VIII klasy szkoły średniej z wykładowym językiem nie polskim lub przez 3–4 lata uczestniczenie, jako słuchacz w specjalnych kursach prywatnych posiadających prawa szkół państwowych, lub przez cztery miesiące pobieranie nauki w VII klasie szkoły średniej z wykładowym językiem polskim. LCAP, sygn. f. 172, ap. 2, b. 4157, k. 2; b. 4284, k. 1.

³⁵⁰ LCAP, sygn. f. 172, ap. 2, b. 4268, k. 1.

³⁵¹ Tamże, b. 4270, k. 1.

³⁵² Tamże, b. 5146, k. 1.

³⁵³ Tamże, b. 5280, k. 1.

³⁵⁴ Zob. Aneks.

ności karaimskiej, abiturientom karaimskim gratulowano na łamach „Myśli Karaimskiej” i dostrzegano w nich potencjał kulturowy. „Zarówno pierwszemu doktorowi jak i pierwszemu maturzyście życzą [Karaimi – dop. U.W.] wszelkiej pomyślności w życiu osobistym. Oby odrobinę swej pracy oni poświęcili sprawom społeczeństwa karaimskiego”³⁵⁵. Wykształcenie młodego pokolenia było dla Karaimów gwarancją na przetrwanie grupy, która doceniała wartość wiedzy religijnej i świeckiej.

4. Karaimi w szkołach wyższych

W Drugiej Rzeczypospolitej w połowie lat 30. XX wieku wzrosła liczba uczelni wyższych, na których studiowało około 48 tysięcy studentów, spośród których około 23% było wyznania innego niż rzymskokatolickie obrządku łacińskiego³⁵⁶. Karaimi w okresie międzywojennym zdobywali wykształcenie na studiach wyższych w Wilnie, Lwo-

³⁵⁵ „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, s. 25.

³⁵⁶ Wśród studentów byli wyznawcy religii rzymskokatolickiej obrządku łacińskiego i grekokatolickiego, ewangelickiej, prawosławnej, judaizmu i innej. W gronie młodzieży akademickiej, oprócz obywateli polskich, studiowali także studenci i wolni słuchacze posiadający obywatelstwo m.in.: angielskie, austriackie, bułgarskie, czechosłowackie, estońskie, fińskie, francuskie, greckie, jugosłowiańskie, litewskie, łotewskie, niemieckie, norweskie, rumuńskie, szwajcarskie, szwedzkie, węgierskie czy tureckie. W Drugiej Rzeczypospolitej funkcjonowały państwowe uczelnie wyższe, tj.: Uniwersytet Jagielloński (1364); Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie (1578, z kolegium jezuickiego), Uniwersytet Lwowski (1661, z kolegium jezuickiego istniejącego od 1608), Uniwersytet Warszawski (1816), Uniwersytet Poznański (1919), Politechnika Warszawska (1824), Politechnika Lwowska (1844), Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (1906), Akademia Górnicza w Krakowie (1919), Akademia Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie (1881), Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie (1818), Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (1904), Akademia Stomatologiczna w Warszawie (1920), Państwowy Instytut Pedagogiczny w Warszawie (1921–1925), Akademia Wychowania Fizycznego (1929), Wyższa Szkoła Wojenna (1919), Wyższa Szkoła Intendentury (1921), Oficerska Szkoła Sanitarna (1922), Centrum Wyższych Studiów Wojskowych (6-miesięczny kurs dla wyższych dowódców wojskowych organizowany w zależności od potrzeb). Wśród wyższych uczelni były także niepaństwowe tj.: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (1906), Szkoła Nauk Politycznych w Warszawie (1915), Wolna Wszechnica Polska w Warszawie (1916), Wyższa Szkoła Dziennikarska w Warszawie (1917), Katolicki Uniwersytet Lubelski (1918, od 1928 Uniwersytet Lubelski), Akademia Handlu Zagranicznego we Lwowie (1922 – założona pod nazwą: Wyższa Szkoła Handlu Zagranicznego), Akademia Handlowa w Krakowie (1925 – pierwotnie: Wyższe Studium Handlowe w Krakowie), Akademia Handlowa w Poznaniu (1926 – pierwotnie: Wyższa Szkoła Handlowa w Poznaniu), Wolna Wszechnica Polska, Oddział w Łodzi (1928), Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie (1932), Szkoła Wschodoznawcza w Warszawie (1932). Przed wybuchem drugiej wojny światowej powołano jeszcze kilka szkół wyższych, którym nie przysługiwały prawa uczelni akademickich, tj.: Państwowa Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego w Cieszynie, Państwowa Szkoła Morska w Gdyni, Wyższe Kursy Ziemiańskie we Lwowie, Państwowa Wyższa Szkoła Budowy Maszyn i Elektroniki w Poznaniu, Państwowe Konserwatorium Muzyczne w Warszawie, Państwowa Wyższa Szkoła Budowy Maszyn i Elektroniki im. H. Wawelberga i S. Rotwanda w Warszawie, Wyższe Studium Nauk Społecznych i Gospodarczych w Katowicach, Wyższe Katolickie Studium Społeczne w Poznaniu, Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie, w: *Statystyka szkolnictwa*, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1931/32–37/38; J. Dybiec, *Problem uniwersytecki w Polsce w okresie międzywojennym*, „*Artes Liberales. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistycznej imienia Aleksandra Gieysztor*” 2007, R. 2, nr 2, s. 99–109; J. Jastrzębski, *Prywatne szkolnictwo akademickie II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, R. 52, nr 3/4, s. 52–61.

wie, Krakowie i Warszawie. Wymagania stawiane kandydatom były bardzo wysokie, przez co dostęp do akademickiej wiedzy naukowej był ograniczony. Ze względu na ich małą liczebność trudno wskazać jednoznacznie liczbę Karaimów, którzy zasilili grono młodzieży akademickiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Na podstawie niepełnych danych statystycznych uczelni wyższych, które nie uwzględniają odrębnej kategorii Karaimów można tylko ukazać wybiórczo jednostkowy charakter studiowania. Jednak wobec tak małej liczebnie grupy przykład konkretnych osób studiujących może wskazywać kierunki zdobywania wiedzy na poziomie akademickim oraz determinację, ambicję i motywację młodzieży karaimskiej.

Niewątpliwie najpopularniejszym ośrodkiem akademickim wśród Karaimów było Wilno; miasto, o zróżnicowanej strukturze wyznaniowej i narodowościowej przyciągało rzesze studentów, którzy korzystali z wielowiekowej tradycji naukowej Uniwersytetu Wileńskiego³⁵⁷. Ze względu na zamieszkującą Wilno inteligencję karaimską to głównie Karaimi z Wileńszczyzny zasilili grono młodzieży akademickiej wileńskiej *Alma Mater*.

Jednym z pierwszych Karaimów, który w okresie międzywojennym ukończył Wydział Lekarski Uniwersytetu Stefana Batorego był Konstanty Łopatto, syn Romualda, który podczas uroczystości 22 maja 1925 roku otrzymał promocję na doktora nauk lekarskich³⁵⁸. Na Uniwersytecie wileńskim Karaimi studiowali na różnych wydziałach, w 1926 roku na prawie studiował jeden Karaim natomiast na wydziale matematyczno-przyrodniczym dwóch³⁵⁹. Studia na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB w 1931 roku rozpoczął Eliasz Szpakowski, syn Emanuela i Doroty³⁶⁰, który po roku nauki i dwuletniej przerwie przeniósł się na Wydział Matematyczno-Przyrodniczy³⁶¹. Absolwentką historii na Wydziale Humanistycznym była Tamara Szyszman, córka Borysa i Ireny³⁶². Na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie uczyli się także Michał Tynfo-

³⁵⁷ Wileńskie środowisko akademickie było zróżnicowane pod względem wyznania (rzymskokatolickie, judaistyczne, greckokatolickie, prawosławne, muzułmańskie, karaimskie, staroobrzędowe, bezwyznaniowe) i narodowości (język polski, rosyjski, białoruski, litewski, tutejszy, węgierski, tatarski, czeski, niemiecki, karaimski, żydowski, ruski). Na Uniwersytecie Stefana Batorego byli też nieliczni Amerykanie, Gruzini, Czeši, Łotysze i Węgrzy. H. Wittlinowa, *Atlas szkolnictwa wyższego, Wilno – Wileńszczyzna*, t. 3, Warszawa 1937; LCAP, sygn. f. 175, ap. 3 IX B, b. 254, k. 3; A. Srebrakowski, *Studenci Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w świetle danych statystycznych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 2002, nr 155, s. 55–67.

³⁵⁸ „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, s. 25.

³⁵⁹ Tamże, s. 28.

³⁶⁰ LCAP, sygn. f. 175, ap. 2 (VI Ca), b. 2540, k. 1.

³⁶¹ Tamże, k. 25; R. Szpakowski, *Rodzime wspomnienia*, „Awazymyz” 2009, nr 1 (22), s. 17–19. Informacja uzyskana od p. R. Szpakowskiego w dniu 21 lipca 2014 r. w Trokach.

³⁶² Rękopis pracy T. Szyszman pt.: *Gimnazjum mińskie 1803–1832* znajduje się w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie, LCAP, sygn. f. 175, ap. 5 (IV Ca), b. 1484 (dokument opracowany przez U. Wróblewską w celu wydania drukiem).

wicz, który ukończył wydział prawniczy oraz Ananiasz Rojecki, który ukończył studia i był meteorologiem, od 1929 roku uczestniczył w organizacji sportu lotniczego, był prezesem w Aeroklubie Wileńskim³⁶³.

Ukończenie elitarnych studiów w okresie międzywojennym dawało rangę i prestiż społeczny było również szansą na intratniejsze stanowisko pracy. W przypadku niezamożnych rodzin karaïmskich studia były obciążeniem finansowym, dlatego też Karaïmami, którzy studiowali musieli podejmować pracę zarobkową. W latach 1921–1926 studentem Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego USB był Michał Pilecki, syn Eliasza i Kamili, który musiał przerwać studia, gdy rozpoczął pracę, jako urzędnik w Dyrekcji Poczty i Telegrafów w Wilnie. W 1928 roku ponownie podjął studia już na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB, które kontynuował pomimo obciążających go obowiązków zawodowych³⁶⁴. Studia prawnicze w 1935 roku rozpoczął Michał Jutkiewicz, syn Zuzanny, który, aby pomóc finansowo chorej matce pracował, jako kontroler pocztowy i z trudem łączył pracę ze studiowaniem³⁶⁵. Również z powodów finansowych i trudnej sytuacji osobistej związanej z rozwodem Jerzy Robaczewski, syn Noego i Zuzanny w 1933 roku przerwał studia prawnicze i rozpoczął pracę, jako urzędnik w okręgu wileńskiej Izby Skarbowej a następnie, jako sekretarz w starostwie grodzkim wileńskim. Jako trzydziestodwulatek powrócił na studia w 1939 roku, ale wybuch drugiej wojny światowej uniemożliwił mu ich ukończenie w Drugiej Rzeczypospolitej³⁶⁶. Studiów nie zdążył przed drugą wojną światową ukończyć również Antoni Maszkiewicz, syn Azariusza i Anny, absolwent Państwowego Gimnazjum im. Ks. G. Piramowicza w Dziśnie, który w 1937 roku został przyjęty w poczet studentów Wydziału Medycznego USB³⁶⁷.

Wybór studiów zależał od predyspozycji i zdolności, dlatego też Karaïmami studiowali na różnych wydziałach, ukończyli m.in.: prawo, medycynę, chemię, botanikę, przedmioty techniczne, historię czy filologię. Bardzo popularne były studia orientalistyczne, które wynikały z kulturowych predyspozycji i potrzeby zajmowania się naukowo własnym dziedzictwem. Jednym z pierwszych absolwentów orientalistyki na Uniwersytecie Jagiellońskim był Ananiasz Zajązkowski syn Achiezera Aleksandra i Kamili Emilii Bezekowicz, który za namową profesora Tadeusza Kowalskiego ukończył Wydział Filozoficzny na kierunku filologii wschodu muzułmańskiego ze specjalnością turkologiczną³⁶⁸. Na uniwersytecie w Krakowie orientalistykę studiował także w latach 30. XX

³⁶³ M. E. Zajązkowska-Łopatto, *Działalność zawodowa i społeczna Karaïmów trockich w Warszawie w XX wieku*, [w:] *Orientalis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: Totoriai ir Karaïmai*, (red.) T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilnius 2008, s. 305.

³⁶⁴ LCAP, sygn. f. 175, ap. 2 (VI Ca), b. 1128, k. 4, 17.

³⁶⁵ Tamże, b. 3900, k. 2, 33, 35, 39.

³⁶⁶ Tamże, b. 3325, k. 2, 9, 41.

³⁶⁷ Zob. Aneks.

³⁶⁸ *Katalog studentów z roku akademickiego 1928/29. Wydział Filozoficzny*, AUJwK, sygn. WF II 431.

Fotografia 12. Studenci karaimscy w Trokach, okres międzywojenny

Źródło: zbiory prywatne M. E. Zajączkowskiej-Łopatto.

wieku Włodzimierz Zajączkowski³⁶⁹. W 1933 roku Józef Sulimowicz (Szulimowicz) syn Leona i Heleny, przyjechał na studia z Halicza do nowo powstałego Instytutu Orientalistycznego na Uniwersytecie Warszawskim, który ukończył już po drugiej wojnie światowej³⁷⁰.

Karaimi studiowali także na uczelniach warszawskich, od 1925 roku Nadzieja Jutkiewicz studiowała historię na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie³⁷¹. Konserwatorium muzyczne w Warszawie skończyła Irena Chorczenko³⁷².

³⁶⁹ *Katalog studentów z roku 1933/34. Wydział Filozoficzny*, AUJwK, sygn. WF II 454.

³⁷⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 6758, k. 5; A. Sulimowicz, *Polscy turkolodzy Karaimi. Od przedmiotu do podmiotu badań naukowych*, [w:] *Karaimi...*, s. 122–130, 136–140; też, *Z dziennika Józefa Sulimowicz*, „Awazy-myz” 2012, nr 1 (34), s. 16–17.

³⁷¹ „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, s. 28.

³⁷² Informacja uzyskana od p. M. E. Zajączkowskiej-Łopatto w dniu 22 lipca 2014 r. w Trokach.

Jan Isaj Pilecki studiował na Wydziale Mechanicznym Państwowej Wyższej Szkoły Budowy Maszyn i Elektrotechniki im. H. Wawelberga i S. Rotwanda w Warszawie, praktyki odbywał w Państwowych Zakładach Lotniczych na Okęciu, gdzie pracował z Karaimem Izajaszem Jutkiewiczem, który również ukończył tę samą szkołę wyższą³⁷³. Studia na Politechnice Warszawskiej rozpoczął Gabriel Pilecki z Łucka, niestety wrażliwy student z nieodwzajemnionej miłości w 1934 roku popełnił samobójstwo³⁷⁴.

W Warszawie społeczność karaimska skupiona była wokół funkcjonowania Instytutu Wschodniego, którego celem było upowszechnianie wiedzy o Wschodzie i szerzenie idei prometeizmu. W działalność Instytutu byli zaangażowani Karaimi mieszkający w Warszawie oraz autorytety naukowe z zakresu kultury i języka karaimskiego. W swojej działalności naukowej Instytut wykorzystywał doświadczenia profesorów orientalistyki: T. Kowalskiego, J. Kuryłowicza, A. Zajączkowskiego, Seraji Chan Szapszała, T. Mańkowskiego³⁷⁵. W pracach przy organizacji Instytutu wśród sygnariuszy był Karaim Emil Kobecki³⁷⁶, który w kwietniu 1928 roku wygłosił, jako jeden z pierwszych wykład o historii Karaimów³⁷⁷. Wykłady w Szkole Wschodoznawstwa wygłaszał także hachan Seraja Szapszał i profesor Ananiasz Zajączkowski, na które jako wolny słuchacz uczęszczał Józef Sulimowicz, student orientalistyki Uniwersytetu Warszawskiego³⁷⁸. Seraja Szapszał prowadził zajęcia z turkologii i był zatrudniony na etacie wykładowcy w Szkole Nauk Politycznych w Wilnie przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej, która była pod względem programu i celu działalności podobna do Instytutu Wschodniego³⁷⁹.

W miarę możliwości finansowych Karaimi, uzupełniali swoją wiedzę i zdobywali nowe doświadczenia poza granicami Drugiej Rzeczypospolitej. Lidia Szole, które ukończyła studia artystyczne na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w połowie lat 20. XX wieku wyjechała na studia malarstwa do Paryża, gdzie kształciła się w renomowanej Akademii Sztuk Pięknych (Académie des Beaux-Arts)³⁸⁰. Jan Isaj Pilecki po skończonych w 1934 roku studiach na Wydziale Mechanicznym Państwowej

³⁷³ S. Pilecki, A. Dubiński, *Na przekór zagrożeniu*, „Awazymyz” 2013, nr 2 (39), s. 5.

³⁷⁴ BLAN, sygn. f. 301–421, k. 25, 45.

³⁷⁵ I. P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa 2007, s. 82.

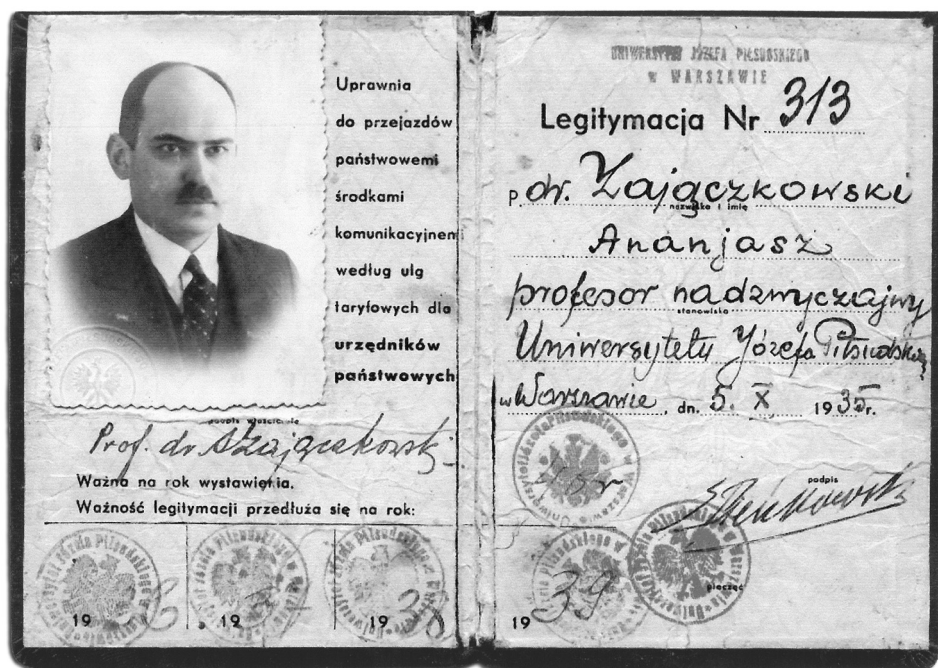
³⁷⁶ Tamże, s. 35.

³⁷⁷ Tamże, s. 260.

³⁷⁸ Informacja uzyskana od p. M. E. Zajączkowskiej-Łopatto w dniu 22 lipca 2014 r. w Trokach.

³⁷⁹ *Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej*, Wilno 1934.

³⁸⁰ Lidia Karakasza Szole (ur. 25 lutego 1896 w Petersburgu, zm. 1943, w Warszawie), w 1914 r. ukończyła Gimnazjum im. Ks. Oboleńskiej w Petersburgu, na Wydziale Sztuk Pięknych USB studiowała w latach 1922/1923–1923/1924 oraz 1930/1931–1932/1933. W latach 1925/1926–1929/1930 studiowała malarstwo w prywatnych szkołach w Paryżu. LCAP, sygn. f. 175, ap. 9, b. 41; M. Pawelec, *Plomień zgasły przedwcześnie*, Lidia Karakasza-Szole (1896–1943), „Awazymyz” 2011, nr 1 (30), s. 12–14.

Fotografia 13. Legitymacja uniwersytecka prof. A. Zajczkowskiego, 1935 rok

Źródło: zbiory prywatne M. E. Zajczkowskiej-Łopatto.

Wyższej Szkoły Budowy Maszyn i Elektrotechniki im. H. Wawelberga i S. Rotwanda w Warszawie wyjechał na studia radiotechniczne do Paryża³⁸¹. Ze stypendium naukowego MWRiOP skorzystał Ananiasz Zajczkowski, który wyjechał na studia uzupełniające do Berlina (1929–1930), Sztambułu (1930–1931) i Paryża (1931)³⁸².

Wśród Karaimów były osoby, które po ukończeniu studiów rozpoczęły pracę na uczelni. W gronie karaimskich naukowców był profesor turkologii Ananiasz Zajczkowski, który już na czwartym roku studiów, w 1928 roku otrzymał nominację na młodszego asystenta przy Seminarium Filologii Orientalnej Uniwersytetu Jagiellońskiego, którego twórcą i kierownikiem był profesor Tadeusz Kowalski. W czerwcu 1929 roku złożył dysertację nt.: *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio-karaimskim* a następnie w październiku, po zdanych *rigorosum* z filologii arabskiej, perskiej i tureckiej oraz dziejów i systemu religijnego islamu otrzymał dyplom doktora filozofii i wraz z rozpoczęciem nowego roku akademickiego (1929/1930) objął płatne stanowisko

³⁸¹ S. Pilecki, A. Dubiński, *Na przekór...*, s. 5.

³⁸² A. Sulimowicz, *Polscy turkolodzy...*, s. 123.

asystenta w Katedrze Filologii Orientalnej i jednocześnie otrzymał z MWRiOP stypendium na studia naukowe w Berlinie i Turcji. Natomiast już od 1932 roku został mianowany na starszego asystenta i lektora języka tureckiego w nowo powstałym Instytucie Orientalistycznym Uniwersytetu Warszawskiego i otrzymał ministerialne stypendium krajowe z Funduszu Kultury Narodowej³⁸³. Po habilitacji w 1933 roku na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego, został powołany na stanowisko kierownika nowo utworzonej Katedry Turkologii i dwa lata później został mianowany profesorem nadzwyczajnym, prowadził także wykłady z turkologii w Szkole Wschodoznawczej w Warszawie³⁸⁴. Wybitny polski orientalista, członek Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności pomimo obowiązków naukowych angażował się w działalność kulturalno-oświatową społeczności karaimskiej. Jako autor wielu nowatorskich prac z zakresu kultury staroosmańskiej, dziejów Chazarów, języka i literatury perskiej i tureckiej dostarczał Karaimom wiedzy historycznej, a jego dorobek naukowy był ceniony wśród orientalistów na świecie. Wśród Karaimów był niekwestionowanym autorytetem naukowym, który motywował swoją społeczność do poszerzania wiedzy z zakresu kultury i języka karaimskiego.

Jako turkolog na Uniwersytecie Jagiellońskim pracował Włodzimierz Zajączkowski, który również, podobnie jak jego stryjeczny bratanek A. Zajączkowski, jako student ostatniego roku studiów objął stanowisko w Katedrze Filologii Orientalnej kierowanej przez profesora T. Kowalskiego, a w 1937 roku uzyskał magisterium na podstawie pracy dotyczącej *Zapóżyceń arabskich i perskich w języku zachodniokaraimskim*, a w 1938 roku ukończył również studia historyczne. Za namową profesora Kowalskiego zamierzał doktoryzować się z kultury Gagauzów, obszaru badań, który nie był wówczas analizowany. Niestety wybuch drugiej wojny światowej przerwał pionierskie badania W. Zajączkowskiego, które wznowił dopiero w 1946 roku³⁸⁵.

Natomiast na Uniwersytecie Wileńskim pracował jeden z najbardziej znanych w Europie uczonych karaimskich Szymon Szyszman, syn Borysa i Ireny, który w 1933 roku ukończył studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym USB i jako magister filozofii w zakresie chemii, rozpoczął swoją karierę naukową na stanowisku młodszego asystenta w Zakładzie Chemii Organicznej Wydziału Lekarskiego pod kierunkiem profesora Kazimierza Sławińskiego. Po trzech latach przeniósł się na Wydział Matema-

³⁸³ AAN, MWRiOP, sygn. 6758, k. 5–10.

³⁸⁴ J. Tyszkiewicz, *Początki seminarium turkologicznego prof. Ananiasza Zajączkowskiego: 1933–1936*, „Almanach Karaimski” 2014, t. 3, s. 107–118; „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, s. 28.

³⁸⁵ A. Sulimowicz, *Polscy turkolodzy...*, s. 136–137; A. Dubiński, *Włodzimierz Zajączkowski in memoriam*, „Przegląd Orientalistyczny” 1983, z. 1–4 (125/6), s. 183.

tyczno-Przyrodniczy, gdzie pracował, jako młodszy asystent do wybuchu drugiej wojny światowej, o czym świadczą dokumenty archiwalne³⁸⁶.

Pracą naukową na Uniwersytecie Stefana Batorego zajmowała się także Nadzieja Rojecka, która po ukończeniu studiów na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym i wakacyjnych praktykach w stacji ochrony roślin w Wilnie od jesieni 1931 roku została zatrudniona na stanowisko zastępcy asystenta przy Katedrze Systematyki Roślin USB w Wilnie, a od 1935 roku była starszym asystentem przy Katedrze Systematyki i Geografii Roślin na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym USB. Rojecka w swojej pracy naukowej na temat *Asocjacje roślinne na Trockim karaimskim cmentarzu i jego okolicach*, jako pierwsza zwróciła uwagę na znaczenie dziedzictwa naturalnego i zabytków karaimskich. Praca została wysoko oceniona przez wybitnego profesora botaniki Józefa Trzebińskiego i została wydrukowana. Zdolna Karaimka, pomimo obowiązków akademickich w 1934 roku, zdała egzamin państwowy uprawniający do nauczania nauk biologicznych, jako głównego przedmiotu i nauk obywatelskich, jako przedmiotu pobocznego w szkołach średnich i wyższych³⁸⁷.

Karaimi pomimo trudności finansowych, problemów rodzinnych dążyli do zdobycia wykształcenia wyższego, które gwarantowało zmianę statusu społecznego i lepsze warunki bytowe. Studenci karaimscy z determinacją zmierzali do uzyskania stopnia magistra. Rodzina, krewni jak i cała społeczność karaimska dokładała wszelkich starań i wspierała materialnie i finansowo młodego, ambitnego i zdolnego Karaima, który zdobywał kolejne szczeble wykształcenia. Społeczność karaimska pokładała nadzieję w pokoleniu, które zdobywało wiedzę akademicką. Karaimska Gmina Wyznaniowa w piśmie do komisji wojskowej w sprawie odroczenia od służby wojskowej Ananiasza Zajączkowskiego, studenta Wydziału Filozofii na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie zwróciła uwagę na znaczenie podjętych przez niego studiów dla całej społeczności karaimskiej. „Studiuje specjalnie języki wschodnie, w tej liczbie język karaimski, pod kierownictwem Jego Ekscelencji Hachana Karaimskiego oraz Profesora Kowalskiego i w ten sposób przygotowuje się do objęcia w przyszłości posady duchownego karaimskiego ewentualnie nauczyciela religii karaimskiej”³⁸⁸.

Grono osób z wykształceniem wyższym stanowiło grupę inteligencji, która w znacznym stopniu była odpowiedzialna za przyszłe losy Karaimów, za zachowanie ich tożsamości i odrębności religijnej i językowej.

³⁸⁶ LCAP, sygn. f. 175, ap. 2 (VI Ca), b. 3325, k. 2, 3.

³⁸⁷ Tamże, ap. 14, b. 376.

³⁸⁸ BLAN, sygn. f. 301–454, k. 56.

Założenia programowe działalności kulturalno-oświatowej Karaimów

1. Cele pracy kulturalno-oświatowej w pierwszych latach działalności gmin karaimskich

Na gruncie ruchów etnicznych, które obejmowały XX-wieczną Europę, w kontekście odbudowującego się państwa polskiego, również wśród społeczności karaimskiej zrodził się nurt narodowościowy, który determinował działalność kulturalno-oświatową. Karaimi w celu utrzymania i wzmocnienia swojej odrębności etnicznej i religijnej w okresie międzywojennym podejmowali szereg działań, które były kontynuacją tradycyjnej obyczajowości i doświadczeń, które zdobyli przed pierwszą wojną światową. Wśród Karaimów, którzy powrócili do niepodległej Polski byli absolwenci uczelni petersburskich i moskiewskich, pracownicy urzędów carskich, przedsiębiorcy i fabrykanci, osoby, które tworzyły grono inteligencji karaimskiej i działacze zaangażowanych w działalność kulturalno-oświatową na rzecz swojej społeczności. Kierunek aktywności kulturalnej z jednej strony wyznaczała tradycja karaimska oraz doświadczenia i kontakty ze współplemieńcami z Krymu, a z drugiej strony sytuacja społeczno-polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. Nadrzędnym celem działalności kulturalno-oświatowej w okresie międzywojennym było zachowanie odrębności kulturowej poprzez używanie języka karaimskiego, praktyki religijne przy jednoczesnym wypełnianiu obowiązków obywatelskich.

W latach 20. XX wieku z chwilą powrotu Karaimów do Polski rozpoczął się proces zachowania wartości kulturowych społeczności karaimskiej i podjęto konkretne działania w obszarze kultury, religii i języka karaimskiego.

Warunki powstałe na skutek pierwszej wojny światowej, zrujnowane gminy karaimskie, zmniejszona liczebność Karaimów, brak unormowanej sytuacji prawnej oraz reprezentanta i funduszy nie sprzyjały działaniom kulturalno-oświatowym. Zarach

Zarachowicz – działacz karaimski z Halicza – w związku z krytyczną sytuacją uważał, iż społeczeństwo karaimskie „stoi w obliczu niebezpieczeństwa, że grozi nam upadek”, na łamach „Myśli Karaimskiej” nawoływał Karaimów do podjęcia wspólnych działań i wypracowania jednolitej strategii aktywności kulturalno-oświatowej³⁸⁹.

Fundamentalną kwestią było zorganizowanie podstaw prawnych i opracowanie ustawy, która umożliwiłaby formalne funkcjonowanie gmin karaimskich w Trokach, Wilnie, Haliczu i Łucku. Prace legislacyjne nad uregulowaniem sytuacji prawnej podjęli Karaimi wileńscy, którzy już 20 kwietnia 1921 roku zarejestrowali – w Departamencie Spraw Wewnętrznych b. Litwy Środkowej – Wileńskie Stowarzyszenie Karaimów, którego celem była działalność kulturalno-oświatowa i dobroczynna wśród Karaimów Wileńszczyzny. W ramach formalnych struktur Stowarzyszenia Karaimów Wileńskich rozpoczęto intensywne prace nad opracowaniem statutów gmin karaimskich oraz tymczasowych przepisów dotyczących Karaimów, jako mniejszości wyznaniowej³⁹⁰.

Kolejnym ważnym zadaniem podejmowanym przez społeczność karaimską w celu zachowania swojej tożsamości było wychowanie religijne młodzieży. W latach 20. XX wieku, jedynie w Trokach prowadzono systematyczną naukę religii dzieci i młodzieży karaimskiej, natomiast w Wilnie i Haliczu, uczniowie uczęszczali do szkół powszechnych, ale nie uczyli się tam religii i języka karaimskiego, przez co byli narażeni na pełną asymilację³⁹¹. W Łucku sytuacja była jeszcze bardziej dramatyczna, gdyż tam, w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości nie było młodzieży w wieku szkolnym, w 1928 roku mieszkało tam jedynie dziewięć rodzin karaimskich³⁹².

Nauka religii i języka karaimskiego miała fundamentalne znaczenie dla Karaimów, którzy w okresie międzywojennym dążyli do zachowania swojej odrębności. Jednym z podstawowych kierunków działalności kulturalno-oświatowej Karaimów była organizacja lekcji religii oraz nauka języka karaimskiego, którego używano nie tylko w kontekście religijnym, ale także w życiu codziennym i podczas spotkań towarzyskich. Wspomniany już Z. Zarachowicz przypominał, że: „język karaimski i religja karaimska – to nasze najdroższe skarby. Strzec ich należy, jak się strzeże żrenicy oka swego i kochać tak, jak kochali nasi ojcowie”³⁹³. Zadania związane z nauką religii i języka karaimskiego powierzono wszystkim organizacjom karaimskim, jednak największa odpowiedzialność spoczywała na rodzicach, którzy byli odpowiedzialni za wychowanie dzieci i młodzieży w duchu tradycji i miłości dla swego narodu.

³⁸⁹ Z. Zarachowicz, *Kilka uwag o naszych zadaniach w chwili obecnej*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 5.

³⁹⁰ E. Kobecki, *Z Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 24.

³⁹¹ Z. Zarachowicz, *Kilka uwag...*, s. 5.

³⁹² BLAN, sygn. f. 301–456, k. 30–31.

³⁹³ Z. Zarachowicz, *Kilka uwag...*, s. 6.

Warunkiem realizacji wytyczonych ścieżek w działalności kulturalno-oświatowej był formalny wybór hazzanów i hachana oraz konsolidacja społeczeństwa karaimego zorganizowana w ramach struktur gmin wyznaniowych, w których skupione było życie religijne i społeczne. Do sprawnego zarządzania i organizacji gmin religijnych Karaimi potrzebowali hachana, czterech starszych hazzanów, jednego młodszego hazzana i czterech szamaszów³⁹⁴. Organizacja gmin karaimego wynikała także z potrzeby państwa polskiego, które zmierzało do ustabilizowania bezpieczeństwa wewnętrznego i wymagało od mniejszości formalnych struktur. Dlatego Karaimi w miarę możliwości prawnych i zasobów ludzkich organizowali gminy karaimego, w których prowadzono księgi metrykalne, opracowywano dane statystyczne i wybierano przedstawicieli, którzy reprezentowali interesy społeczności karaimego w kontaktach z władzami państwa polskiego. Gminom karaimego w Wilnie, Trokach i Łucku, które funkcjonowały na podstawie ustawodawstwa rosyjskiego ograniczającego działania w zakresie rozwoju kultury i oświaty, zależało na konsolidacji Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej i prawnego usankcjonowania ich, jako mniejszości wyznaniowej na zasadach odpowiadających ówczesnym warunkom politycznym.

Karaimi – odnawiając swoje gminy religijne – korzystali z tradycji, ale także odwoływali się do struktur Muzułmańskiego Związku Religijnego, gdzie analogicznie funkcja duchownych muzułmańskich: muftiego, imama, muezina odpowiadały zadaniom karaimego hachana, hazzana i szamasza.

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości proces odbudowywania struktur społecznych Karaimów był powolny, powodem takiego stanu rzeczy był fakt, iż ludność karaimego dopiero powracała do swoich siedzib i najpierw musiała zadbać o zorganizowanie własnych gospodarstw. Największym utrudnieniem w organizacji gmin karaimego był brak podstaw prawnych, który regulowałby sytuację Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej. Projekty tymczasowe opracowane przez Stowarzyszenie Karaimów w Wilnie były podstawą funkcjonowania w obszarze działalności religijnej, oświatowej i kulturalnej, nadawały Karaimom prawa przysługujące mniejszościom wyznaniowym w Polsce. Stanowiska religijne w gminach nie były formalnie obsadzone, doraźnie wybierano osoby, które pełniły obowiązki hazzanów, co wywoływało konflikty, utrudniało zadania religijne i nie sprzyjało ciągłości pracy duchowieństwa wśród parafian³⁹⁵. Natomiast brak hachana, pełnoprawnego przedstawiciela Karaimów utrudniał uchwalenie budżetów, pozyskanie funduszy na działalność religijną i opracowanie spójnych kierunków działalności kulturalno-oświatowej.

³⁹⁴ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 59.

³⁹⁵ Z. Zarachowicz, *Kilka uwag...*, s. 5.

Liczne zmiany personalne, będące efektem zróżnicowanych poglądów nie przyspieszały prac w zakresie działalności kulturalno-oświatowej. Na płaszczyźnie konfliktów frakcyjnych wynikających z pokoleniowej różnicy poglądów wyłoniły się dwie grupy: jedna broniąca tradycyjnych struktur gmin karaimek i druga, dążąca do wprowadzenia zmian wynikających z potrzeb zmieniającego się społeczeństwa. W Trokach w 1923 roku postępowi parafianie odwołali ze stanowiska hazzana kienesy trockiej Zachariasza Mickiewicza, który funkcję pełnił pomimo braku akceptacji ze strony społeczności karaimek, i któremu zarzuczano zaprzepaszczenie mienia karaimek (które w 1915 roku wywiózł do Smoleńska), brak troski o sprawy parafialne, ograniczone umiejętności pisanie w języku polskim, nieodpowiednie wykształcenie i przygotowanie religijne, co ograniczało możliwości reprezentowania Karaimów przed władzami administracyjnymi³⁹⁶. O ile kompetencje i umiejętności Mickiewicza wystarczały do wypełniania funkcji zwierzchnika duchowego Karaimów, o tyle po odzyskaniu niepodległości (z chwilą powrotu Karaimów do Trok i Wilna wobec nowych zasad państwowości i życia społecznego), nie był on w stanie sprostać oczekiwaniom Karaimów³⁹⁷. W dniu 29 lutego 1922 roku Mickiewicz zrezygnował z pełnionej funkcji starszego hazzana oraz

³⁹⁶ W sierpniu 1915 r. na skutek rozporządzenia administracyjnego władz rosyjskich Karaimski Zarząd Duchowny został ewakuowany do Rosji, hazzan i p.o. hachana Bogusław Firkowicz zamieszkał w Pskowie, gdzie zmarł po kilku tygodniach. Natomiast hazzan Zachariasz Mickiewicz osiadł w Smoleńsku, gdzie przewiózł majątek i archiwum trockiej kienesy karaimek, który po pierwszej wojnie światowej pomimo interwencji władz państwowych Karaimi odzyskali tylko w części, większość mienia karaimek zaginęła w Rosji. Według dokumentów archiwalnych, sprzeciw Karaimów budził także, fakt, że Mickiewicz na własny wniosek został powołany do tymczasowego pełnienia obowiązków trockiego hazzana karaimek, pomimo tego, że Karaimi z Wilna i Trok, którzy mieszkali wówczas w Petersburgu podjęli wówczas decyzję o wyborze tymczasowego Przewodniczącego Zarządu Duchownego. BLAN, f. 301–361, k. 9–10, 27.

³⁹⁷ Niezadowolone wobec funkcji Z. Mickiewicza, jako hazzana wyrazili parafianie trockiej kienesy w uchwałach z dnia 5 czerwca 1921 i 3 lipca 1921 r. przekazanych do Wydziału Prasy i Wyznań Tymczasowej Komisji Rządzącej (dalej TKR) z prośbą o zorganizowanie wyborów starszego hazzana. Władza wykonawcza Litwy Środkowej w skutek pism odwołała Mickiewicza, zaplanowano na 17 lipca 1921 r. zebranie wyborcze oraz zorganizowano spotkanie przedstawicieli gminy wraz z Mickiewiczem w celu wyjaśnienia kwestii spornych, na które nie przyszyli sami zainteresowani w związku, z czym sprawa została zawieszona. Wraz z powracającymi do Trok i Wilna Karaimami zwiększała się liczba parafian, którzy wyrażali niechęć wobec Mickiewicza i powołali gabbaja kienesy trockiej, który kontrolował finanse w gminie. W wyniku narastającego konfliktu 18 lutego 1922 r. w Trokach zwołano walne zebranie parafian, na którym 90% wszystkich uprawnionych do głosowania parafian (54 mężczyzn) zdecydowało o potrzebie powiadomienia Departamentu Spraw Wewnętrznych w celu przeprowadzenia wyborów starszego hazzana i odwołania Mickiewicza z zajmowanej posady p.o. hachana i starszego hazzana. Decyzję poparli także parafianie zamieszkujący w Wilnie i 23 lutego 1922 r. Emanuel Kobecki, Eliasz Jutkiewicz i Izaak Michajłowicz, jako delegaci parafian Trockiej Kienesy Karaimek przekazali do Departamentu Spraw Wewnętrznych memoriał podpisany przez 39 parafian z prośbą o odwołanie Mickiewicza, który pełnił funkcję bezprawnie, ponieważ jego wybór na p.o. hazzana nie był zatwierdzony przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich ani przez TKR w Wilnie. Jednocześnie Karaimi postulowali, aby władze administracyjne przekazały sprawę parafialną młodszemu hazzanowi Szymonowi Firkowiczowi. BLAN, f. 301–361, k. 5–6, 9–10.

p.o. hachana i przekazał dokumenty S. Firkowiczowi w obecności parafian trockiej kienesy karańskiej Emanuela Kobeckiego i Eliasza Jutkiewicza. Pomimo chęci i posiadanych doświadczeń osiemdziesięcioletni Mickiewicz musiał ustąpić miejsca pionierskim ideom w nowej rzeczywistości³⁹⁸.

Również w Wilnie przez pierwsze lata trwał konflikt pomiędzy Stowarzyszeniem Karaimów a hazzanem Feliksem Maleckim, który w listopadzie 1923 roku zrezygnował z funkcji pełniącego obowiązki hachana i prezesa Duchownego Zarządu Karańskiego w Trokach. Karaimi wileńscy wybrali go 24 stycznia 1924 roku do tymczasowego pełnienia obowiązków hachana. Nie przyjął on jednak funkcji, która wyraźnie ograniczała jego kompetencje tylko do działalności religijnej. Rezygnacja z funkcji p.o. hachana uniemożliwiła dalsze działania a wybór tymczasowego przedstawiciela duchownego został automatycznie przekazany delegatowi rządu. Odrzucając różnice i ponad konfliktami – parafianie wileńscy nie pozostali bierni wobec choroby F. Maleckiego; lekcje religii karańskiej przeniesiono do szkoły powszechnej, żeby nie zakłócać spokoju rekonwalescenta, który mieszkał w domu gminnym, a zarząd Stowarzyszenia ubiegał się w MWRIOP o przyznanie funduszy na jego leczenie³⁹⁹.

Wśród Karaimów w Wilnie wyłoniły się dwie frakcje, tj. jedna z mecenasem Izakiem Zajączkowskim, popieranym przez młodzież i postępowych Karaimów i druga – pod przewodnictwem Eliasza Jutkiewicza skupiająca ortodoksów, ludzi starszych i religijnych⁴⁰⁰.

Pomimo zmian personalnych i konfliktów wewnątrz gminy w przypadku strategicznych działań Karaimi przyjmowali wspólny front działania. Wyrazicielem potrzeby wspólnej pracy było czasopismo „Myśl Karańska”, w którym redakcja w pierwszym numerze w 1924 roku apelowała do społeczności karańskiej o przystosowanie się do nowych warunków stworzonych przez Drugą Rzeczypospolitą.

„Zdani jesteśmy na własne siły i na własne tylko siły liczyć możemy. Trzeba tedy pracy i pomocy całego społeczeństwa, byśmy naszą garstkę uchronili od zagłady i dali mu życie, a do tego trzeba solidarnej akcji całego skonsolidowanego społeczeństwa”⁴⁰¹.

Działalność kulturalno-oświatową, ustalenie kwestii prawnych, przygotowanie założeń programowych wymagało konsolidacji całego społeczeństwa karańskiego i dlatego organizowano wspólne spotkania przedstawicieli organizacji i gmin karańskich. Jedną z pierwszych konferencji, w której wzięli udział przedstawiciele wszystkich czterech gmin karańskich odbyła się 30 listopada 1924 roku w Wilnie. Wówczas

³⁹⁸ LCAP, sygn. f. 20, ap. 1, b. 110, k. 30, 109–113.

³⁹⁹ LCAP, sygn. f. 51, ap. 15, b. 96, k. 14, 17, 34, 62–64; ap. 4, b. 117, k. 36.

⁴⁰⁰ Tamże, ap. 4, b. 79, k. 41; f. 53, ap. 23, b. 726, k. 55.

⁴⁰¹ *Od Redakcji*, „Myśl Karańska” 1924, z. 1, s. 2.

Karaimi zjednoczyli swoje siły i wspólnie przyjęli propozycje *Statutu karaimskiej gminy wyznaniowej*, która obowiązywała we wszystkich dżymiatach karaimskich w Polsce, a ujednolicona forma ułatwiła dalszą działalność kulturalno-oświatową⁴⁰².

2. Ogólnopolska konferencja gmin karaimskich w Haliczu

Wypracowanie przez Karaimów jednolitej strategii działalności kulturalno-oświatowej wymagało przedyskutowania kwestii problematycznych podczas wspólnych spotkań przedstawicieli gmin karaimskich. Jedną z form integracji społeczności karaimskiej były ogólnopolskie konferencje organizowane przez gminy, żeby opracować założenia programowe i ustalić wytyczne do dalszej pracy społecznej. Szczególnie w historii Karaimów zapisała się konferencja zorganizowana w dniach od 11 do 12 czerwca 1927 roku w Haliczu w celu omówienia kwestii związanej z wyborem hachana oraz ukierunkowania spraw oświatowych⁴⁰³. W karaimskiej ogólnopolskiej konferencji udział wzięli przedstawiciele Karaimów z czterech gmin wyznaniowych: mecenas Izaak Zajączkowski i hazzan Feliks Malecki z Wilna, Józef Zajączkowski i Dawid Nowicki z Trok, Aleksander Firkowicz i Zachariasz Szpakowski z Łucka oraz dr Zachariasz Nowachowicz z Halicza wraz z członkami tamtejszego zarządu: hazzanem Izaakiem Abrahamowiczem i Markiem Leonowiczem. Wśród grona zaproszonych z ramienia administracji państwowej byli m.in.: Leon Kochański, delegat województwa stanisławowskiego i MWRiOP; Henryk Mianowski kierownik oddziału wyznaniowego oraz Antoni Firich radca i poseł na sejm⁴⁰⁴.

Pierwszy dzień obrad konferencji poprzedzony był uroczystym nabożeństwem w kienesie halickiej, celebrowanym przez F. Maleckiego oraz przygotowywano listy okolicznościowe do Prezydenta RP Ignacego Mościckiego i Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Gustawa Karola Dobruckiego. Drugi dzień konferencji rozpoczęto od uczczenia pamięci badacza zagadnień karaimskich Jana Grzego-

⁴⁰² W konferencji zorganizowanej przez Wileńskie Stowarzyszenie Karaimów przedstawiciele organizacji karaimskich udział wzięli: członkowie Duchownego Zarządu Karaimskiego w Trokach – S. Firkowicz, A. Zajączkowski; członkowie prezydium zarządu Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów – E. Kobecki, I. Zajączkowski, A. Rojecki; zastępca karaimskiej gminy wyznaniowej w Haliczu – Z. Nowachowicz; przedstawiciele wileńskiego społeczeństwa karaimskiego – E. Aronowicz, E. Jutkiewicz, J. Jutkiewicz, E. Kalfa, A. Kobecki, E. Kobecki, J. Kozyrowicz, J. Łobonos; przedstawiciele trockiego społeczeństwa – R. Abkowicz, D. Nowicki, J. Nowicki, J. Zajączkowski. Interesy Karaimów z Łucka reprezentowało Stowarzyszenie. E.K., *Z konferencji przedstawicieli organizacji karaimskich*, „Myśl Karaimska” 1925, z. 2, s. 33–36; „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, s. 24.

⁴⁰³ *Program konferencji gmin karaimskich w Polsce z dnia 11 czerwca 1927 roku*, BLAN, sygn. f. 301–385, k. 99, 301–455, k. 2; *Protokół konferencji gmin karaimskich w Haliczu*, BLAN, sygn. f. 301–466, k. 1–3; *Program konferencji...*, BLAN, sygn. f. 301–451, k. 37; f. 301–466, k. 5.

⁴⁰⁴ BLAN, sygn. f. 301–385, k. 156.

rzewskiego i działacza karaïmskiego, zasłużonego w kwestii uregulowania sytuacji prawnej Emanuela Kobeckiego. Następnie, w związku z kandydaturą na hachana Seraji Szapszała, mecenas Izaak Zajączkowski zreferował regulamin wyborów na przedstawiciela duchownego⁴⁰⁵, które zaplanowano w Trokach w październiku 1927 roku, o czym powiadomiono wojewodę wileńskiego w piśmie urzędowym przygotowanym przez zarząd karaïmskiej gminy wyznaniowej w Wilnie⁴⁰⁶. Podczas konferencji omówiono procedury wyborcze i ustalono, że uposażenie hachana będzie przydzielane przez rząd polski. Uchwalono, że po czterech tygodniach, po uprawomocnieniu się wyborów, hachan złoży na ręce przedstawicieli rządu uroczyste ślubowanie lojalności i wierności dla Państwa Polskiego. Ze względu na obecność kandydata na hachana w Turcji nie podjęto decyzji, co do siedziby dostojnika, pozostawiono kwestię wyboru pomiędzy Wilnem a Trokami do rozstrzygnięcia dla S. Szapszała, który mógł zdecydować według uznania jednak w porozumieniu z rządem polskim⁴⁰⁷.

Podczas konferencji poruszono kwestię dotyczącą czasopism karaïmskich i uchwalono, że „Myśl Karaïmska” jest jedynym oficjalnym organem karaïmskim w Polsce, oraz zaproponowano kandydaturę profesora Tadeusza Kowalskiego na członka komitetu redakcyjnego czasopisma karaïmskiego. W dalszej części spotkania Z. Zarachowicz zreferował zagadnienie dotyczące stosunku rządu do wyznania karaïmskiego, omówił sposoby zarządzania gminami karaïmskimi i poruszył sporną kwestię dotyczącą prawa kobiet do głosowania w wyborach duchownych⁴⁰⁸. Wystąpienie Z. Zarachowicza wywołało ożywioną dyskusję wśród zebranych, dlatego zdecydowano, na wniosek Z. Szpakowskiego, aby kwestiami prawnymi zajął się już hachan. Podczas konferencji jednym z punktów obrad była kwestia związana ze szkolnictwem karaïmskim w szkołach wyznaniowych i nauczaniem religii w szkołach publicznych. Zagadnienie dotyczące nauki dzieci i młodzieży karaïmskiej omówił Józef Zajączkowski, który zaproponował, aby podjąć starania o dotacje finansowe z MWRiOP na zorganizowanie lekcji religii karaïmskiej.

„Przyjmując pod uwagę opłakany stan szkolnictwa karaïmskiego oraz brak środków w poszczególnych gminach karaïmskich na utrzymanie etatowego nauczyciela należy zwrócić się z petycją do miarodajnych czynników rządowych w celu wyjednania odpowiedniej rocznej dotacji na wynagrodzenia nauczycieli religii karaïmskiej w je-

⁴⁰⁵ Regulamin wyboru hachana opracowano na podstawie t. 11, cz. 1, ks. IV zb. pr. ros. z uwzględnieniem prawa polskiego. Hachana wybierały wszystkie gminy karaïmskie poprzez głos wyborczy złożony przez przedstawiciela każdej gminy w drodze tajnego głosowania w obecności przedstawicieli rządu.

⁴⁰⁶ BLAN, sygn. f. 301–385, k. 152–153.

⁴⁰⁷ *Protokół konferencji...*, k. 159.

⁴⁰⁸ Tamże, k. 157.

zyku karaimskim oraz jednorazowego subsydium na wydawnictwo podręczników dla nauczania religii karaimskiej i języka karaimskiego⁴⁰⁹.

Podczas konferencji karaimskiej głos zabrał również A. Firich, który reprezentował interesy państwa polskiego i motywował Karaimów, aby zaproponowali oni dla rządu powołanie przy Uniwersytecie Stefana Batorego katedry orientalistycznej. Urzędnik państwowy w swoim postulatcie docenił potencjał kulturowy i wartości orientalistyczne Karaimów, którzy wspólnie z Tatarami zamieszkiwali głównie tereny Wileńszczyzny i mogli stanowić fundament przyszłej akademii orientalistycznej w Polsce⁴¹⁰.

Na konferencji w Haliczu wspólnie opracowano projekt preliminarza budżetowego na rok 1927/1928, który uwzględniał uposażenie hachana, hazzanów, szamaszów, wydatki rzeczowe oraz remont i konserwację świątyń, które były zniszczone po pierwszej wojnie światowej i wymagały gruntownego remontu⁴¹¹. Kwestia finansowa była najtrudniejsza do rozstrzygnięcia, ponieważ zgodnie z *Ustawą skarbową* z dnia 22 marca 1922 roku rząd polski subsydiował wyznaniu karaimskiemu kwotę 500 złotych miesięcznie, co nawet w minimalnym stopniu nie pokrywało potrzeb gmin karaimskich⁴¹².

W godzinach wieczornych zakończono obrady, odśpiewano *Mazurek* Dąbrowskiego, jako oficjalny od 1927 roku hymn państwowy Rzeczypospolitej Polskiej oraz *Rotę*, która była pieśnią hymniczną śpiewaną podczas uroczystości państwowych. Wieczorem odbyło się spotkanie integracyjne, na którym karaimski zespół amatorski przedstawił komedie jednoaktową: *Eki tirlik* (*Dwa światy*) i dwuaktową *Dostoju Jiwnin* (*Przyjaciel domu*), których autorem był Szymon Firkowicz⁴¹³.

Ogólnopolski zjazd Karaimów w Haliczu skonsolidował społeczność i umożliwił wypracowanie wspólnych kierunków działalności kulturalno-oświatowej. Najistotniejszym efektem spotkania w Haliczu było ustalenie regulaminu wyborów hachana i wyznaczenie zjazdu wyborczego w Trokach, który miał się odbyć 23 października 1927 roku⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 58.

⁴¹⁰ *Protokół konferencji...*, k. 157; „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 1, s. 48.

⁴¹¹ BLAN, sygn. f. 301–385, k. 152–153.

⁴¹² *Ustawa skarbowa z dnia 22 marca 1927 r., na okres od 1 kwietnia 1927 r. do 31 marca 1928 r.*, Dz. U., nr 30, poz. 254.

⁴¹³ *Protokół konferencji...*, k. 158; *Program konferencji...*, BLAN, sygn. f. 301–455, k. 2.

⁴¹⁴ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 44–45.

3. Pierwszy Ogólnopolski Zjazd Karaimów w Trokach

Oprócz konferencji gminnych i spotkań reprezentantów gmin karaimskich jednym z najważniejszych wydarzeń w życiu społeczności karaimskiej w Polsce i na świecie był wybór hachana, o którym informowała prasa codzienna⁴¹⁵. W dniu 23 października 1927 roku podczas Pierwszego Ogólnopolskiego Zjazdu Karaimów w Trokach delegaci wcześniej wybrani na walnych zgromadzeniach gmin karaimskich, jednogłośnie przyjęły kandydaturę Seraja Szapszała. Wybór najwyższego dostojnika karaimskiego ukierunkował działania kulturalno-oświatowe i wzmocnił pozycję społeczną i polityczną Karaimów wobec władz polskich i Karaimów na świecie.

O randze i znaczeniu wydarzenia świadczyła lista przybyłych gości z agend administracyjnych państwa, wśród których byli m.in.: wojewoda wileński Władysław Raczekiewicz, naczelnik wydziału administracyjnego Włodzimierz Dworakowski, naczelnik wydziału bezpieczeństwa Stefan Kirtiklis, dyrektor robót publicznych Stefan Siła-Nowicki, kierownik oddziału wyznaniowego Wiktor Piotrowicz, sekretarz Kazimierz Stankiewicz oraz prezes syndykatu dziennikarzy wileńskich Czesław Jankowski, burmistrz miasta Trok Bolesław Łakowicz⁴¹⁶. Delegatami reprezentującymi karaimskie gminy byli: Emil Kobecki z Trok, doktor Zachariasz Nowachowicz z Halicza, mecenas Izaak Zajączkowski z Wilna i Zachariasz Szpakowski z Łucka. Ponadto podczas zjazdu karaimskiego obecny był p.o. hachana trockiego hazzan Szymon Firkowicz wraz z trocką społecznością karaimską.

Zjazd Karaimów w Polsce rozpoczął 22 października 1927 roku aktem przekazania rodaków przez gminy halicką i łucką parafiom karaimskim w Trokach i Wilnie. Następnego dnia po odprawionym nabożeństwie w kienesie trockiej w intencji Rzeczypospolitej i Rządu, zebranie wyborcze przeniesiono do sali w domu gminnym a honorowe przewodnictwo nad obradami powierzono Wojewodzie Raczekiewiczowi. Nad przebiegiem zjazdu czuwał, jako formalny i rzeczywisty przewodniczący Z. Nowachowicz, całość wydarzenie protokołował wybrany na sekretarza Z. Szpakowski. Na wstępie przewodniczący w imieniu Karaimów wyraził wdzięczność rządowi polskiemu za okazaną pomoc, wsparcie i zapewnił, że „ideą przewodnią dla pracy na kresach wschodnich dla Karaimów będą na zawsze interesy narodu polskiego w myśli idei jagiellońskiej”⁴¹⁷. Delegaci gmin karaimskich jednogłośnie uchwalili wniosek, aby

⁴¹⁵ *Wielki dzień w życiu Karaimów polskich*, „Kurier Wileński” 1927, nr 244 (993), s. 2.

⁴¹⁶ M. Gałędek, *Ustrój administracji ogólnej na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Gdańsk 2012.

⁴¹⁷ *Protokół pierwszego ogólnopolskiego zjazdu Karaimów w Trokach, odbytego dnia 23-go października 1927 roku*, BLAN, sygn. f. 301–455, k. 9–10; f. 143–988, k. 10–11.

wysłać Marszałkowi J. Piłsudskiemu deklarację przywiązania Karaimów do Drugiej Rzeczypospolitej. W kontekście zadeklarowanej wierności Karaimów wobec Rzeczypospolitej również wojewoda wileński w swoim przemówieniu powołując się na przywileje królewskie i ziemie nadane Karaimom przez królów polskich, podkreślił pracowitość, uczciwość i lojalność społeczności karaimskiej wobec Państwa. Odwoływanie się do tradycji historycznej Karaimów miało szczególne znaczenie w kontynuowaniu wzajemnej współpracy, ponieważ rząd polski oczekiwał poparcia Karaimów w budowaniu i utrwalaniu państwowości na zróżnicowanych etnicznie i religijnie ziemiach wschodnich. W kontekście znaczenie jednostek w historii Karaimów, podczas zjazdu zebrani uczcili chwilą ciszy pamięć hachanów trockich Bogusława Kapłanowskiego i Romualda Kobeckiego oraz aktywnego społecznika i pioniera w organizacji powojennych struktur gminnych Emanuela Kobeckiego. Karaimi w ramach ogólnopolskiego zjazdu wyborczego w obecności przedstawiciela rządu W. Piotrowicza wybrali jednogłośnie na swojego arcypasterza i reprezentanta J. E. Seraja Chan Szapszała, byłego hachana taurydzko-odeskiego⁴¹⁸. Ze względu na formalny charakter zjazdu oficjalnego wyboru hachana dokonano w kancelarii notarialnej, gdzie sporządzono protokół wyborczy. Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, dnia 16 listopada 1927 roku oficjalnie przyjął do wiadomości wybór nowego hachana⁴¹⁹. W związku z nieobecnością hachana w Polsce delegaci gmin podczas zjazdu w Trokach upoważnili mecenasa Izaaka Zajązkowskiego do reprezentowania interesów gmin karaimskich w MWRiOP. Zajązkowski kontaktował się z nim i negocjował kwestie finansowe, pisał podania do MWRiOP o zwiększenie dotacji na pokrycie kosztów związanych z organizacją zjazdu wyborczego i działalnością kulturalno-oświatową Karaimów⁴²⁰.

Karaimi na swojego przywódcę wybrali najznakomitszy autorytet w zakresie religii i języka karaimskiego, który jako głowa kościoła karaimskiego w okresie międzywojennym był także duchowym zwierzchnikiem Karaimów w Europie Zachodniej.

Seraja Chan Szapszał urodził się 8 maja 1873 roku w Bachczysaraju na Krymie; pochodził z rodziny karaimskiej, która od najmłodszych lat wpajała mu tradycje karaimizmu. Jako ośmioletni chłopiec wraz z rodziną przeprowadził się do Symferopola, gdzie do jedenastego roku życia uczęszczał do szkoły wyznaniowej karaimskiej, posługiwał się wówczas językiem karaimskim i znał język staro-hebrajski. W wieku jedenastu lat wyjechał do swojego brata do Petersburga, gdzie uczył się języka rosyjskiego, aby rozpocząć w 1886 roku naukę w prywatnym gimnazjum Gurewicza w Petersburgu, które ukończył w 1894 roku. W celu naukowego zrozumienia swojego rodzi-

⁴¹⁸ „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 1, s. 49; BLAN, sygn. f. 301–455, k. 11.

⁴¹⁹ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 1, 12.

⁴²⁰ MWRiOP przyznało 500 zł na organizację zjazdu wyborczego w Trokach. LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 5.

mego języka karaïmskiego Szapszał rozpoczął studia na wydziale języków wschodnich na Uniwersytecie Petersburskim, uczęszczał na wykłady z języka hebrajskiego, specjalizował się w językach perskim, tureckim i tatarskim. W czasie studiów nawiązał ściśle kontakty z wybitnymi przedstawicielami świata muzułmańskiego, nauki wschodniej i poselstwem w Turcji i Persji. Po ukończeniu studiów pracował na uniwersytecie, jako zastępca profesora. W 1899 roku odwiedził po raz pierwszy Troki, gdzie zapoznał się z kulturą Karaïmów. W tym samym roku, w grudniu, w wyniku niesprzyjającej sytuacji politycznej wyjechał z Rosji do Persji, gdzie został wydelegowany na wychowawcę perskiego następcy tronu i otrzymał honorowy tytuł Chana czyli „szlachcica”, „nauczyciela Cesarza”. Do 1906 roku mieszkał w rezydencji swojego ucznia w Tabrizie, natomiast przez kolejne dwa lata przebywał w Teheranie, gdzie urzędował już, jako cesarz Persji jego uczeń Mohammad Ali Szach. S. Szapszał w 1908 roku opuścił skonfliktowaną wewnątrz Persję i powrócił do Rosji, gdzie od wiosny do jesieni 1909 roku, pracował jako lektor języka tureckiego na Uniwersytecie Petersburskim. Jednocześnie pracował w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, gdzie od 1910 roku pełnił dodatkowo funkcję wykładowcy Działu Naukowego w Ministerstwie. Za swoje wybitne osiągnięcia naukowe, badania historii i języków wschodnich został wybrany na wiceprezesa Stowarzyszenia Rosyjskich Orientalistów i prezesa sekcji Bliskiego Wschodu. W Petersburgu interesował się historią i językiem karaïmskim, dlatego też nawiązał znajomość z Karaïmami z Polski m.in.: Emilem i Emanuelem Kobeckimi. W 1910 roku po śmierci hachana trockiego Romualda Kobeckiego na zjeździe Karaïmów w Trokach przedstawiciele gmin karaïmskich w Trokach, Wilnie, Łucku i Poniewieżu jednogłośnie wybrali S. Szapszala na swojego przedstawiciela duchownego, jednak wówczas nie przyjął tej funkcji ze względu na swój młody wiek (37 lat).

W 1911 roku, gdy zmarł hachan taurydzki S. Pampułow, gminy karaïmskie w Rosji wystawiły kandydaturę Szapszala, wówczas również odmówił. W maju 1915 roku na zjeździe delegatów dziewiętnastu gmin karaïmskich został obrany na funkcję hachana. Jednak ze względu na 13 głosów przeciw nie przyjął funkcji, w związku z tym wybory powtórzono i jesienią 1915 roku jednogłośnie hachanem taurydzkim został S. Szapszał, którego wybór zatwierdziły władze rosyjskie w październiku 1915 roku a w maju 1916 roku odbył się uroczysty ingres w Czufut-Kale. Jako hachan taurydzko-odeski usunął ze szkół karaïmskich język rosyjski i zastąpił go ojczystym, roztoczył opiekę moralną i materialną nad współwyznawcami, założył bibliotekę „Karaj Bitikligi”, która liczyła 4 000 woluminów, zorganizował narodowe muzeum karaïmskie oraz seminarium duchowne w Eupatorii. Udzielił pomocy materialnej i moralnej i przeznaczył część swojej siedziby Karaïmom, którzy byli ewakuowani z terenów Polski w 1915 roku. W 1918 roku w wyniku aresztowań przez władze bolszewickie był zmuszony opuścić Krym i zamieszkać

w Konstantynopolu, a od 1919 roku przyjął obywatelstwo perskie⁴²¹. Majątek stracił w Rosji i ze względu na trudności finansowe rozpoczął pracę w Banku Turecko-Perskim⁴²². Do Polski przyjechał w 1928 roku wraz z żoną Wierą, która była z zawodu okulistką⁴²³. Później w 1938 roku dołączył do nich szwagier S. Szapszała, Borys Egiz, artysta malarz, który wcześniej korzystał z azylu w Stambule.

Sprawy Karaimów mieszkających w Polsce nie były obce S. Szapszałowi, który jako specjalista w zakresie języków wschodnich, jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej, w 1899 roku odwiedził Troki oraz zainteresował się życiem religijnym i społecznym Karaimów a w 1910 roku delegaci gmin karaimskich w Trokach wybrali go na hachana. Wówczas nie przyjął powierzonej mu funkcji. Podjął ją siedemnaści lat później w Drugiej Rzeczypospolitej.

W maju 1928 roku podczas podróży hachan odwiedził po drodze gminę karaimską w Haliczu, następnie z Białegostoku w asyście hazzana S. Firkowicza i I. Zajączkowskiego przyjechał do Wilna, o czym informowała prasa wileńska⁴²⁴. Z radością i nadzieją witali Karaimi swojego hachana tłumnie zgromadzeni na dworcu w Landwarowie i w Wilnie. Powitali go „szczerym sercem, jako wyraziciela naszej tradycji, jako obrońcę naszego przed złem życia codziennego i opiekuna naszego w każdej sprawie”⁴²⁵. W dniu 10 maja 1928 roku, zaraz po przyjeździe S. Szapszała przed najwyższym dostojnikiem państwa złożył przysięgę wierności Rzeczypospolitej w urzędzie wojewódzkim wileńskim⁴²⁶. Po tygodniu, 17 maja odprawił pierwsze uroczyste nabożeństwo za pomyślność RP w kienesie trockiej a 19 maja w wileńskiej.

Szapszała cieszył się nienaganną opinią, o czym świadczy raport Wydziału Konsularnego Poselstwa Polskiego w Konstantynopolu „Szapszała posiada opinię człowieka bardzo poważnego, uczciwego i zasługującego na zaufanie. Polityką się Szapszała nie zajmuje, uchodzi za apolitycznego, przy czym jednak jest przeciwnikiem bolszewików”⁴²⁷.

Wybór tak znamienitego autorytetu naukowego w zakresie nauk orientalistycznych, specjalisty od języka karaimskiego i aktywnego działacza społecznego wyzna-

⁴²¹ Na temat biografii S. Szapszała zob. *Przybycie Hachama Seraja Chana Szapszała*, „Słowo” 1928, nr 105; LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 117, k. 1–2.

⁴²² LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 25.

⁴²³ Tamże, b. 117, k. 2.

⁴²⁴ *Przybycie Hachama Seraja Chana Szapszała*, „Słowo” 1928, nr 105, s. 2.

⁴²⁵ Z. Nowachowicz, *Witaj Pasterzu! (Z okazji wyboru Hachama trockiego)*, „Myśl Karaimska” 1928, t. 1, z. 4–5, s. 3.

⁴²⁶ 10 maja 1928 r. w urzędzie wojewódzkim wileńskim na podstawie art. 1277 t. 11 zb. praw. ces. ros. z 1910 r. w obecności wojewody wileńskiego W. Raczkiewicza, naczelnika wydziału administracyjnego W. Dworakowskiego, kierownika oddziału ogólnego P. Rauego, kierownika oddziału wyznań W. Piotrowicza, hazzana Sz. Firkowicza, prezesa karaimskiej gminy wyznaniowej w Wilnie I. Zajączkowskiego i E. Jutkiewicza hachan karaimski S. Szapszała złożył przysięgę wierności Państwu Polskiemu. LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 117, k. 31.

⁴²⁷ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 25.

czył nowy kierunek działań kulturalno-oświatowych wśród Karaimów. Karaimi pokładali duże nadzieje w osobie wybranego hachana, który posiadał doświadczenie w pracy społecznej w gminach karaimskich.

„Na smutnym i szarym horyzoncie naszego życia jaśnieje od 23 X 1927 jasna zorza. Mamy, bowiem prawowitą głowę naszego wyznania – Hachama trockiego w osobie p. Seraja Bej Szapszała. Nasze pragnienia znalazły już urzeczywistnienie – my mamy w Tobie już Pasterza i Włodarza naszego ducha, szafarza wiedzy i zastępcę przed Bogiem i ludźmi”⁴²⁸.

Po wielu latach dezorganizacji wraz z przybyciem do Polski S. Szapszała pojawiło się przekonanie, że pokładane nadzieje ziszczą się tylko wtedy, gdy wszyscy zaangażują się w pracę społeczną. Karaimi wierzyli, że pod przewodnictwem S. Szapszała zbudują sobie i potomnym lepszą przyszłość, zachowają odrębność kulturową w wielonarodowej strukturze Drugiej Rzeczypospolitej⁴²⁹.

4. Ingres Jego Ekscelencji Hachana Karaimów

Niewątpliwie najważniejszą uroczystością karaimską w okresie międzywojennym było uroczyste objęcie władzy przez Seraja Szapszała. Ingres J. E. Hachana, podczas którego odbył się zjazd delegatów gmin karaimskich z Polski był niecodziennym wydarzeniem wśród Karaimów w Polsce i zagranicą, o którym informowała prasa codzienna⁴³⁰. W uroczystości w dniu 11 września 1928 roku w Wilnie uczestniczyli, jako przedstawiciele rządu m.in.: prezydent miasta Wilna mecenas Józef Folejewski, wojewoda wileński Władysław Raczkiewicz, kierownik oddziału wyznań Wiktor Piotrowicz. Wśród zaproszonych gości był profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Tadeusz Kowalski i profesor Ferdynand Ruszczyk, profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza Władysław Kotwicz, dyrektor Archiwum w Wilnie Waclaw Gizbert-Studnicki, prezes Syndykatu Dziennikarzy Wileńskich Czesław Jankowski, zastępca muftiego Jakub Romanowicz, ksiądz Konstanty Kurnatowski z Synodu Ewangelików Reformowanych oraz szereg osób ze społeczeństwa polskiego. Licznie przybyli Karaimi z gmin w Polsce oraz oficjalni delegaci: z Halicza hazzan Izaak Abrahamowicz, mecenas Zachariasz Nowachowicz, a z Łucka Sergiusz Rudkowski. Licznie przybyli Karaimi z Trok, którzy uznali uroczystości ingresowe za pierwszorzędne w życiu karaimskim i w związku z tym uchwalili na ogólnym zebraniu członków gminy karaimskiej w dniu 1 września 1928 roku, że nie będą wybierać tylko trzech swoich przedstawicieli na ingres a wezmą udział gremialnie⁴³¹.

⁴²⁸ Z. Nowachowicz, *Witaj Pasterzu!...*, s. 3.

⁴²⁹ Tamże, s. 4.

⁴³⁰ *Uroczystość ingresu J. E. Hachana Karaimów, Seraja Ben Szapszała*, „Słowo” 1928, nr 208 (1255), s. 2.

⁴³¹ BLAN, sygn. f. 301–390, k. 104.

Fotografia 14. J. E. Hachan Seraja Szapszał wspólnie z członkami Komitetu Ingresowego i przedstawicielami duchowieństwa karaimskiego

Źródło: fot. L. Siemaszko, „Myśl Karaimska” 1929, z. 1.

Uroczyste nabożeństwo, które celebrował J. E. Hachan przy asyście hazzanów: halickiego I. Abrahamowicza, trockiego S. Firkowicza, wileńskiego J. Łobanosa, rozpoczęło się o godzinie 16.15 karaimską pieśnią religijną *Eń kelohenu* sławiącą Stwórcę, którą odśpiewał chór karaimskiej młodzieży szkolnej. Następnie po błogosławieństwach dla wszystkich gmin hazzan Abrahamowicz, jako najstarszy pobłogosławił hachana. S. Szapszał wygłosił mowę skierowaną do Karaimów, w której odwołał się do wspólnych doświadczeń, które przeżywali Karaimi podczas pierwszej wojny światowej i wyraził swoją radość z przyjazdu do Polski oraz nadzieje na owocną pracę na rzecz społeczności karaimskiej. Podziękował rządowi polskiemu za pomoc i wsparcie dla społeczności karaimskiej i zadeklarował swoją lojalność wobec nowej Ojczyzny.

„Zaprawdę szczęśliwy się wraz z wami moi drodzy bracia i siostry czuję, że z łaski Bożej dane mi jest przed ołtarzem tego domu Bożego, zbudowanego dzięki pomocy Wysokiego Rządu, wznieść modły do Boga Wszchemogącego z prośbą o zesłanie mocy i szczęścia stałego dla szlachetnego narodu polskiego, otaczającego nas swoją opieką, jako też o użyczenie długich lat sternikom naszej ukochanej Ojczyzny, mądrym Wodzom Narodu – Panu Prezydentowi Mościckiemu, Panu Marszałkowi Piłsudskiemu

oraz całej Radzie Ministrów z Panem Prezesem prof. Kazimierzem Bartlem na czele. Niech Bóg Najwyższy Najjaśniejszą Rzeczpospolitą Polską i Jej Najwyższych przedstawicieli błogosławi i chroni⁴³².

Następnie hachan w języku karaimskim pobłogosławił przedstawicieli rządu i administracji państwowej, po czym chór pod kierownictwem Łobanosówny odśpiewał dwie pieśni, z których jedna to był 91 psalm J. Kochanowskiego, *Kto się w opiekę...* Pieśń przetłumaczona na język karaimski w XVII wieku była przykładem nierozzerwalnej więzi łączącej Karaimów z kulturą polską. Podczas śpiewów rozpoczęła się część symbolicznego przekazania hachanowi godności i władzy w formie berła hachanów krymskich ze złotym okuciem tzw. *altyn baš* (złota głowa)⁴³³. Po nabożeństwie rozpoczął się rytuał przyjęcia władzy duchownej. Hachan stanął na położonym przed ołtarzem złotym filcowym chodniku, którego rogi podnieśli czterej przedstawiciele społeczeństwa karaimskiego z każdej gminy⁴³⁴. Następnie najstarszy wiekiem Karaim, siedemdziesięciosiedmioletni Ławrynowicz, gabbaj kienesy trockiej ubrany w strój narodowy karaimski w imieniu wszystkich Karaimów wręczył hachanowi *altyn baš*, czyli tradycyjne berło. Chór śpiewając pieśni karaimskie zakończył ceremoniał.

Po zakończonej uroczystości w domu gminnym odbyła się akademія, podczas której mecenas Z. Nowachowicz z Halicza zwrócił uwagę na potrzebę wspólnej pracy wszystkich Karaimów na rzecz społeczności i Drugiej Rzeczypospolitej, a profesor T. Kowalski podkreślił znaczenie języka karaimskiego. Spotkanie zakończył przemówieniem końcowym prezes gminy wileńskiej mecenas I. Zajączkowski.

O znaczeniu ingresu świadczyły licznie nadesłane depeche z życzeniami od rządu oraz gmin karaimskich z Egiptu, Turcji, Rumunii, Francji, Litwy⁴³⁵. Ingres rozpoczął nowy etap w działalności kulturalno-oświatowej Karaimów, uroczyste i formalne uznanie Seraji Szapszała, jako przedstawiciela Karaimów w Polsce było ważne także dla rządu polskiego. Działania hachana wyznaczyły kierunek pracy społecznej, kulturalnej i oświatowej społeczności karaimskiej. Od 1928 roku rozpoczął się czas rozwoju kultury Karaimów, którego silnym inicjatorem i propagatorem był Seraja Szapszał, który pomimo licznych obowiązków hachana karaimskiego prowadził intensywne życie naukowe. Był członkiem Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności, wiceprezesem Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. Wydał studia z zakresu

⁴³² *Uroczystość ingresu...*, s. 2.

⁴³³ *Altyn baš* (karaim. – złota głowa), wysoka laska ze złotym okuciem, na której wyryty był złoty herb Karaimów – tarcza z czapką hachana, na tarczy w części górnej półksiężyc i serce, w dolnej twierdza karaimska na Krymie Czufut-Kale. Tamże.

⁴³⁴ Symboliczny akt podnoszenia hachana został zachowany, jako szczególny ceremoniał sprzed wielu wieków, dawniej czterej mężczyźni podnosili chodnik wraz ze stojącym na nim hachanem. Tamże.

⁴³⁵ „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 1, s. 49.

kultury i historii sztuki perskiej⁴³⁶ oraz dialektologii i folkloru tureckiego⁴³⁷, był autorem ponad 50 prac z zakresu wschodoznawstwa⁴³⁸. Swoje zainteresowania naukowe i badawcze koncentrował wokół języka i historii karaimskiej, dlatego też dążył do rozwijania wśród społeczności karaimskiej działalności naukowej, wydawniczej, która pogłębiła znajomość zagadnień związanych z historią i literaturą karaimską, czego przykładem było zainicjowanie przez niego Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej. Szapszał świadomy znaczenia tradycji i potrzeby wyrabiania szacunku do przeszłości, przez lata gromadził dzieła, eksponaty kultury materialnej i duchowej Karaimów, które planował zdeponować w Karaimskim Muzeum Etnograficzno-Historycznym w Trokach, którego był inicjatorem⁴³⁹. Wiele wysiłku włożył S. Szapszał w uregulowanie sytuacji prawnej, ostateczne opracowanie i uzgodnienie przepisów prawnych, aby społeczeństwo karaimskie uzyskało pozycję autonomicznego kościoła karaimskiego w Drugiej Rzeczypospolitej.

Seraja Szapszał z jednej strony budował silną tożsamość Karaimów poprzez praktyki religijne, znajomość historii i języka karaimskiego a z drugiej strony poprzez lojalność wobec Drugiej Rzeczypospolitej przyczynił się do realizacji postulatów wobec mniejszości na Kresach Wschodnich i polityki zagranicznej rządu polskiego na Wschodzie Europy. Przy uroczystościach państwowych hachan podkreślał relacje pomiędzy Polską a Karaimami, uważał, że to, „dzięki Narodowi Polskiemu, nasze gminy karaimskie, rozdzielone przez długie lata, również obecnie zjednoczyły się ponownie i bytują szczęśliwie, tuląc się pod skrzydła potężnego Białego Orła”⁴⁴⁰.

Ponadto w Drugiej Rzeczypospolitej mniejszości narodowe i wyznaniowe wpisane były w założenia programowe dwóch ścierających się ideologii wychowania: narodowego reprezentowanego przez endecję i państwowego propagowanego przez obóz sanacyjny⁴⁴¹. Niewątpliwie założenia programowe działalności kulturalno-oświatowej

⁴³⁶ S. Szapszał, *Wyobrażenia świętych muzulmańskich a wpływy ikonograficzne katolickie w Persji i stosunki persko-polskie za Zygmunta III*, „Rozprawy i materiały Wydziału Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Prace i materiały sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki”, t. 2, z. 2, Wilno 1934.

⁴³⁷ S. Szapszał, *Próby literatury ludowej Turków z Azerbejdżanu perskiego*, „Prace Polskiej Akademii Umiejętności, Prace Komisji Orientalistycznej”, nr 18, Kraków 1935.

⁴³⁸ *Bibliografia prac J. E. H. Seraja Szapszała, Hachana Karaimów w Polsce, 1896–1937*, zestawił W. Zajączkowski, „Myśl Karaimska” 1938, z. 12, s. 6–9.

⁴³⁹ *W X-tą rocznicę Ingresu J. E. Hachana H. Seraja Szapszała*, „Myśl Karaimska” 1928, z. 12, s. 4.

⁴⁴⁰ *List pasterski J.E. Hachana Karaimów w Polsce do rodaków z powodu 10-lecia Odrodzenia Rzeczypospolitej*, „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 1, s. 4.

⁴⁴¹ Od 1918 r. zasadniczym kierunkiem w wychowaniu była ideologia wychowania narodowego, w której naród traktowano, jako wspólnotę etniczną posiadającą własne cele, niejednokrotnie kolidujące z potrzebami innych grup etnicznych. Prekursorami wychowania narodowego byli liderzy ruchu narodowego, m.in.: Roman Dmowski, Zygmunt Balicki, Jan Ludwik Popławski, Lucjan Zarzecki. Zaś po zamachu majowym obóz sanacyjny realizował koncepcję wychowania państwowego, w której idee narodu zastąpiono ideą państwa, gdzie celem wychowawczym było stworzenie państwa o ponadklasowym i ponadnarodowym charakterze, w którym wszyscy obywatela zgodnie i z zapałem mieli pracować dla dobra swo-

Karaimów wynikały z dominującej ideologii wychowawczej państwa i były uwarunkowane polityką oświatową i sytuacją społeczną Drugiej Rzeczypospolitej. Działalność kulturalno-oświatowa była implikacją wewnętrzną ideologii grupy i polityki państwa, co znacznie ukierunkowało charakter podejmowanych działań przez aktywistów karaimskich. Szczególne znaczenie miała polityka zagraniczna realizowana przez sanację, w kontekście prometeizmu, której założeniem było wspieranie i pomoc emigrującym z Rosji działaczom narodowościowym⁴⁴². Celem prometeizmu, projektu politycznego J. Piłsudskiego było wspieranie narodów ciemiężonych przez Rosję, aby miały takie samo prawo do rozwoju własnej suwerenności państwowej, jak i inne grupy, które odzyskały już niepodległość. Działania w ramach prometeizmu były realizacją federacyjnej koncepcji J. Piłsudskiego, która zakładała współdziałanie z innymi narodami i odwołanie się do Rzeczypospolitej za czasów Jagiellonów sięgającej od „morza do morza”.

„Prometeizm polski jest, więc ideą rozszerzenia szczupłej, polskiej bazy mobilizacyjnej na dawne historyczne obszary wpływów polskich, celem ewentualnego sprzęga-

jego kraju. Natomiast od 1935 r., po śmierci J. Piłsudskiego, wobec coraz realniejszego zagrożenia wojną przyjęto kierunek wychowania obywatelsko-narodowego. Na temat ideologii wychowawczej w Drugiej Rzeczypospolitej pisali m.in.: Z. Balicki, *Szkice o narodowości*, Warszawa 1898; tenże, *Zasady wychowania narodowego*, Warszawa 1909; R. Dmowski, *Mysli nowoczesnego Polaka*, Warszawa 1933; tenże, *Kościół, naród, państwo*, Pelplin 1936; L. Zarzecki, *Wychowanie narodowe: studia i szkice*, Warszawa 1926; tenże, *O wychowaniu narodowym*, Warszawa 1926; F. W. Araszkiwicz, *Wychowanie obywatelskie w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Wychowanie Obywatelskie” 1971, nr 5; E. Magiera, *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczecin 2003; *Edukacja historyczna i obywatelska w Polsce odrodzonej 1918–1939*, (red.) J. Maternicki, Warszawa 1987; K. Jakubiak, *Idea wychowania obywatelskiego w polskiej myśli pedagogicznej przelomu XIX i XX wieku oraz okresu Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Wychowanie a polityka: między wychowaniem narodowym a państwowym*, (red.) W. Wojdyła, Toruń 1999; tenże, *Idea wychowania obywatelskiego w polskiej myśli pedagogicznej przelomu XIX i XX wieku oraz okresu II Rzeczypospolitej*, „Chowanna” 1999, t. 2, s. 62–71; M. Iwanicki, *O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji na młodzież szkolną i akademicką*, Siedlce 1986; E. J. Kryńska, *Polskie tradycje patriotyczne – czy to skansen i zaścianek?*, [w:] *Patriotyzm a wychowanie*, (red.) E. J. Kryńska, A. Szarkowska, U. Wróblewska, Białystok 2009; U. Wróblewska, *Polityka oświatowa II RP wobec mniejszości narodowych, etnicznych i wyznaniowych, zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP*, „Nauka” 2011, nr 2, s. 109–124; H. Porożyński, *Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1999, nr 1/2, s. 107–114.

⁴⁴² W 1926 r. Tadeusz Hołówo, współpracownik Marszałka, utworzył w Paryżu jednolitą antyrządziecką organizację pod nazwą *Le Promethée* (Prometeusz), która skupiała emigrację ukraińską, gruzińską, azerbejdżańską, turkmeńską, Tatarów krymskich i kazańskich, Górali kaukaskich, wychodźców karelskich i fińskich. Na temat koncepcji prometeizmu zob. S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; I. Werschler, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówo. Życie i działalność*, Warszawa 1984, s. 218; K. Grygajtis, *U źródeł koncepcji prometejskiej (1920 r., lata 1925–1926)*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2001/2002, t. 7; tenże, *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.*, Częstochowa 2001; tenże, *Polski federalizm i prometeizm XIX i początku XX w.*, „Tolerancja. Studia i szkice” 2005, t. 11, s. 57–85; P. Cieplucha, *Prometeizm i koncepcja międzymorza w praktyce polityczno-prawnej i dyplomacji II RP*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2014, t. 93, s. 39–55; W. Bączkowski, *Prometeizm polski a idea słowiańska*, „Wschód – Orient” 1935, nr 4 – 1936, nr 1, s. 1–10; tenże, *Wschód a Polska*, „Wschód – Orient” 1934, nr 2–3–4, s. 17–41; T. Radwański, *Idea prometejska na tle geopolityki Polski*, „Wschód – Orient” 1935, nr 4 – 1936, nr 1, s. 17–20; J. R., *Z dziejów prometeizmu polskiego*, „Wschód – Orient” 1937, nr 1–2, s. 1–15.

nia działań wyzwolenicznych słowiańskich mniejszości polskich i ludów ZSRR z polską akcją obronną⁴⁴³.

Jednym z najsilniejszych ośrodków ruchu prometejskiego była Warszawa, gdzie emigranci organizowali swoje stowarzyszenia o charakterze narodowościowym⁴⁴⁴. Głównym ośrodkiem działań politycznych i naukowych był Instytut Wschodni w Warszawie i Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie, z którymi współpracowali Karaimi. Pośrednio idea prometeizmu była realizowana przez orientalistykę, która rozwijała się także za sprawą badań karaimoznawczych. Karaimi w okresie międzywojennym wpisywali się w politykę zagraniczną państwa, która korzystając z ich pochodzenia i kontaktów traktowała ich podobnie jak Tatarów⁴⁴⁵, jako pomost pomiędzy Wschodem a Polską. Poza tym współpraca pomiędzy Karaimami a Tatarami, grupami pokrewnymi pod względem etnicznym i językowym, które dzieliły podobny los na Krymie i w Wielkim Księstwie Litewskim, była w okresie międzywojennym znacząca w obszarze działalności kulturalnej, oświatowej jak i naukowej. Kontakty dwóch znakomitych orientalistów muftiego Jakuba Szynkiewicza z hachanem S. Szapszałem nie ograniczały się tylko do oficjalnych uroczystości państwowych, ale także utrzymywały się na gruncie prywatnych spotkań i dyskusji naukowych. W „Roczniku Tatarskim” wydawanym przez Radę Centralną Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów RP w 1932 roku został opublikowany artykuł pt. *O zatracaniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce* autorstwa wybitnego orientalisty hachana S. Szapszała, a w drugim tomie w 1935 roku ukazał się tekst dotyczący *Elementów tureckich na ziemiach polskich*, docenta Uniwersytetu Warszawskiego A. Zajączkowskiego, który 6 maja 1937 roku w Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie wygłosił wykład nt.: *Związków kulturalnych Polski ze Wschodem Muzułmańskim a rola Tatarów i Karaimów*, na który przybyła liczna grupa Tatarów i Karaimów⁴⁴⁶.

„Wyznanie to, niestanowiące specjalnego interesu państwowego dla Polski ze względu na jego nikłość ilościową, przedstawia dla państwa czynnik znacznej doniosłości ze względu na swoje możliwości odegrania wraz z muzułmanami polskimi roli pośrednika kulturalno-ekonomicznego ze Wschodem”⁴⁴⁷.

⁴⁴³ W. Bączkowski, *Czy prometeizm jest fikcją i fantazją?*, „Problemy Europy Wschodniej” 1939, nr 3, s. 143.

⁴⁴⁴ Prometeizm rozwijał się głównie w Warszawie i Paryżu. Duże znaczenie dla działań narodowościowych emigrantów miał również Stambuł, Teheran, Konstanca, Berlin, Helsinki, Praga i Harbin, S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce...*, s. 201, 210.

⁴⁴⁵ U. Wróblewska, *Oświata Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 165–169.

⁴⁴⁶ BLAN, sygn. f. 301–492, k. 6.

⁴⁴⁷ „Kurier Wileński” 1927, r. IV, nr 243 (99), s. 1.

Karaimi, jako mała liczebnie grupa narodowo-wyznaniowa, o znacznym stopniu zasymilowania, niestanowiąca zagrożenia odśrodkowego i niewykazująca dążeń separatystycznych mogła korzystać ze swobód obywatelskich. Wspierający ich działania rząd polski, dostrzegał ich rolę w konsolidacji Karaimów na świecie, co mogło umożliwić Polsce objęcie protektoratu moralnego nad jednym z odłamów Wschodu rozrzuconym na ziemiach Egiptu, Jerozolimy, Rosji.

Działalność kulturalno-oświatowa społeczności karańskiej

1. Działalność Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karańskiej

W wyniku zaginięcia znacznej części archiwum karańskiego podczas przymusowego wysiedlenia w czasie pierwszej wojny światowej w okresie międzywojennym szczególnie istotne było prowadzenie badań nad społecznością karańską. Karaimi musieli na nowo poszukiwać, gromadzić i systematyzować zabytki kultury materialnej i duchowej. Mała liczebnie mniejszość karańska chciała organizować badania nad historią i językiem, zainteresować młode pokolenie Karaimów tradycją własną oraz upowszechniać wiedzę na swój temat wśród społeczeństwa w Drugiej Rzeczypospolitej. Hachan Seraja Szapszał rozumiejąc potrzeby kulturowe społeczności karańskiej zainicjował działalność Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karańskiej (dalej TMHiLK lub Towarzystwo), którego statut opracował wspólnie z Szymonem Firkowiczem, Michałem Kobeckim i Eliaszem Jutkiewiczem⁴⁴⁸. Szapszałowi zależało, aby podejmowane działania przyczyniły się do zachowania dziedzictwa kulturowego Karaimów, podniesienia poziomu ich świadomości etnicznej oraz stanowiły fundament do upowszechniania wiedzy o społeczności karańskiej wśród społeczeństwa. Celem Towarzystwa było zintensyfikowanie działań kulturalnych i oświatowych rozwijających zainteresowania Karaimów w obszarze języka, historii, kultury i literatury karańskiej⁴⁴⁹. Towarzystwo współpracowało z ośrodkami naukowymi i wspierało badania

⁴⁴⁸ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 31; *Statut Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karańskiej*, LCAP, sygn. f. 289, ap. 1, b. 1.

⁴⁴⁹ „Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój” 1933, t. 17, s. 198; S. Gąsiorowski, *Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karańskiej w Wilnie i jego członkowie w latach 1932–1939*, [w:] *Karaj kiuñlari...*, s. 222–234.

nad kulturą karaimską w Polsce z perspektywy historycznej, lingwistycznej i etnograficznej. W ramach działalności TMHiLK organizowano odczyty i wykłady, inicjowano badania naukowe, wydawano czasopismo, prowadzono własną bibliotekę oraz czytelnie, utrzymywano kontakty z przedstawicielami rządu polskiego, naukowcami z kraju i z zagranicy oraz ze społecznością karaimską mieszkającą poza granicami Drugiej Rzeczypospolitej⁴⁵⁰.

Prace organizacyjne nad utworzeniem Towarzystwa MHiLK rozpoczął w połowie grudnia 1931 roku Elias Jutkiewicz, który pisemnie poinformował karaimskie gminy wyznaniowe w Trokach, Łucku, Haliczu i Warszawie o inicjatywie S. Szapszała i przedstawił propozycję projektu *Statutu Towarzystwa*⁴⁵¹. Statut został zatwierdzony 24 marca 1932 roku, a miesiąc później, w dniu 24 kwietnia w domu gminnym przy ulicy Grodzkiej 6 w Wilnie odbyło się pierwsze organizacyjne zebranie członków założycieli Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej, na które przybyły 24 osoby z karaimskich gmin wyznaniowych w Polsce. Wówczas wybrano pierwszy zarząd i komisję rewizyjną TMHiLK, funkcję prezesa objął adwokat Izaak Zajączkowski⁴⁵², na wiceprezesa powołano uflu hazzana Szymona Firkowicza, skarbnikiem został Abraham Szyszman a na sekretarza wybrano studentkę USB Lidię Szole. W skład komisji rewizyjnej weszli: Awenir Kobecki, Józef Nowicki, Emanuel Aronowicz, który został jej przewodniczącym i Józef Zajączkowski, który pełnił funkcję jego zastępcy⁴⁵³. Przez siedem lat swojej działalności zarząd Towarzystwa nie ulegał zasadniczym zmianom personalnym, co pozwalało na wypracowanie jednolitych kierunków pracy, które były konsekwentnie realizowane⁴⁵⁴. Zmiany osobowe nastąpiły jedynie na stanowisku sekretarza, które obsadzano osobami z młodego pokolenia, które studiowały i zmieniały miejsce zamieszkania, czego przykładem może być Lidia Szole, która ze względu na wyjazd na studia do Paryża nie mogła pełnić funkcji sekretarza, którą przejął Szymon Szyszman a od 1937 roku protokolantką została Walentyna Łobanos⁴⁵⁵.

Do Towarzystwa MHiLK mógł należeć każdy Karaim lub osoba interesująca się kulturą karaimską, która podpisała deklarację, wpłaciła wpisowe i regularnie opłacała składkę członkowską w wysokości 1 zł miesięcznie⁴⁵⁶. Wśród członków były osoby

⁴⁵⁰ *Statut Towarzystwa...*, k. 1.

⁴⁵¹ BLAN, sygn. f. 301–407, k. 141.

⁴⁵² Na prezesa zarządu zgłoszono kandydatury Izaaka Zajączkowskiego i Eliasza Jutkiewicza, który zrezygnował z kandydowania.

⁴⁵³ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 32; LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 569, k. 4; f. 53, ap. 23, b. 1504, k. 2, 5.

⁴⁵⁴ W 1937 r. do zarządu TMHiLK weszli: Izaak Zajączkowski (prezes), Sabina Nowachowicz i Zarach Zarachowicz (Halicz), Zachariasz Szpakowski (Łuck), Szymon Firkowicz (Troki), Beata Kobecka (Warszawa), Abraham Szyszman (Wilno), Zofia Dubińska; komisja rewizyjna: Elias Kalfa, Michał Kobecki, Michał Łopatto.

⁴⁵⁵ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 24; LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 59.

⁴⁵⁶ LCAP, sygn. f. 289, ap 1, b. 2, k. 3–22.

zasłużone dla kultury karaimskiej. W 1932 roku zarząd Towarzystwa MHiLK przyznał tytuł prezesa honorowego Towarzystwa Jego Eksceleencji Hachanowi Seraji Szapszałowi, godność członka honorowego profesorowi Tadeuszowi Kowalskiemu, natomiast profesor Władysław Kotwicz został wybrany na członka dożywotniego⁴⁵⁷.

Ważnym wydarzeniem było posiedzenie inauguracyjne Towarzystwa, które odbyło się w dniu 18 maja 1932 roku w Sali Stowarzyszenia Techników przy ulicy Wileńskiej 33 w Wilnie⁴⁵⁸. Celowo uroczyste rozpoczęcie działalności naukowej Karaimów zorganizowano podczas odbywającego się Zjazdu Orientalistów w Wilnie, co znacznie podniosło rangę i znaczenie Towarzystwa w obszarze badań orientalistycznych. Wśród ponad stu osób, które przybyły na uroczystość byli przedstawiciele rządu polskiego, środowisk naukowych i społeczności karaimskiej z Wilna, Trok, Łucka i Halicza. W spotkaniu inauguracyjnym uczestniczył Konstanty Achmatowicz, reprezentujący Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, którzy wspierali działania oświatowe bliskich im kulturowo i historycznie Karaimów⁴⁵⁹. Oficjalną część spotkania z przemówieniami i okolicznościowymi życzeniami kierowanymi w stronę założycieli Towarzystwa połączono z uroczystym wręczeniem profesorowi Tadeuszowi Kowalskiemu dyplomu członka honorowego Towarzystwa⁴⁶⁰. Następnie uczestnicy spotkania inauguracyjnego wysłuchali wykładu Józefa Wierzyńskiego pt. *List Ochronny, wydany przez Ks. Michała Wiśniowieckiego* i odczytu profesora Mariana Morelowskiego nt.: *Ozdobne tkaniny karaimskie*⁴⁶¹, natomiast *stricte* naukową część spotkania inicjującego działalność TMHiLK zakończył koncert karaimskich pieśni ludowych w wykonaniu Z. Dubińskiej i W. Łobanos, którym akompaniowała L. Szole⁴⁶².

Przez cały okres swojej działalności, od 1932 do wybuchu drugiej wojny światowej, Towarzystwo organizowało systematyczne zebrania zarządu, walne zgromadzenia członków oraz spotkania naukowe, podczas których prezentowano referaty dotyczące historii i literatury karaimskiej.

Ze względu na ograniczone zasoby własnego archiwum członkowie Towarzystwa prowadzili badania archiwalne i poszukiwali materiałów karaimskich w zbiorach Archiwum Państwowego w Wilnie⁴⁶³. Członkowie Towarzystwa prowadzili prace

⁴⁵⁷ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 569, k. 4; f. 728, ap. 1, b. 6, k. 76.

⁴⁵⁸ LCAP, sygn. f. 289, ap. 1, b. 6, k. 143.

⁴⁵⁹ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 27.

⁴⁶⁰ Podczas spotkania inauguracyjnego TMHiLK odczytano życzenia od marszałka senatu, byłego wojewody wileńskiego Władysława Raczkiewicza, prorektora Uniwersytetu Stefana Batorego profesora dr ks. Czesława Falkowskiego, przedstawiciela karaimskiej gminy wyznaniowej w Łucku Aleksandra Mardkowicza oraz Zachariasza Nowachowicza z gminy w Haliczu. LCAP, sygn. f. 289, ap. 1, b. 6, k. 137–139.

⁴⁶¹ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 27.

⁴⁶² LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 2, k. 2.

⁴⁶³ Tamże, b. 6, k. 119.

badawcze nad społecznością karaimską lub uczestniczyli w badaniach prowadzonych przez naukowców z kraju i zagranicy. W związku z planowaną wizytą profesora Corrado Gini'ego z Rzymu Towarzystwo przygotowywało spis i charakterystykę miejscowości, zamieszkiwanych przez Karaimów⁴⁶⁴. Wyniki z badań przeprowadzonych przez włoskiego naukowca były bardzo istotne dla antropogenezy karaimskiej, ponieważ świadczyły o antropologicznym podobieństwie Karaimów do Czuwaszów, dlatego też o wnioskach badawczych społeczność karaimska została poinformowana przez S. Szpasała podczas jednego ze spotkań naukowych 27 grudnia 1936 roku⁴⁶⁵.

Od 2 czerwca 1932 roku, z chwilą formalnego przejęcia od Stowarzyszenia Karaimów Wileńskich periodyku „Myśli Karaimskiej” zarząd Towarzystwa z redaktorem A. Zajączkowskim dbał, aby pismo było na wysokim poziomie merytorycznym, miało charakter naukowy i upowszechniało rzetelne wiadomości o Karaimach.

Towarzystwo dysponowało własną biblioteką, która na początku rozporządzała skromnym zasobem woluminów, który z czasem poprzez wymianę czasopisma „Myśl Karaimska” z innymi instytucjami powiększono o nowe publikacje naukowe⁴⁶⁶.

Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej prowadziło swoją działalność korzystając z funduszy pozyskiwanych z wpisowego i składek członkowskich, ze sprzedaży „Myśli Karaimskiej”, z darowizn i innych inicjatyw tj. kwesty, zabawy, przedstawienia teatralne⁴⁶⁷. Towarzystwo ponosiło koszty związane z usługami kancelaryjnymi, urządzaniem zebrań i odczytów. Największe wydatki związane były z drukiem zeszytów „Myśli Karaimskiej”, które były współfinansowane z dotacji państwowych z Departamentu Wyznań Religijnych MWRiOP oraz z Ministerstwa Spraw Zagranicznych⁴⁶⁸. Wobec trudności finansowych Towarzystwo ograniczało koszty wydania czasopisma i korzystało z pożyczki udzielonej przez Abrahama Szyszmana⁴⁶⁹. W 1934 roku zarząd w celu pozyskania zaległych opłat członkowskich wystosował pismo z prośbą o uregulowanie w najkrótszym czasie zaległości i zaproponował, że członkowie Towarzystwa „tem samym udowodnią, że każdy z nich dba o dalsze wydawnictwo naukowe pisma Karaimów tak niezbędnego dla całego narodu”⁴⁷⁰.

⁴⁶⁴ Tamże, k. 90.

⁴⁶⁵ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 6.

⁴⁶⁶ „Myśl Karaimską” wymieniano m.in.: z redakcją czasopisma „Ziemia” organu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Kwartalnika Historycznego” czy „Wiadomościami Historycznymi” z Lwowa. LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 63, 70, 127.

⁴⁶⁷ Na wydanie *Historii Karaimów w języku rosyjskim* pieniądze przekazali Karaimi z zagranicy, m.in.: Józef Prik (Paryż), Eliasz Kodzak (Harbin), Michał Łopatto (Florencja). BLAN, sygn. f. 301–489, k. 21, 24.

⁴⁶⁸ BLAN, sygn. f. 301–491, k. 1, 3; LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 15–16, 45.

⁴⁶⁹ Autorzy prac musieli samodzielnie opłacić koszty wydruku odbitek swojego tekstu, jedynie prof. T. Kowalski, bezpłatnie otrzymywał wydruki swoich tekstów i numery „Myśli Karaimskiej”. BLAN, sygn. f. 301–489, k. 18, 24.

⁴⁷⁰ BLAN, sygn. f. 301–492, k. 7.

Pomimo trudności finansowych redagowanie i wydawanie „Myśli Karaimekiej” było priorytetowym działaniem Towarzystwa, dlatego też wiele wysiłku poświęcono na kolportaż czasopisma, które dystrybuowano wśród społeczności karaimekiej⁴⁷¹. Część numerów przeznaczano do bezpłatnego rozdania lub do wymiany z innymi instytucjami kultury⁴⁷². Redakcja każdy kolejny numer czasopisma wysyłała do członków Towarzystwa, w gminie karaimekiej w Trokach i Haliczu 10% od sprzedanego czasopisma otrzymywał szamasz, który odpowiadał za jego kolportaż. Natomiast w Łucku, gdzie nie było szamasa można było zakupić „Myśl Karaimeką” w księgarni Aleksandra Komarnickiego lub u Aleksandra Mardkowicza, który przekazywał czasopismo łuckim członkom Towarzystwa⁴⁷³.

Pomimo interesującej problematyki poruszanej na spotkaniach naukowych, formalny udział Karaimeów w strukturach Towarzystwa MHiLK był niski, w latach 1932–1935 zarejestrowanych było około 48 członków, z czego 26 osób pochodziło z Wilna⁴⁷⁴. W 1935 roku, zarząd podjął decyzję o przyjmowaniu nowych członków do Towarzystwa na preferencyjnych warunkach. Osoby, które podpisały deklaracje członkowską były zwolnione z wpisowego, a jeżeli zdecydowały się dobrowolnie wpłacić pieniądze to otrzymywały bezpłatnie dwa numery „Myśli Karaimekiej” i tytuł „członka założyciela”⁴⁷⁵. Niestety apele i korzystne warunki przyjęcia nie zapewniły Towarzystwu MHiLK napływu nowych osób. W kolejnych latach zmniejszała się liczba członków Towarzystwa, w związku, z czym w 1937 roku zarząd musiał przełożyć walne zebranie z 14 marca na 4 kwietnia z powodu braku *quorum*⁴⁷⁶.

Ograniczona liczba osób w Towarzystwie mogła wynikać z obowiązku uiszczania, co miesiąc kwoty członkowskiej, co szczególnie dla Karaimeów z Trok, Łucka i Halicza, którzy mieli trudną sytuację materialną mogło być znacznym obciążeniem budżetu domowego. Ponadto naukowy charakter działalności Towarzystwa, wzbudzał raczej zainteresowanie u wąskiej grupy inteligencji karaimekiej a nie u Karaimeów zajmujących się rolnictwem i ogrodnictwem.

⁴⁷¹ Trudnością było pozyskanie składek od członków TMHiLK, zarząd wysyłał upomnienia i przypominał o obowiązku opłaty miesięcznej, szczególnie wówczas, gdy wydawano kolejny numer „Myśli Karaimekiej” i potrzebne były fundusze. LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 116–118.

⁴⁷² Z 1 000 wydrukowanych egzemplarzy „Myśli Karaimekiej” około 800 sprzedawano pojedynczo, w miejscu wydania i innych miejscowościach, resztę przekazywano bezpłatnie do m.in.: MWRiOP, MSZ, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Instytutu Wschodniego w Warszawie, Akademii Umiejętności w Krakowie, Biblioteki Narodowej, Biblioteki Uniwersytetu USB, Biblioteki Turkologicznej Instytutu Orientalistycznego w Warszawie, Koła Młodzieży Karaimekiej „Bir-Baw”, Czytelnii Miejskiej w Trokach, profesora T. Kowalskiego, uflu hazzana S. Firkowicza. LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 20, 25, 41, 51, 53, 65, 71, 72.

⁴⁷³ LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 44, 64, 66, 68.

⁴⁷⁴ „Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój” 1933, t. 17, s. 198; BLAN, sygn. f. 301–488, k. 1.

⁴⁷⁵ LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 18.

⁴⁷⁶ BLAN, sygn. f. 301–492, k. 5.

Pomimo tego, że społeczność karaïmska nie skonsolidowała się w pełni pod auspicjami Towarzystwa MHiLK to jego działalność przyczyniła się do rozwoju badań nad kulturą karaïmską a organizowane spotkania naukowe integrowały społeczność karaïmską. Zaangażowane osoby ze wszystkich ośrodków karaïmskich tworzyły wspólną strategię rozwoju kultury Karaïmów w Polsce. Towarzystwo skupiało w swoim gronie inteligencję karaïmską, która wyznaczała kierunek dalszej działalności kulturalno-oświatowej społeczności karaïmskiej. Ponadto działalność Towarzystwa wpisywała się również w politykę państwa polskiego w kontekście utrzymania bezpieczeństwa wewnętrznego, o czym świadczą tajne raporty policyjne przygotowywane do starosty grodzkiego w Wilnie, w których wystawiono świadectwa moralności i lojalności wobec państwa polskiego oraz oceniono pozytywnie zaangażowanie polityczne Karaïmów⁴⁷⁷. Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaïmskiej wraz z Instytutem Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej⁴⁷⁸, gdzie zajęcia prowadził S. Szapszał były w Wilnie jedynymi ośrodkami *stricto* orientalistycznymi, które korzystały z kontaktów zagranicznych we wschodniej części Europy i tym samym były jednym z elementów polityki zagranicznej Drugiej Rzeczypospolitej.

2. Aktywność kulturalno-oświatowa młodzieży

Szczególnie zaangażowana w działalność na rzecz swojej społeczności, była młodzież karaïmska, która zrzeszała się i organizowała szereg działań, których celem było umocnienie wartości kulturowych Karaïmów. Przy Wileńskim Stowarzyszeniu Karaïmów z inicjatywy akademickiej młodzieży karaïmskiej powstała sekcja kulturalno-oświatowa, która funkcjonowała na podstawie regulaminu zatwierdzonego 18 maja 1924 roku przez walne zebranie członków Stowarzyszenia. Organizatorem wileńskiej sekcji kulturalno-oświatowej był Ananiasz Rojecki, który od 30 marca 1924 roku pełnił funkcję prezesa. Po dziewięciu miesiącach, 14 grudnia 1924 roku wybrano nowy zarząd sekcji, wówczas prezesem został Ananiasz Zajączkowski, sekretarzem Anna Michajłowicz, skarbnikiem Jerzy Łopatto, administratorem był Adolf Szpakowski a formalnym członkiem zarządu była Emilia Szpakowska. Zofia Kobecka zajmowała się biblioteką, która funkcjonowała przy Stowarzyszeniu. Sekcja kulturalno-oświatowa organizowała odczyty naukowe z różnych dziedzin takich jak: chemia, literatura, historia czy orientalistyka, przygotowywała bale i zabawy karaïmskie, współuczestniczyła w pracach orga-

⁴⁷⁷ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1504, k. 4.

⁴⁷⁸ J. Tyszkiewicz, *Orientalistyczne środowisko w Wilnie: 1919–1939*, „Przegląd Orientalistyczny” 2008, nr 3–4, s. 173–181; M. Kornat, *Początki sowietologii w II Rzeczypospolitej. Geneza, dzieje i dorobek Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939)*, „Zeszyty Historyczne” nr 134, Paryż 2000, s. 11–23.

nizacyjnych zarządu Stowarzyszenia jak i Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimekiej. Intensywnie rozwijała się działalność koła artystycznego, które pod kierunkiem A. Zajęczkowskiego prezentowało przedstawienia klasyków literatury polskiej i sztuki karaimekiej⁴⁷⁹.

Natomiast w Haliczu karaimeka gmina wyznaniowa powołała związek oświatowy młodzieży karaimekiej „Odrodzenie”, którego prezesem i aktywnym organizatorem działalności artystycznej był Szymon Szulimowicz a funkcję sekretarza pełnił Józef Leonowicz⁴⁸⁰. Zwieńczeniem aktywności artystycznej Koła Młodych Karaimeków w Haliczu było zorganizowanie w 1938 roku uroczystej akademii z okazji dziesięciolecia istnienia sekcji dramatycznej Koła⁴⁸¹.

Również w Trokach młodzież karaimeka podejmowała działania kulturalno-oświatowe w ramach zorganizowanego Koła Młodzieży Karaimekiej „Bir-Baw” (Węzeł), którego celem było zawiązanie więzi pomiędzy społecznością karaimeką, zintegrowanie młodzieży przez krzewienie zasad religijnych, pielęgnowanie macierzystego języka karaimekiego oraz czynny udział w życiu kulturalnym, oświatowym i społecznym⁴⁸². Do Koła mógł należeć każdy, kto ukończył piętnaście lat i opłacał regularnie składki członkowskie. Władze Koła pełnił protektor, którym był ułlu hazzan S. Firkowicz oraz zarząd składający się z pięciu osób wybieranych na walnym zgromadzeniu Koła Młodzieży Karaimekiej. Działalność „Bir-Baw” skoncentrowana była na organizowaniu odczytów, wieczorów literackich, zabaw i wydawaniu pisma. Dużą frekwencją cieszyły się urządzane staraniem Koła pod opieką ułlu hazzana cotygodniowe zebrania, na których omawiano kwestie społeczności karaimekiej mieszkającej w Polsce i zagranicą oraz wygłaszano referaty o literaturze, języku i historii karaimekiej⁴⁸³. W cyklu wykładów popularyzujących wiedzę wśród ludności uczestniczyli goście zapraszani przez młodzież karaimeką. 13 sierpnia 1933 roku rektor USB profesor Kazimierz Opoczyński, który przebywał w czasie wakacji w Trokach wygłosił odczyt nt. *Higiena jako czynnik zdrowotności*⁴⁸⁴. Koło Młodzieży Karaimekiej „Bir-Baw” w Trokach posiadało własną bibliotekę ze zbiorem literatury pięknej, z zakresu karaimeznawstwa oraz czasopismami karaimekimi, za którą były odpowiedzialne E. Dubińska i A. Firkowicz⁴⁸⁵.

⁴⁷⁹ W 1924 r. młodzież karaimeka z Wilna zaprezentowała trzy widowiska w tym dwa w języku karaimekim, w następnym roku wystawiono komedię A. Fredry. *Z sekcji Kulturalno-Oświatowej Wil. S-nia Karaimeków*, „Myśl Karaimeka” 1925, z. 2, s. 37–38.

⁴⁸⁰ BLAN, sygn. f. 301–456, k. 87.

⁴⁸¹ Tamże, k. 8, f. 301–385, k. 104.

⁴⁸² *Statut Koła Młodzieży Karaimekiej w Trokach*, BLAN, sygn. f. 301–238, k. 1.

⁴⁸³ BLAN, sygn. f. 301–490, k. 1; *Z życia Karaimeków w Polsce*, „Myśl Karaimeka” 1936, z. 11, s. 115.

⁴⁸⁴ *Życie karaimekie w Polsce*, „Myśl Karaimeka” 1934, z. 10, s. 117.

⁴⁸⁵ BLAN, sygn. f. 301–421, k. 22.

Fotografia 15. Młodzież karańska podczas uroczystego spotkania, okres międzywojenny

Źródło: zbiory prywatne M. E. Zajączkowskiej-Łopatto.

Zasoby biblioteczne były stale wzbogacane o nowe pozycje książkowe i czasopiśmiennicze dotyczące Karaimów i zasilane książkami, przekazywanymi przez Karaimów. Dzięki Emilowi Kobeckiemu, który podarował 36 książek, biblioteka karańska w Trokach wzbogaciła się o nowe pozycje z beletrystyki, poezji i historii⁴⁸⁶. W bibliotece Karaimi mogli skorzystać z prasy codziennej, miesięczników społecznych, przeczytać „Myśl Karańską” która była systematycznie przekazywana do użytku młodzieży karańskiej⁴⁸⁷. Od 1932 roku młodzież karańska wydawała czasopismo „Dostu Karajnyń” („Przyjaciel Karaima”), w którym ukazywały się teksty w języku polskim i karańskim. Do 1934 roku wydano trzy numery czasopisma, w którym swoje teksty publikowali m.in.: Zarach Firkowicz, Szymon Kobecki, Włodzimierz Zajączkowski, Zofia Abkowicz, Liza Firkowicz, Emanuel Nowicki, Anna Dubińska. Koło „Bir-Baw” prowadziło również swoją świetlicę, której rachunki za prąd i opał opłacał zarząd gminy⁴⁸⁸, natomiast młodzież karańska w celu pozyskania własnych funduszy organizowała imprezy docho-

⁴⁸⁶ W bibliotece karańskiej Koła Młodzieży „Bir-Baw” brakowało takich pozycji jak: „Myśl Karańska”, „Karaj – Awazy” 5 zeszytów; Eliza Orzeszkowa, *Meir Ezofowicz*; Bohdan Janusz, *Karaici w Polsce*; Aleksander Mardkowicz, *Ławachtar*; Ananiasz Zajączkowski, *Literatura karańska*, w: „Tygodniku Ilustrowanym”. BLAN, sygn. f. 143–1613, k. 1; f. 301–517, k. 1.

⁴⁸⁷ 28 stycznia 1934 r. zarząd Koła Młodzieży Karańskiej w Trokach „Bir-Baw” potwierdził odbiór od ułtu hazzana nr 10 „Myśli Karańskiej”. BLAN, sygn. f. 301–421, k. 22.

⁴⁸⁸ BLAN, sygn. f. 301–422, k. 2–3; BLAN, sygn. f. 301–250, k. 27–28.

dowe, przedstawienia, loterie i zabawy taneczne⁴⁸⁹. Działalność młodzieży była znacząca, dlatego od 1937 roku z chwilą ukonstytuowania się zarządu gminy jako jednostki prawnej zlikwidowano inne organizacje, natomiast Koło Młodzieży Karaimskiej „Bir-Baw” funkcjonowało legalnie przy zarządzie karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach⁴⁹⁰. W Trokach młodzież zorganizowała także grupę sportową „Karaj Idman Bir-ligi (Troki) – KIB”, która od stycznia 1938 roku korzystała ze wspólnej świetlicy Koła Młodzieży Karaimskiej, gdzie spotykali się członkowie i sympatycy karaimskiego klubu sportowego⁴⁹¹. Działalność młodzieży karaimskiej była wspierana przez Karaimów, a gdy w okresie zimowym przeniesiono odprawianie nabożeństw z kienesy do lokalu midraszu, młodzież mogła korzystać z mieszkania hachana S. Szapszała w celu realizacji działań kulturalno-oświatowych⁴⁹².

Młodzież karaimska była motorem napędowym w działaniach kulturalno-oświatowych; rozwijała nowe formy aktywności wśród Karaimów, co świadczyło o „żywności naszego małego społeczeństwa”⁴⁹³ i dawało nadzieję na przyszłość, szczególnie, że młodzi działacze karaimscy planowali skonsolidować swoje działania i opracować strategię dalszej działalności na rzecz rozwoju kultury karaimskiej.

3. Aktywność kulturalno-oświatowa kobiet

Za szereg działań kulturalno-oświatowych były odpowiedzialne kobiety karaimskie, które organizowały uroczystości, zabawy i imprezy dla dzieci i młodzieży. Ich aktywność wynikała z chęci wspierania inicjatyw podejmowanych przez mężów, dlatego inicjatorkami działań kulturalnych w Trokach była Zofia Firkowicz, żona ulfu hazzana oraz Nadzieja Zajączkowska, której mąż Józef pełnił funkcję prezesa trockiej gminy karaimskiej. Również zmieniająca się sytuacja społeczna i coraz powszechniejszy udział kobiet w organizacji życia kulturalnego w Drugiej Rzeczypospolitej motywowało kobiety karaimskie do działalności społecznej. Wśród Karaimek w Trokach, które aktywnie uczestniczyły w działaniach kulturalno-oświatowych, należy wymienić m.in.: Nadzieję Nowicką, Zofię Szpakowską, Stelę Szpakowską, Kamilę Nowicką, Annę Firkowicz, Kamilę Zajączkowską, Pelagię Malecką, Zofię Dubińską, Annę Firkowicz córkę Arona, Beatę Poziemską, Helenę Kapłanowską, Julię Łopatto, Dorotę Ławryno-

⁴⁸⁹ *Projekt regulaminu dla Zarządu Koła Młodzieży Karaimskiej „Bir-Baw” w Trokach*, BLAN, sygn. f. 301–238, k. 3.

⁴⁹⁰ BLAN, sygn. f. 301–250, k. 3.

⁴⁹¹ BLAN, sygn. f. 301–249, k. 147.

⁴⁹² BLAN, sygn. f. 301–250, k. 17.

⁴⁹³ *Od redakcji*, „Myśl Karaimska” 1924, z 1, s. 2.

Fotografia 16. Koło Pań Karaimskich w Haliczu, 1933 rok

Źródło: BLAN, sygn. f. 143–1215, k. 2.

wicz, Annę Nowicką, Annę Dubińską, Dorotę Firkowicz⁴⁹⁴. Od 1931 roku kobiety karaimskie w Trokach sformalizowały swoje działania i utworzyły w porozumieniu z ulłą hazzanem i zarządem gminy – „Komitet Pań”, który zajmował się kwestiami kulturalno-oświatowymi⁴⁹⁵. Panie w ramach Komitetu pod przewodnictwem Zofii Firkowicz organizowały zabawy z okazji świąt karaimskich, uroczystości jubileuszowe, wycieczki i zbierały fundusze na działalność kulturalną. W wyniku efektywnej aktywności społecznej 1 marca 1936 roku oficjalnie przy zarządzie gminy karaimskiej w Trokach powołano Koło Pań Karaimskich „Katyn Odżahy”, którego celem była działalność filantropijna i kulturalno-oświatowa. Pod koniec kwietnia 1936 roku Koło liczyło sześćdziesiąt członkiń, minimalna składka członkowska wynosiła 20 gr miesięcznie, prezeską Koła Pań Karaimskich w Trokach była Z. Firkowicz a sekretarzem M. Szpa-

⁴⁹⁴ BLAN, sygn. f. 301–407, k. 30.

⁴⁹⁵ W skład komitetu Koła Pań w Trokach weszły: Zofia Firkowiczowa, Nadzieja Zajączkowska, Nadzieja Nowicka, Stella Szpakowska, Kamila Nowicka, Kamila Zajączkowska, Anna Mickiewicz. BLAN, sygn. f. 301–233, k. 195.

kowska⁴⁹⁶. Od połowy lat 30. XX wieku, Koło Pań Karaimekich w Trokach prowadziło intensywne działania w celu zorganizowania własnej świetlicy⁴⁹⁷. Gdy działania kobiet karaimekich przynosiły zadowalające efekty i kwestie kulturalno-oświatowe zostały ukierunkowane to w 1937 roku zarząd gminy karaimekiej przekazał Kołu Pań sprzęty domowo-gospodarcze oraz użyczył salę w domu gminnym, gdzie urządzono świetlicę, w której cyklicznie odbywały się odczyty, referaty, zabawy dla młodzieży i inne imprezy rozrywkowe⁴⁹⁸.

Również w Haliczu przy karaimekiej gminie wyznaniowej działała sekcja Koła Pań Karaimekich, którego prezeską była Sabina Nowachowiczowa⁴⁹⁹. W pracach społecznych w ramach Koła Pań w Haliczu uczestniczyły m.in.: Sabina Abrahamowicz, Estera Abrahamowicz, Debora Eszwowicz, Zofia Eszwowicz, Helena Eszwowicz, M. Ickowicz, W. Mardkowiczowa, Sabina Leonowicz, Helena Szulimowicz, Lina Szulimowicz, M. Juchniewicz⁵⁰⁰.

Z inicjatywy Koła w lipcu 1933 roku zorganizowano wycieczkę Karaimeów z Halicza do Wilna i Trok⁵⁰¹. Koło zajmowało się cotygodniową organizacją zebrań towarzyskich, które niekiedy łączono z odczytami oraz przedstawieniami teatralnymi. Kobiety karaimekie uczestniczyły w organizowaniu bieżących uroczystości o charakterze lokalnym, zorganizowały akademię z okazji 100. rocznicy urodzin Eliasza Kazasa i 250. rocznicy przybycia do Halicza Józefa Hammaszbirga, który w XVII wieku odbudował gminę karaimeką⁵⁰². Kobiety karaimekie przygotowywały spotkania świąteczne, co roku w domu gminnym z okazji święta *kynysz* (purym) organizowały zabawę, podczas której dzieci otrzymywały upominki od hachana S. Szapszała⁵⁰³.

Natomiast Koło Pań Karaimekich w Wilnie zajmowało się głównie działalnością dobroczynną i w tym celu raz w miesiącu urządzana była zabawa. Uzyskany podczas tej zabawy dochód przeznaczany był na rozwijanie i wspieranie kulturalno-oświatowej działalności Karaimeów, która dzięki społecznej pracy kobiet karaimekich „związuje członków gminy w ściśle zwartą rodzinę”⁵⁰⁴.

Działalność Kół Pań Karaimekich skoncentrowana była głównie na inicjatywach kulturalnych i wspierających formy oświaty karaimekiej, zaś w sprawozdaniu sytuacyjnym wydziału społeczno-politycznego urzędu wojewódzkiego w kwietniu 1937 roku

⁴⁹⁶ BLAN, sygn. f. 301–456, k. 83.

⁴⁹⁷ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 222.

⁴⁹⁸ BLAN, sygn. f. 301–250, k. 3.

⁴⁹⁹ BLAN, sygn. f. 301–456, k. 79.

⁵⁰⁰ BLAN, sygn. f. 143–1215, k. 2.

⁵⁰¹ *Życie karaimekie w Polsce*, „Myśl Karaimeka” 1934, z. 10, s. 117.

⁵⁰² „Myśl Karaimeka” 1936, z. 11, s. 119.

⁵⁰³ M. Abkowicz, *Z archiwum Koła Pań Karaimekich w Haliczu*, „Awazymyz” 2013, nr 1 (38), s. 16–17.

⁵⁰⁴ BLAN, sygn. f. 301–460, k. 34.

odnotowano, że zorganizowane przy gminach karaimskich „Katyn Odżahy” przejawia znaczną działalność charytatywną⁵⁰⁵.

4. Działalność dobroczynna

Pomoc potrzebującym to jedna z najstarszych społecznych działalności człowieka, wynikająca z troski o dobro innych inspirowana obowiązkiem religijnym lub świecką ideą humanitaryzmu. Zarówno działalność dobroczynna jak i filantropijna rozwijała się w Drugiej Rzeczypospolitej, gdzie część społeczeństwa znajdująca się w trudnych materialnie sytuacjach wymagała wsparcia natury socjalnej – w formie zapomóg, zasiłków, stypendiów⁵⁰⁶. W celu niesienia pomocy osobom znajdującym się w trudnym położeniu socjalno-bytowym również Karaimi podejmowali się organizowania doraźnych akcji pomocowych oraz zinstytucjonalizowanej formy opieki i pomocy biednym. Działalność dobroczynna Karaimów miała rodowód religijny, związana była z praktykami wywodzącymi się z tradycji religijnych, według których 10% swoich dochodów winno się przeznaczać na cele dobroczynne.

Gminy karaimskie przeznaczały fundusze na stałą i doraźną pomoc biednym Karaimom, które były zasilane przez obowiązkową składkę zwaną *czedaka* na cele dobroczynne⁵⁰⁷. Zapomogi świąteczne były stałą pozycją uwzględnianą w sprawozdaniach finansowych gmin karaimskich⁵⁰⁸.

W Trokach funkcjonował przytułek dla biednych, który utrzymywano z comiesięcznych datków ogółu Karaimów⁵⁰⁹. Osoby niezamożne, przebywały w tak zwanej „chatce” tylko wtedy, gdy nie mogły liczyć na pomoc ze strony rodziny, otrzymy-

⁵⁰⁵ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 107.

⁵⁰⁶ Więcej o dobroczynności w: J. Radwan-Pragłowski, K. Frysztacki, *Spoleczne dzieje pomocy człowiekowi: od filantropii greckiej do pracy socjalnej*, Katowice 1998; E. Leś, *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa 2001, T. Sinko, *Od filantropii do humanitaryzmu i humanizmu*, Warszawa 1960, E. Mazur, *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999; A. Haratyk, *Udział społeczeństwa galicyjskiego w opiece nad dziećmi ubogimi i osieroconymi (1867–1914)*, Kraków 2007; Cz. Kępski, *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Lublin 1993; H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Warszawa 2002; *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku*, (red.) S. Walasek, Kraków 2008; J. Sosnowska, *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011; b.a. *Opieka nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1928; H. Fierek, M. Fierek-Kaźmierowska, *Dzieje opieki nad dzieckiem*, Słupsk 1991.

⁵⁰⁷ *Cedaka* (heb. dobroczynność), udzielenia pomocy, wsparcia i darowanie pieniędzy ubogim. W judaizmie jest obowiązkiem stanowiącym akt sprawiedliwości i dopełnieniem obowiązku wobec ubogich. Cedaka może być także przekazana na synagoge, instytucje dobroczynne, oświatowe i edukacyjne, wsparcie dzieci i pomoc starszym osobom.

⁵⁰⁸ BLAN, sygn. f. 301–249, k. 3, 7.

⁵⁰⁹ *Sprawozdanie zarządu gminy z dn. 19 stycznia 1930*, BLAN, sygn. 301–237, b.s.

wały wówczas miejsce w pokoju kilkuosobowym, comiesięczną zapomogę finansową. Warunki w „chatce” były dobre, gmina karaimska dostarczała opała a w 1937 roku budynek został wyremontowany⁵¹⁰.

W budżetach gmin karaimskich uwzględniano potrzeby ubogich Karaimów, które finansowano ze składek gminnych i ofiar docelowych⁵¹¹. Zamożniejsi Karaimi wspierali finansowo swoich współwyznawców i wpłacali dodatkowe pieniądze na pomoc potrzebującym⁵¹². Co roku z okazji świąt Piesach (*chadży tymballarnyn*) w gminach karaimskich zbierano pieniądze na zakup mąki, którą otrzymywały biedne rodziny karaimskie⁵¹³. Rokrocznie w Trokach z zapomogi korzystało około 25 rodzin, średnio 50 osób otrzymywało pieniądze i po 4 kilogramy mąki⁵¹⁴.

Gminy karaimskie nie pozostawiały swoich ubogich współbraci bez pomocy, ze składek na cele dobroczynne udzielano zapomogi zdrowotnej, wypłacano emerytury szamaszom lub ich rodzinom i pokrywano koszty związane z pogrzebem⁵¹⁵.

Część z funduszy zapomogowych gminy karaimskiej przeznaczano na kształcenie młodzieży karaimskiej, której przyznawano pożyczki na zakup książek, opłatę wpisowego do szkoły, utrzymywano midrasz i kupowano podręczniki do nauki religii i języka karaimskiego⁵¹⁶. Zamożniejsi Karaimi w celu udzielania pomocy finansowej zdolnym i ambitnym uczniom, organizowali specjalne fundusze, z których korzystała młodzież karaimska. Abraham Łopatto wspierał finansowo i udzielał zapomogi na naukę Eliaszi Jutkiewiczowi, który był uczniem Nauczycielskiego Seminarium w Trokach⁵¹⁷.

W celu udzielania pomocy finansowej zdolnej młodzieży karaimskiej w 1928 roku hachan S. Szapszał powołał Fundusz „Bołuszłuch”, którego celem było: udzielanie pożyczek na kształcenie, pomoc ubogim Karaimom, poprawa struktury rolnictwa karaimskiego i wspieranie działalności kulturalno-oświatowej. W okresie międzywojennym z pomocy finansowej hachana skorzystał m.in.: Michał Szpakowski uczeń szkoły technicznej w Wilnie, Marcin Firkowicz, który ukończył kursy melioracyjne, Szymon Kobe-

⁵¹⁰ BLAN, sygn. f. 301–482, k. 9.

⁵¹¹ BLAN, sygn. f. 301–460, k. 15, 32; *Sprawozdanie zarządu gminy z dn. 23 marca 1929*, BLAN, sygn. f. 301–237, b.s.

⁵¹² W Trokach w 1932 r. Abraham Nowicki z własnych funduszy zakupił dodatkowo 16 kg mąki, Maria Firkowicz, przeznaczyła pieniądze na zakup 8 kg mąki dla biednych Karaimów. W 1934 r. skorzystano dodatkowo z funduszu E. A. Łopatto i karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach, co umożliwiło wsparcie 26 osób: 22 osób z rodzin biednych rolników i funkcjonariuszy kienesy, którym wydano 400 kg mąki. BLAN, sygn. 301–233, k. 255; f. 301–222, k. 70, 92.

⁵¹³ W religii judaistycznej na święto purim przekazywano datki i jedzenie osobom ubogim.

⁵¹⁴ *Sprawozdanie z zebrania zarządu gminy karaimskiej w Trokach z dn. 23 marca 1929*; *Sprawozdanie zarządu gminy z dn. 17 marca 1931 r.*, BLAN, sygn. 301–237, b.s.; f. 301–222, k. 53, 70, 92; f. 301–222, k. 29.

⁵¹⁵ BLAN, sygn. f. 301–237, k. 24; *Sprawozdanie... z dn. 27 stycznia 1932*, f. 301–237, b.s.; *Sprawozdanie zarządu gminy z dn. 17 marca 1931*, f. 301–237, b.s.

⁵¹⁶ *Sprawozdanie zarządu z dn. 19 stycznia 1930 r.*, BLAN, sygn. 301–237, k. 14, b.s.

⁵¹⁷ *Sprawozdanie z zarządu gminy z dn. 1 czerwca 1929, 19 stycznia 1930 r.*, BLAN, sygn. 301–237, b.s.

cki skończył kurs techników drogowych, Józef Jutkiewicz uczył się w szkole ogrodniczej, Eliza Firkowicz ukończyła Seminarium Nauczycielskie w Trokach czy Helena Juchniowicz, która dzięki wsparciu finansowemu ukończyła w Warszawie jednoroczny kurs dla wychowawczyń z form opieki społecznej nad dzieckiem⁵¹⁸.

Z funduszu finansowego hachan przyznawał także zapomogi dla ubogich Karaimów, pieniądze na zabawę dla dzieci, i zakup drobnych prezentów świątecznych i pokrywał niezbędne wydatki na utrzymanie midraszu. Fundusz „Bołuszłuch” był zasilany przez dotacje, które otrzymywał hachan z MWRiOP, wpłaty członkowskie, darowizny przekazywane od prywatnych osób i Karaimów z Harbina, Paryża oraz z zysków uzyskanych z organizacji zabaw karaïmskich i z obligacji bankowych⁵¹⁹. Z prośbą o udzielenie pożyczki i pomoc finansową zwracali się bezpośrednio sami zainteresowani lub pośrednio w ich imieniu hazzani⁵²⁰. W sytuacjach deficytu budżetu gminy z funduszu udzielano pożyczki na pokrycie podstawowych wydatków gminnych. Z funduszu „Bołuszłuch”, gmina karaïmska w Trokach pożyczyła pieniądze na pensję dla nauczyciela Józefa Kobeckiego, którą ze względu na deficyt finansowy nie była w stanie wypłacić z własnego budżetu⁵²¹.

Ze względu na trudny stan materialny Karaimów, zwrócono uwagę na sytuację finansową kobiet karaïmskich, które jako wdowy utrzymywały rodzinę, lub ze względu na bezrobocie wśród mężczyzn i ciężką sytuację finansową rodziny podejmowały pracę w handlu lub rzemiośle. Dlatego też w Wilnie w 1927 roku żona Emanuela Kobeckiego, zasłużonego działacza karaïmskiego, aby podkreślić znaczenie jego aktywnej pracy, jako prezesa gminy trockiej i wileńskiej, zainicjowała działalność Kasy Samopomocy im. b.p. Emanuela Kobeckiego utworzonej przy gminie karaïmskiej w Wilnie. Działalność Kobeckiego, jako „człowieka o umyśle niepospolitym i wyższym, z sercem szlachetnym, gorejącem miłością do bliźnich, z wolą niezłomną” została upamiętniona poprzez fundusz, którego celem było „współdziałanie w rozwojowi bytu materialnego Karaimek przez udzielanie zapomóg poszczególnym członkiniom gmin wileńskiej i trockiej, zakładanie i prowadzenie wszelkiego rodzaju instytucji o charakterze dobroczynnym i kulturalno-oświatowym”⁵²². W składzie zarządu Kasy Samopomocy były żony aktywnych działaczy karaïmskich⁵²³. Członkiem mógł zostać każdy Karaim bez

⁵¹⁸ *Sprawozdanie kasowe Funduszu imienia Jego Ekscelencji Hachana Karaïmskiego „Bołuszłuch” za rok 15 maja 1928 do 31 grudnia 1931 r.*, BLAN, sygn. f. 301–408, k. 2; f. 301–233, k. 107, 215; zob. Aneks.

⁵¹⁹ BLAN, sygn. f. 301–408, k. 1, 3–5.

⁵²⁰ BLAN, sygn. f. 301–398, k. 1.

⁵²¹ Tamże, k. 87.

⁵²² *Statut Kasy samopomocy imienia b.p. Emanuela Kobeckiego przy gminie Karaïmskiej w Wilnie.* BLAN, sygn. f. 301–385, k. 38.

⁵²³ W składzie zarządu Funduszu E. Kobeckiego były żony: Romualda Kobeckiego, Emanuela Kobeckiego, Józefa Kozyrowicza, Emanuela Aronowicza, Eliasza Jutkiewicza, Emila Kobeckiego, Awenira Kobe-

względu na płeć czy wiek, warunkiem było opłacanie składek członkowskich, które stanowiły źródło bezprocentowych zwrotnych pożyczek. Fundusz kasy zasilają wpisowe, miesięczne dowolne składki członkowskie, dobrowolne darowizny, oraz dochody z zabaw, loterii i imprez kulturalno-oświatowych, które urządzał zarząd Kasy⁵²⁴. Inicjatywa była popierana przez hazzana S. Firkowicza, który apelował do Karaimów o zasilanie finansowe funduszu Kasy. Jedną z pierwszych inicjatyw w 1927 roku była loteria – alegrii z fantami przekazanymi przez Karaimów⁵²⁵.

Karaimi wspierali także Fundusz im. b.p. Achiezera Zajączkowskiego, członka Karaimskiego Zarządu Duchownego oraz honorowego prezesa karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach. W „Myśli Karaimskiej” w formie notatki „Od Redakcji” informowano, że społeczeństwo karaimskie powołało w 1930 roku Fundusz im. A. Zajączkowskiego w celu finansowania działalności kulturalno-oświatowej i współfinansowanie czasopisma karaimskiego⁵²⁶.

Zróźnicowanie form pomocy potrzebującym Karaimom wskazuje na tworzenie zorganizowanych struktur wsparcia oraz samoorganizowania funduszy pomocowych. Warto zwrócić uwagę na fakt, że tak mała liczebnie grupa karaimska wypracowała formy pomocy, w której ważną funkcję pełniły osoby zamożne, które widziały potrzebę finansowania nauki dzieci i młodzieży, wspierania osób potrzebujących i inwestowania w działalność kulturalno-oświatową.

ckiego, Izaaka Zajączkowskiego i Ksenia Abkowicz. W pracy zarządu brał udział członek zarządu gminy karaimskiej w Wilnie Józef Łopatto. BLAN, sygn. f. 301–385, k. 38.

⁵²⁴ *Statut Kasy samopomocy...*, k. 37.

⁵²⁵ Tamże.

⁵²⁶ „Myśl Karaimska” 1931, z. 3–4, t. 2, s. 56.

Formy działalności gmin karaïmskich w zakresie kultury i oświaty

1. Czasopisma

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Karaïmi wznowili wydawanie czasopism, w których publikowano prace dotyczące historii, religii, języka i życia codziennego społeczności karaïmskiej⁵²⁷. Jednym z periodyków, w którym upowszechniano wiedzę o społeczności karaïmskiej była „Myśl Karaïmska” wydawana od 1924 roku przez zarząd Wileńskiego Stowarzyszenia Karaïmów jako kwartalnik w języku polskim i karaïmskim poświęcony nauce, literaturze i sprawom społecznym Karaïmów a od 1932 roku, czasopismo było wydawano, jako organ Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaïmskiej⁵²⁸. Początkowo redaktorem był Ananiasz Rojecki a od 1930 roku pismo redagował Ananiasz Zajączkowski przy wsparciu merytorycznym profesora Tadeusza Kowalskiego i hachana S. Szapszała⁵²⁹.

W skład komitetu redakcyjnego, który dbał o poziom naukowy czasopisma wchodziła także grupa inteligencji z ośrodków karaïmskich w Polsce: uflu hazzan Szymon Firkowicz (Troki), Zachariasz Nowachowicz (Halicz), Ananiasz Rojecki (Wilno), Zachariasz Szpakowski (Łuck), Ananiasz Zajączkowski (Kraków), Izaak Zajączkowski (Wilno), Zarach Zarachowicz (Halicz), hazzan Józef Łobanos (Wilno) i Aleksander Mardkowicz (Łuck).

⁵²⁷ Przed pierwszą wojną światową wydawano wileńskie „Karaïmskoje Słowo”, moskiewskie „Karaïmskaja Żiźń”, krymskie „Izwestija Karaïmskago Duchownago Prawlenija, kairskie „Al-ittihad”. Wszystkie czasopisma karaïmskie były redagowane w języku kraju, w którym wychodziły: rosyjskim, arabskim. „Myśl Karaïmska” 1934, z. 10, s. 109.

⁵²⁸ LCAP, sygn. f. 51, ap. 23, b. 1711, k. 1.

⁵²⁹ Nad poziomem merytorycznym tekstów czuwał Ananiasz Zajączkowski, który ze względu na swój wyjazd do Warszawy prace redakcyjne powierzał hachanowi S. Szapszałowi. *Listy Ananiasza Zajączkowskiego do Seraji Szapszala i Aleksandra Mardkowicza*, „Almanach Karaïmski” 2013, nr 2.

MYŚL KARAIMSKA

—≡ ILUSTROWANE CZASOPISMO ≡—
NAUKOWE, LITERACKIE, SPOŁECZNE

TOM II.

15 MARCA 1929 r.

ZESZYT I.

SZEMAJA FIRKOWICZ.

Onunczu ity-ba tirgiziuwiuniuń Łach-chantyhnyn *).

T I U S Z.

Mieni tiusz kiordium: da muna kiep-kieniatia suwda

Batat kart bahatyr, kuczat tothunlaryn...

Bu uczurha dżachlejdar bijańcz-bia dżantarda

Jattoj konszulary, iryp tamachlaryn.

Bir kiubiasin czeszti da kalkanyn atadyr;

Ekińczisi tiszlejť, ũziať uprachlaryn;

Korchuw-ba ũczyuńcziu bajlejdyr kotlaryn...

Kiuczsiuż bahatyrım azhyna kozhatadyr...

E D I (1918).

Już it tiekli aszty; kart bahatyr, ajtadlar,

Batty, unutuldu, siondiu tuwuztuhu.

Ulanlary anyn ilejdlar, kyjnaładlar,

Aruw dżantarynyn ulu juwuztuhu.

Niediani synychtylar da niek-bu kystunadlar!?

Nie bolundu czeriw, syjly atamlary?...

Haj! bojunsu ũżgiań — bu synady Tieńry...

Oł-dunjadan turup, kylycz-ba erk atadlar.

*) „W dziesiątą rocznicę wskrzeszenia Państwa Polskiego“. Wiersz-tryptyk w języku karaimskim (narzecze północne). (Przyp. Redakcji).

Fotografia 17. Strona tytułowa „Myśli Karaimskiej”

Celem czasopisma, które reprezentowało interesy kulturalne Karaimów z czterech gmin wyznaniowych było ukazywanie zagadnień i aktualnych spraw karaimskich w obszarze życia społecznego i religijnego. Pismo miało być „łącznikiem wszystkich Karaimów w Polsce, chcących pracować czynnie i świadomie dla przyszłości swego narodu”⁵³⁰. W okresie międzywojennym ukazało się dwanaście numerów czasopisma, które wydano z subwencji MWRiOP⁵³¹ dla którego wspieranie działalności oświatowej Karaimów było elementem strategii bezpieczeństwa wewnętrznego Kresów Wschodnich i polityki zagranicznej państwa polskiego, dlatego też wydawanie „Myśli Karaimskiej” miało „ogromne kulturalne znaczenie dla społeczeństwa karaimskiego, z drugiej zaś strony stanowiło poważny łącznik pomiędzy tym ostatnim a społeczeństwem polskim”⁵³².

Na łamach „Myśli Karaimskiej” publikowano rozprawy, artykuły i materiały archiwalne z zakresu filologii, historii, etnografii, antropologii karaimskiej. Od 1928 roku wprowadzono stałą rubrykę kroniki naukowej, która zawierała przegląd wydawnictw oraz bibliografię aktualnych prac o Karaimach. W czasopiśmie zamieszczano informację o ważnych wydarzeniach społeczności karaimskiej w Wilnie, Trokach, Łucku i Haliczu a także o życiu oświatowym i działalności gmin karaimskich w Poniewieżu, Paryżu, Kairze, Jerozolimie. W „Myśli Karaimskiej” poruszane były również tematy dotyczące społecznej aktywności wybitnych oraz znaczących dla kultury karaimskiej jednostek, co z pewnością wpływało na kształtowanie się postaw społecznych wśród Karaimów. Wartość wychowawczą należy przypisać publikowanym biogramom m.in.: Zachariasza Abrahamowicza⁵³³, Abrahama Firkowicza⁵³⁴, Josefa Mordkowicza⁵³⁵, Bogu-

⁵³⁰ *Od Redakcji*, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 2.

⁵³¹ Od 1934 do 1939 r. MWRiOP przekazywało po 200 zł subwencji na pokrycie kosztów wydawania czasopisma „Myśl Karaimska”, LCAP sygn. f. 51, ap. 7, b. 842, k. 3–5, 7; b. 1601, k. b. s; b. 1652, k. 258–259.

⁵³² LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 57.

⁵³³ Zachariasz Abrahamowicz (1878–1903), syn Samuela urodził się we wsi Łany, niedaleko Halicza – pisarz karaimski, który w swoich utworach używał języka polskiego, rosyjskiego i karaimskiego, był także zaangażowany w pracę społeczną na rzecz zachowania tradycji, religii i obyczajów Karaimów w Haliczu. N. Szulimowicz, *Ku obchodowi 20-lecia zgonu b.p. Z. Abrahamowicza*, „Myśl Karaimska” 1924, nr 1, s. 16–19.

⁵³⁴ Abraham Firkowicz (1785–1874), syn Samuela urodził się w Łucku na Wołyniu, pedagog, duchowny karaimski, archeolog i uczonek karaimski, przyczynił się do rozwoju nauk orientalistycznych, kolekcjonował starożytne rękopisy. A. Zajączkowski, *Życie i działalność b.p. A. Firkowicza (1785–1874)*, „Myśl Karaimska” 1925, z. 2, s. 11–19.

⁵³⁵ Josef Mordkowicz (1802–1884), syn Mojżesza urodził się w Haliczu, hazzan karaimski w Kukizowie a od 1866 r. w Haliczu, nauczyciel w szkółce parafialnej, przepisywał modlitewniki, poeta i pisarz karaimski. Z. Zarachowicz, *Josef Mordkowicz (1802–1884)*, „Myśl Karaimska” 1925, z. 2, s. 20–23.

sława Firkowicza⁵³⁶, Emanuela Kobeckiego⁵³⁷, Achiezera Zajączkowskiego⁵³⁸ czy Szymona Kobeckiego⁵³⁹. Odwołując się do działalności społecznej zasłużonych dla kultury Karaimów jednocześnie wskazywano potrzebę działalności oświatowej i propagowano wzór osobowy jednostki zaangażowanej w pracę na rzecz społeczności karaimek. Treści historyczne przekazywane na łamach „Myśli Karaimek” były podstawą do zachowania tożsamości kulturowej Karaimów a artykuły dotyczące języka karaimek budowały poczucie odrębności etnicznej. Pismo miało wyraźny charakter społeczno-naukowy, w którym propagowano wartości kulturowe i podkreślano potrzebę prowadzenia badań w zakresie kultury karaimek.

W czasopiśmie od 1932 roku z chwilą powołania TMHiLK swoje prace publikowali autorzy referatów wygłaszanych podczas posiedzeń naukowych Towarzystwa, co znacznie podniosło poziom merytoryczny pisma. Od 1930 roku zeszyty „Myśli Karaimek” składały się z części naukowej, która była finansowana przez Fundusz Kultury Narodowej i części omawiającej aktualne życie społeczności karaimek. Autorami prac zamieszczanych na łamach „Myśli Karaimek” byli Karaimi oraz naukowcy zajmujący się historią lub językiem karaimek, swoje prace publikowali m.in.: S. Szapszał, T. Kowalski i A. Zajączkowski, A. Szyszman, S. Firkowicz, Z. Nowachowicz. W czasopiśmie nie pomijano kwestii związanych z ówczesnym życiem codziennym i problemami nurtującymi społeczność karaimek. Na łamach „Myśli Karaimek” prowadzono dyskusje i recenzowano książki dotyczące Karaimów oraz drukowano wiersze i teksty literackie w języku karaimek⁵⁴⁰. Czasopismo miało niewątpliwie znaczenie wychowawcze, dostarczało rzetelną wiedzę Karaimom oraz upowszechniało informację o społeczności karaimek.

W okresie międzywojennym w czerwcu 1927 roku Owidiusz Pilecki wydał w Wilnie pierwszy numer czasopisma „Sahyszymyz” („Nasza Myśl”). Jednodniówka w języku trocko-karaimek z tłumaczeniem po rosyjsku została wydana z przeznaczeniem dla

⁵³⁶ Bogusław Firkowicz (1865–1915), urodził się w Trokach, uflu hazzan kienesy w Trokach, p.o. hachana karaimek na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego. „Myśl Karaimek” 1926, z. 3, t. 1, s. 17–18.

⁵³⁷ Emanuel Kobecki (1863–1927), prezes karaimek gminy wyznaniowej w Trokach, wiceprezes Wileńskiej Okręgowej Izby Kontroli, inicjator powołania w 1921 r. Stowarzyszenia Karaimów w Wilnie, opracowywał projekt *Statutu Gmin Karaimek* i przepisy o ustroju władz duchownych w Drugiej Rzeczypospolitej. „Myśl Karaimek” 1928, z. 4–5, t. 1, s. 10–12.

⁵³⁸ Achiezer Zajączkowski (1855–1930), syn Izaaka urodził się w Trokach, prezes karaimek gminy wyznaniowej w Trokach, zaangażowany w budowę kienesy w Wilnie, zorganizował tymczasową gminę wyznaniową, radny m. Trok (1865–1933), jako przedstawiciel ludności karaimek. „Myśl Karaimek” 1930–1931, z. 3–4, t. 3, s. 50–56.

⁵³⁹ Szymon Kobecki (1869–1933), pisarz i poeta karaimek, oficer, autor wierszy, komedii i utworów dramatycznych w języku karaimek. „Myśl Karaimek” 1934, z. 10, s. 101–102.

⁵⁴⁰ W okresie międzywojennym został opublikowany na łamach miesięcznika „Nowe Życie” artykuł M. Bałabana pt.: *Karaici w Polsce*, który wzbudził głosy krytyki wśród społeczności karaimek, A.R., „*Karaici w Polsce*” (o artykule dr M. Bałabana), „Myśl Karaimek” 1924, z. 1, s. 3.

Karaimów, którzy mieszkali w innych krajach i nie posługiwali się językiem karaimskim i polskim. Pomimo zapotrzebowania na czasopisma karaimskie, „Sahyszymyz” zostało nieprzychylnie przyjęte przez społeczność karaimską. Na łamach „Myśli Karaimskiej”, prawnie uznanego przez Karaimów organu prasowego uznano alternatywne pismo za niepożyteczne i wręcz podważające postawę lojalności Karaimów wobec rządu polskiego. Obawiano się, że w odrodzonym państwie polskim wydawanie przez Karaimów pisma w języku rosyjskim mogło zostać negatywnie ocenione przez władze państwowe. Opiniotwórcza grupa Karaimów uważała, że czasopismo Owidiusza Pileckiego może „u społeczeństwa polskiego i u władz polskich wywołać wrażenie, że Karaimi ciążą do Rosji i do kultury rosyjskiej, i że bajką jest twierdzenie tych, którzy mówią, że Karaimi są dobrymi obywatelami polskimi”⁵⁴¹. Wobec dysonansu pomiędzy polityką państwa a czasopismem w języku rosyjskim Karaimi skrytykowali pomysł wydawniczy Pileckiego, uznali, że kolejne czasopismo w dodatku w języku rosyjskim będzie niepotrzebne dla małej liczebnie grupy Karaimów mieszkających w Polsce, natomiast Karaimi z zagranicy używali dialektu krymskiego języka karaimskiego a nie trockiego w jakim redaktor Pilecki przygotował „Sahyszymyz”. Krytycy czasopisma zwrócili uwagę na niski poziom merytoryczny tekstów i brak poprawności tekstów w języku karaimskim i rosyjskim. W okresie międzywojennym ukazał się tylko jeden jego numer. Pismo nie zostało oficjalnie uznane i podczas konferencji gmin karaimskich w Haliczu w dniu 12 czerwca 1927 roku uchwalono, iż „Sahyszymyz” było prywatnym przedsięwzięciem O. Pileckiego, za które ogół Karaimów nie ponosił żadnej odpowiedzialności⁵⁴².

Natomiast niecodziennym i nowatorskim przedsięwzięciem okazało się być czasopismo „Karaj Awazy” („Głos Karaima”), wydawane w języku karaimskim w Łucku z prywatnych funduszy Aleksandra Mardkowicza. Czasopismo od 1930 roku, od pierwszego numeru wychodziło pod nazwą „Karaj Awazy”, chociaż wstępnie rozpatrywano tytuł „Biżnin Jołumuz” („Nasza Droga”).

Wątpliwości Karaimów skupionych wokół działalności Towarzystwa MHiLK budziły kwestie językowe, uważali, że czasopismo wydawane po karaimsku nie znajdzie dostatecznej liczby czytelników, język karaimski nie sprostą potrzebom nowoczesnego czasopisma o zróżnicowanej tematyce a wybór jednego tylko z trzech dialektów (trocko-poniewieski, łucko-halicki, krymski) zawęzi grupę odbiorców⁵⁴³. Również profesor T. Kowalski początkowo był sceptyczny wobec zamiaru wydawania czasopisma wyłącznie w języku karaimskim i obawiał się rozdrobnienia szczupłych sił

⁵⁴¹ „Myśl Karaimska” 1928, t. 1, z. 4–5, s. 75–76.

⁵⁴² Tamże, s. 76; A. Sulimowicz, *Czasopisma karaimskie*, „Awazymyz” 1999, nr 2 (3), s. 13–14.

⁵⁴³ „Myśl Karaimska” 1934, z. 10, s. 109.

karaïmskich⁵⁴⁴, które Karaïmi powinni skoncentrować na utrzymaniu „Myśli Karaïmskiej”. Jednak sam redaktor Mardkowicz nie postrzegał swojego czasopisma, jako formy konkurencyjnej wobec „Myśli Karaïmskiej”, która reprezentowała kulturę karaïmską na zewnątrz a jedynie, jako jej uzupełnienie poprzez krzewienie wśród rodaków języka rodzimego i szerzej omawianych spraw z życia codziennego. Redaktor postanowił wydawać czasopismo „nie dla jakiejś konkurencji z «Myślą Kar.[aïmską – dop. U.W.]» i nie gwoli zadośćuczynienia parafialnej lub osobistej ambicji”⁵⁴⁵, lecz kierowała nim troska o wzbudzenie u Karaïmów zainteresowania dla własnego języka. Wiara A. Mardkowicza w idee odrodzenia języka była tak silna, że pomimo pierwotnej niechęci Karaïmów wobec nowopowstającego pisma udowodnił jego zasadność i systematycznie przez osiem lat, od 1931 do 1939 roku wydał dwanaście numerów, które cieszyły się popularnością wśród społeczności karaïmskiej i uznaniem wśród orientalistów. Pod względem treści i formy „Karaj Awazy” reprezentował wysoki poziom, o co dbał redaktor konsultując swoje działania wydawnicze z profesorem T. Kowalskim, który służył mu radą i systematycznie recenzował jego twórczość⁵⁴⁶. Na łamach pisma zamieszczano wiele tekstów autorstwa Mardkowicza, ale swoje prace publikowali także inni autorzy m.in.: T. Lewi-Babowicz, Z. Zarachowicz, B. Kokenaj, J. Malecki, S. Rudkowski, S. Firkowicz. W „Karaj Awazy” umieszczano poezje Z. Abrahamowicza, S. Kobeckiego, S. Łopatto, jak również dzieła dawnych autorów takich jak Mosze Derie czy ribbi Josef z Derażny. Ponadto w „Karaj Awazy” ukazały się artykuły Mardkiewicza, dotyczące historii Karaïmów⁵⁴⁷ i biografie jednostek wybitnych i znaczących w kulturze karaïmskiej⁵⁴⁸. „Głos Karaïma” zawierał także teksty o charakterze społecznym jak idea Sergiusza Rutkowskiego dotycząca osiedlenie w Łucku tułających się po Europie emigran-

⁵⁴⁴ A. Dubiński, *Dzieje badań karaïmoznawczych. Fragmenty korespondencji prof. Tadeusza Kowalskiego z Aleksandrem Mardkowiczem (z okazji 40 rocznicy śmierci Profesora)*, [w:] tenże, *Caraimica. Prace karaïmoznawcze*, Warszawa 1994, s. 92.

⁵⁴⁵ Tamże, s. 94.

⁵⁴⁶ *Listy Ananiasza Zajczkowskiego do Seraji Szapszala i Aleksandra Mardkowicza*, „Almanach Karaïmski” 2013, nr 2.

⁵⁴⁷ *Opowiadanie z życia uczonego Szelmo ben Aharon z przełomu XVII wieku i XVIII wieku*, „Karaj Awazy”, nr 2, s. 3–13; *Obrazki z dawnego Łucka – kiedy nasi ojcowie byli młodzieńcami*, „Karaj Awazy”, nr 3, s. 3–10; *O osiedleniu się Karaïmów w Łucku*, „Karaj Awazy”, nr 4, s. 7–14. Tłumaczenia tytułów z „Karaj Awazy” z oryginału karaïmskiego zostały zaczerpnięte z Karaïmskiej Bazy Literacko-Bibliograficznej „e-Jazyszlar” oraz tekstów A. Sulimowicz: *Czasopisma karaïmskie*, „Awazymyz” 1999, z. 2 (3); *Aleksander Mardkowicz – działacz społeczny, pisarz i wydawca*, „Awazymyz” 1999, z. 2 (3).

⁵⁴⁸ W czasopiśmie karaïmskim „Karaj Awazy” ukazywały się biografie i twórczość znanych i wybitnych Karaïmów, m.in.: życiorys i zbiór utworów poety halickiego Zachariasza J. Abrahamowicza (1878–1903) „Karaj Awazy” 1931, nr 2, s. 21–29; wspomnienia o urodzonym w Trokach i działającym w Poniewieżu poecie Szelumielu Łopatto (1904–1923), „Karaj Awazy” 1932, nr 2 (4), s. 1–7; o uczonym halickim Ribbi Szalom ben Zecharja Abrahamowiczu (ok. 1766–1813) i o zmarłym w 1930 r. redaktorze „Karaïmskiego słowa” Owadji Pileckim, o wielkim przyjacielu Karaïmów Janie Grzegorzewskim (1849–1922). A. Sulimowicz, *Czasopisma...*, s. 13–14.

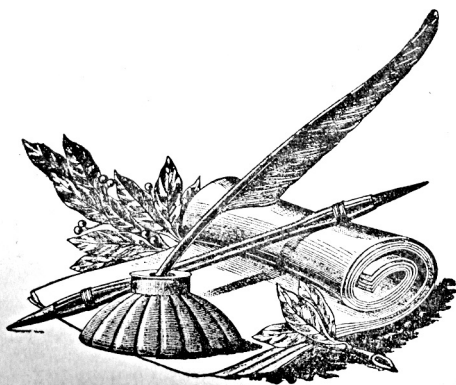
5695 JIL.
1935 ROK

Cykmahynyn besiñci jily.

SEGIZIŃCI BITIK
ZESZYT ÓSMY

KARAJ AWAZY

WACHTŁYK KARAJ TILDE

JARYKKA CYHARDY ALEKSANDER MARDKOWICZ

Ł U C K A D A

„KARAJ AWAZY“ (GŁOS KARAIMA), PISMO W JĘZYKU KARAIMSKIM

WYDAWCA ALEKSANDER MARDKOWICZ.

LUCK, JAGIELLOŃSKA 95.

Fotografia 18. Strona tytułowa „Karaj Awazy”

Źródło: „Karaj Awazy” 1925, z. 8.

tów karaïmskich z Krymu⁵⁴⁹, czy modernistyczny artykuł w którym anonimowy autor doradzał wprowadzenie do kienesy śpiewów chóralnych z towarzyszeniem fisharmonii⁵⁵⁰. Pismo miało wyraźny charakter literacki, co wynikało z publikowanych utworów poetyckich w formie przekładów *Sonetów krymskich* dokonanych przez Ananiasza Zajączkowskiego⁵⁵¹, liryki S. Rutkowskiego, wierszy Zachariasza Abrahamowicza⁵⁵² czy A. Mardkowicza. W czasopiśmie karaïmskim publikowano wiadomości bieżące z życia gmin karaïmskich w Polsce i w Poniewieżu, recenzje publikacji o Karaïmach, kalendarz z wykazem świąt i dział gier oraz zagadek językowych dla dzieci.

Aleksander Mardkowicz pomimo problemów zdrowotnych nie zaprzestał swojej pracy wydawniczej, jako redaktor „Karaj Awazy” zapisał swoje imię trwale w dziejach literatury i języka karaïmskiego. Najmniej liczebna gmina karaïmska w Łucku, która wykazywała trudności w działaniach oświatowych, w latach 30. XX wieku stała się centrum krzewienia języka karaïmskiego za sprawą zaangażowania Aleksandra Mardkowicza, który z własnych funduszy zaczął wydawać czasopismo „Karaj Awazy” i serię *Biblioteczki Karaïmskiej*. Działalność wydawniczą Mardkowicza przerwał wybuch drugiej wojny światowej, redaktor, który na pierwszym miejscu stawiał dobro społeczności karaïmskiej zmarł w Łucku 5 kwietnia 1944 roku.

Czasopismo „Karaj Awazy” stanowiło inspirację dla innych pism karaïmskich z lat 30. XX wieku, za przykładem Mardkowicza w Poniewieżu J. Rojecki redagował „Onarmach” („Odrodzenie”), a w Trokach Koło Młodzieży Karaïmskiej „Bir-Baw” zaczęło wydawać piśmko „Dostu Karajyn” („Przyjaciel Karaïma”)⁵⁵³.

Niewątpliwie prowadzone w okresie międzywojennym badania naukowe nad Karaïmami, których pokłosiem były publikacje i wydawane periodyki świadczyły o aktywności kulturowej i wzrastającej świadomości etnicznej grupy oraz ustanawiały jej znaczące pozycje w naukach orientalistycznych.

2. Odczyty naukowe

Jedną z istotnych form krzewienia kultury karaïmskiej, była organizowana przez Karaïmów akcja odczytowa. W ramach posiedzeń naukowych Towarzystwa MHiLK przygotowywano wykłady i referaty dotyczące historii, folkloru i języka karaïmskiego. Decyzję o tematyce odczytów podejmował zarząd, prelegentami byli czołowi przedsta-

⁵⁴⁹ *Kilka słów o naszym ratunku Sergjusza Rutkowskiego*, „Karaj Awazy” 1931, z. 1, s. 14–16.

⁵⁵⁰ *Na progu świętego domu (Rozmyślenia przeciętnego Karaïma)*, „Karaj Awazy” 1932, z. 4, s. 21–26.

⁵⁵¹ „Karaj Awazy” 1931, z. 1, s. 10–13; z. 2, s. 14–18.

⁵⁵² Zachariasz Abrahamowicz (1878–1903), autor hymnu karaïmskiego będącego oddźwiękiem oficjalnego od 1927 r. hymnu polskiego *Mazurka Dąbrowskiego*.

⁵⁵³ A. Sulimowicz, *Czasopisma...*, s. 13–14.

wiciele środowisk naukowych m.in.: profesorowie Marian Morelowski, Józef Wierzyński czy Tadeusz Kowalski oraz S. Szapszał, A. Zajączkowski, I. Zajączkowski, A. Szyszman, czyli osoby wywodzące się ze środowiska karaimeńskiego, które posiadały znaczny dorobek w zakresie badań nad Karaimami, który upowszechniały wśród swojej społeczności⁵⁵⁴. Posiedzenia naukowe były organizowane z okazji rocznic i ważnych wydarzeń w życiu kulturowym społeczności karaimeńskiej. Towarzystwo MHiLK zorganizowało uroczyste spotkanie naukowe poświęcone pamięci poetów karaimeńskich m.in.: Szymona Kobeckiego⁵⁵⁵, Józefa Eraka⁵⁵⁶. W celu podkreślenia znaczenia faktów i wydarzeń historycznych w życiu społeczności karaimeńskiej 14 marca 1937 roku po porannym nabożeństwie w kienesie wileńskiej, zorganizowano uroczystą akademię z okazji stuletniego jubileuszu Karaimeńskiego Zarządu Duchownego, podczas której S. Szapszał wygłosił referat dotyczący działalności i znaczenia pierwszych hachanów krymskich, funkcji Zarządu Duchownego w Trokach i roli hachanów trockich w rozwoju religijnym Karaimów. Uroczystość zakończono o godzinie 12.40 trzykrotnym odśpiewaniem pieśni na cześć Jego Ekscelencji S. Szapszała⁵⁵⁷.

Komunikaty o odczytach były ogłaszane i wysyłane do zainteresowanych osób, Karaimi licznie uczestniczyli w spotkaniach naukowych⁵⁵⁸. Około 100 osób przybyło na wykład S. Szapszała dotyczący *200-lecie powstania pierwszej drukarni karaimeńskiej w Czufut-Kale*, który odbył się 2 kwietnia 1933 roku. Równie duże zainteresowanie wzbudził odczyt w dniu 13 października 1934 roku wygłoszony przez Ananiasza Zajączkowskiego nt.: *Elementów tureckich na ziemiach wschodnich*. Ze względu na duże zainteresowanie wykładami profesora A. Zajączkowskiego kolejny odczyt 6 maja 1937 roku zorganizowano w większej sali Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, podczas którego Zajączkowski – już jako kierownik Instytutu Orientalistycznego Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie omówił zagadnienie dotyczące: *Związków kulturalnych Polski ze Wschodem Muzułmańskim a rola Tatarów i Karaimów*⁵⁵⁹. Zaproponowana przez A. Zajączkowskiego tematyka wzbudziła zainteresowanie szerokiego grona społeczności karaimeńskiej jak i przybyłej licznie mniejszości tatarskiej.

Odczyty i wystąpienia inicjowały dyskusję i sprzyjały w podejmowaniu kolejnych działań w celu rozwoju kultury karaimeńskiej. 22 kwietnia 1935 roku po wygłoszonym przez ułła hazzana S. Firkowicza wykładzie nt. *Wpływów obcych na język karaimeński*

⁵⁵⁴ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 18; zob. Aneks.

⁵⁵⁵ Tamże, k. 16.

⁵⁵⁶ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 6.

⁵⁵⁷ BLAN, sygn. f. 301–447, k. 53; f. 301–489, k. 4.

⁵⁵⁸ LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 75.

⁵⁵⁹ BLAN, sygn. f. 301–492, k. 6.

w drugiej połowie w. XIX, uczestnicy spotkania naukowego podjęli decyzję zorganizowania kursów języka karaimek oraz uświadczenia społeczności „by na pytanie, co to jest język karaimek nie odpowiadali, że jest to język turecki lub tatarski, gdyż jest to język zupełnie samodzielny z grupy języków turskich”⁵⁶⁰. W celu zwiększenia świadomości językowej Karaimek na jednym ze spotkań naukowych zaproponowano, aby zebrania Towarzystwa MHiLK odbywały się w rodzimym języku, pomysł nie został jednak wdrożony w życie. Częstym punktem podczas zebrań naukowych było dzielenie się spostrzeżeniami i wrażeniami z podróży, które dostarczały tym samym informacji dotyczących życia codziennego w gminach karaimek i u współbraci poza korodnem Polski. W 1932 roku mecenas Zachariasz Nowachowicz opowiadał o wycieczce zorganizowanej przez Koło Pań Karaimek w Haliczu na stary cmentarz karaimek w Kukizowie. Na posiedzeniu naukowym 31 marca 1935 roku Karaimek zapoznali się z sytuacją społeczności karaimek w Poniewieżu, która poprzez administracyjne granice państwa została oddzielona od swoich karaimek współwyznawców. Na spotkaniach naukowych poruszano kwestie karaimek w kontekście politycznych zmian w Europie⁵⁶¹. Spotkaniom naukowym towarzyszyły występy artystyczne młodzieży karaimek a zaangażowane w działalność Towarzystwa MHiLK Koło Pań Karaimek w Wilnie przygotowywało poczęstunek. Odczyty inspirowały do dyskusji, autorzy mogli przeanalizować swoje wypowiedzi i nanieść ewentualne zmiany do tekstu, który zazwyczaj był drukowany w „Myśli Karaimek”, czasopiśmie które było priorytetową formą działalności Towarzystwa MHiLK⁵⁶².

Wykłady i odczyty dotyczące historii i życia religijnego Karaimek organizowano także poza strukturami TMHiLK, ze względu na to, że była to najpopularniejsza forma upowszechniania wiedzy wśród społeczeństwa. 22 listopada 1926 roku w sali wykładowej Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, profesor T. Kowalski wygłosił odczyt pt.: *Najmniejsza z naszych mniejszości (Karaimek w Polsce)* połączony z pokazem zdjęć z gmin karaimek z Trok, Halicza, Łucka i Wilna⁵⁶³. Informacje o Karaimek docierały do społeczeństwa polskiego poprzez programy w radio. W 1927 roku odbyły się dwie audycje radiowe o tematyce karaimek, 23 września Eugeniusz Schummer wygłosił w Warszawie odczyt nt.: *Karaimek polscy na Ziemiach Wschodnich*,

⁵⁶⁰ BLAN, sygn. f. 301–489, k. 11.

⁵⁶¹ Tamże, k. 13, 22.

⁵⁶² Jedną z pierwszych decyzji Towarzystwa MHiLK, podjętą 24 kwietnia 1932 r. było formalne przejście redakcji nad czasopiśmie karaimek „Myśl Karaimek”. W związku z powyższym komitet redakcyjny: ułlu hazzan S. Firkowicz, prof. T. Kowalski, hazzan Józef Łobanos, Aleksander Mardkowicz, Zachariasz Nowachowicz, Zachariasz Szpakowski, dr Ananiasz Zajączkowski, Zarach Zarachowicz, przekazał „Myśl Karaimek” Towarzystwu MHiLK i tym samym 2 czerwca 1932 r. rozwiązał swoją działalność. Były to działania formalne, ponieważ w praktyce nad redakcją czasopisma czuwały nadal te same osoby, pod przewodnictwem redaktora A. Zajączkowskiego. LCAP, sygn. f. 728, ap. 1, b. 6, k. 96.

⁵⁶³ „Myśl Karaimek” 1928, z. 4–5, t. 1, s. 82.

a 6 grudnia ze stacji wileńskiej Polskiego Radia w ramach cyklu *Wyznania na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej*, referent wyznaniowy z wileńskiego urzędu wojewódzkiego, Wiktor Piotrowicz opowiadał o Karaimach⁵⁶⁴. Zasięg ogólnopolski miał wykład profesora Tadeusz Kowalski wygłoszony 14 grudnia 1928 roku ze stacji krakowskiej Polskiego Radia nt.: *Żywioły wschodnie na ziemiach polskich*, w którym badacz omówił cztery grupy etniczne, pochodzące ze Wschodu: Ormian, Romów, Tatarów i Karaimów⁵⁶⁵.

3. Uroczystości

Karaimi w okresie międzywojennym organizowali różne formy uroczystości, o charakterze społecznym, które budowały więź z grupą i podkreślały odrębność mniejszości karaimskiej oraz o znaczeniu państwowym, które umacniały postawę lojalności i obywatelskości wobec państwa polskiego.

Uroczystością karaimską zainicjowaną i kultywowaną w Trokach było święto z okazji zakończenia żniw *Orach Toju*, kiedy w czasie nabożeństwa w kienesie w obecności zaproszonych gości z Wilna, przedstawiciele władz magistratu trockiego i miejscowych Karaimów – rolników, hachan w asyście hazzanów dokonywał poświęcenia wianków (*diemiet*) a następnie wygłaszał okolicznościowe kazanie⁵⁶⁶. Rokrocznie karaimscy rolnicy uroczystość obchodzili zakończenie żniw, organizując *Orach Toju* podkreślali swoje znaczenie w rozwoju rolnictwa w Polsce, na co zwracał uwagę także hazzan, który podczas uroczystości przypominał o znaczeniu pracy i nawoływał do wytrwałości i podejmowaniu wspólnych wysiłków. Święto było momentem ważnym w kontekście polityki narodowościowej, gdy w obecności władz państwowych podczas kazań okolicznościowych z okazji karaimskiego święta żniw dostojnicy duchowni przywoływali okresy historyczne, kiedy królowie nadawali Karaimom grunta przypominając tym samym postawę solidarności i lojalności wobec państwa polskiego.

„Czyż nie te same grunta i ogrody nasze, wydały nam dużo osób, zaszczyconych pełnić bardzo wysokie stanowiska przy dostojnych włodarzach ziemi tej, jak też rycerzy, skoro służywali w nadwornych pocztach Jagiellońskich. Dobra gleba wydaje plon dobry. Mierna praca fizyczna na roli, słońce, przyroda, piękność jezior naszych, przywiązują do religii, skłaniają do pobożności, przez co wyrabia się skromność, rzetelność

⁵⁶⁴ Tamże, s. 82–83.

⁵⁶⁵ „Myśl Karaimska” 1929, z. 1, t. 2, s. 45.

⁵⁶⁶ *Orach Toju* odbyło się m.in.: 15 września 1929, 1 października 1932, 8 października 1933, 4 listopada 1934, 27 października 1935, 18 października 1936, 5 października 1937, 13 października 1938, 15 września 1939 r. „Myśl Karaimska” 1929, z. 2, t. 2, s. 41; b.a., *Życie karaimskie w Polsce, Troki*, „Myśl Karaimska” 1934, z. 10, s. 117; b.a., *Z życia Karaimów w Polsce*, „Myśl Karaimska” 1936, z. 11, s. 114; BLAN, sygn. f. 301–490, k. 1; 301–490, k. 4; f. 301–250, k. 27–28; zob. Aneks.

Fotografia 19. Obchody święta „Orach Toju” w Trokach, lata 30. XX wieku

Źródło: „Myśl Karaimska” 1929, t. 2, z. 2.

i uczciwość. Te cechy charakteru naszego, muszą na zawsze być dla nas cnotą moralną i duchową, jak chleb powszedni jest ostoją fizyczną⁵⁶⁷.

Po nabożeństwie karaimscy rolnicy organizowali uroczyste spotkanie, podczas którego odczytywano listy i depesze gratulacyjne i wygłaszano okolicznościowe przemówienia. Obowiązkowym punktem w programie obchodów Orach Toju była część artystyczna przygotowana przez karaimską młodzież z Trok, która w swoim repertuarze wykorzystywała wątki z codziennej pracy karaimskich rolników. Na zakończenie święta Karaimi dumni ze swoich plonów i zbiorów rolnych bawili się podczas wieczornej zabawy tanecznej. Organizowanie święta żniw w Trokach było w pełni uzasadnione, mieszkali tam Karaimi w większości zajmujący się rolnictwem, którzy założyli Karaimskie Koło Rolnicze „Przyszłość” i osiągnęli niebywałe rezultaty w uprawie roli za co otrzymywali od towarzystw rolniczych nagrody i wyróżnienia⁵⁶⁸.

⁵⁶⁷ BLAN, sygn. f. 301–407, k. 117.

⁵⁶⁸ 28 października 1931 r. w Trokach odbył się konkurs na wystawę z przysposobienia rolniczego pod przewodnictwem Wileńskiego Towarzystwa Organizacji Kółek Rolniczych. Wśród kół rolniczych z Nowych i Starych Trok oraz Białej Waki byli członkowie karaimskiego kółka rolniczego „Przyszłość”, prezes ułtu S. Firkowicz otrzymał dyplom honorowy za pracę a poszczególnym członkom przyznano trzy pierwsze nagrody. BLAN, sygn. f. 301–407, k. 118.

Kolejną uroczystość karaimską zorganizowano z okazji uczczenia 100-letniej rocznicy założenia Karaimskiego Zarządu Duchownego. W związku z niecodziennym wydarzeniem o znaczeniu historycznym w dniu 29 marca 1937 roku w lokalu szkoły karaimskiej w Trokach z inicjatywy ułłu hazzana S. Firkowicza przy wsparciu zarządu gminy odbyła się uroczysta akademie, podczas której wygłoszono referaty upamiętniające działalność znaczących osób, które wykazały aktywność w ramach Karaimskiego Zarządu Duchownego. Podczas jubileuszu Karaimskiego Zarządu Duchownego omawiano historię powstania zarządu, proces legislacyjny, porównywano działalność w Eupatorii i w Trokach oraz wspomniano zasłużonych członków Zarządu Duchownego, m.in.: hazzana Feliksa Maleckiego, hachana Romualda Kobeckiego, hazzana Ananiasza Dubińskiego, hazzana Bogusława Firkowicza czy Jodeona Pileckiego, filantropa, założyciela karaimskiego przytułku i uczestnika powstania styczniowego. Warto zwrócić uwagę, iż o życiu i działalności osób znaczących wypowiadali się ich przyjaciele, dawni uczniowie, osoby, które osobiście znały wkład włożony w pracę na rzecz społeczności karaimskiej i jednocześnie w okresie międzywojennym były depozytariuszami i kontynuatorami idei swoich poprzedników⁵⁶⁹. W celu zachowania pamięci o minionych pokoleniach Karaimi organizowali spotkania upamiętniające życie zasłużonych współbraci, w lipcu 1937 roku odbyła się akademie w związku z rocznicą śmierci hazzana wileńskiego Feliksa Maleckiego oraz filantropa Eliasza Łopatto z Harbina⁵⁷⁰.

W okresie międzywojennym Karaimi celebrowali rocznice działalności swoich aktualnych duchownych i zasłużonych działaczy społecznych. W Łucku 15 lutego 1931 roku społeczność karaimska zorganizowała uroczyste nabożeństwo i wręczyła list gratulacyjny dla Aleksandra Mardkowicza, głównego inicjatora życia społeczno-kulturalnego⁵⁷¹. Natomiast 12 października 1930 roku społeczność karaimska w dowód wdzięczności za aktywną działalność religijną i pracę społeczną zorganizowała ułłu hazzanowi S. Firkowiczowi uroczysty jubileusz z okazji 10-lecia jego posługi religijnej⁵⁷². Natomiast 22 maja 1932 roku Karaimi uroczystość obchodzili urodziny J. E. Hachana S. Szapszała, które zorganizował ułłu hazzan S. Firkowicz wspólnie z gminami karaimskimi z Wilna, Trok, Łucka i Halicza⁵⁷³. W 1938 roku z okazji dziesiątej rocznicy Ingresu S. Szapszała

⁵⁶⁹ BLAN, sygn. f. 301–250, k. 18 r.

⁵⁷⁰ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 222.

⁵⁷¹ „Myśl Karaimska” 1934, z. 10, s. 120.

⁵⁷² W 1929 r. rozporządzeniem hachana Szymon (Szemaja) Firkowicz został mianowany ułłu hazzanem, czyli starszym hazzanem. „Myśl Karaimska” 1929, z. 2, t. 2, s. 41.

⁵⁷³ Wśród osób, które przygotowywały uroczystość z okazji urodzin hachana S. Szapszała byli m.in.: prezes gminy w Trokach Józef Nowicki wraz z żoną; wiceprezes gminy trockiej Józef Firkowicz, Józef Zajączkowski, Abraham Zajączkowski, Józef Kobecki, syn Józefa, Józef Kobecki, syn Ananiasza, Szymon Łopatto, Helena Kapłanowska, Zofia Dubińska, Stella Szpakowska, Lidia Poziemska, Anna Firkowicz, Dorota Ławrynowicz, Beata Dubińska, Izaak Nowicki, Zofia Firkowicz, Ananiasz Bezekowicz, Zofia Szpakowska, Ananiasz Zajączkowski z żoną, Abraham Nowicki, Beata Łopattowa. BLAN, sygn. f. 301–222, k. 63.

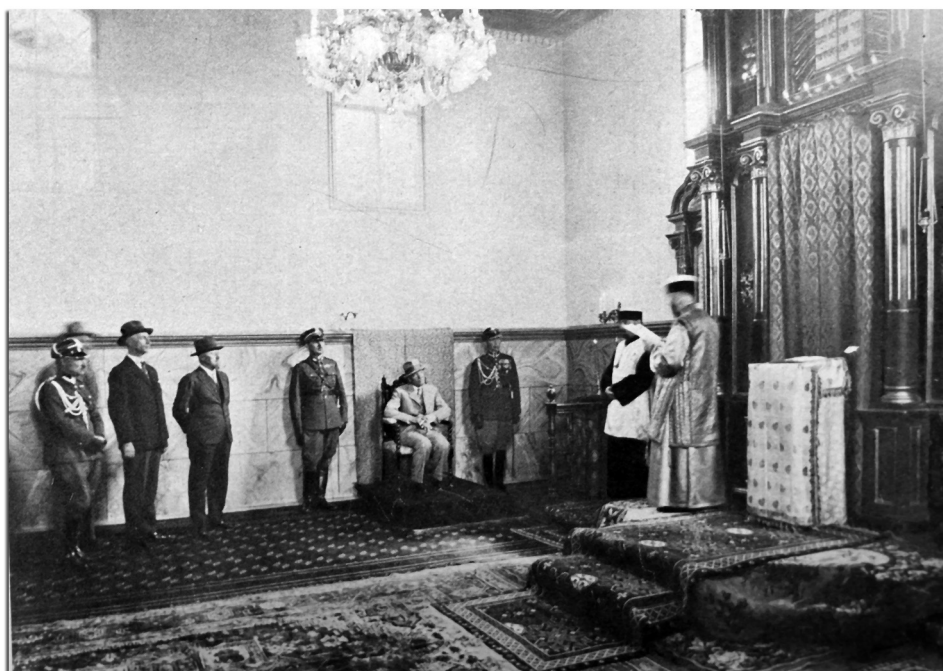
**Fotografia 20. Uroczystość odsłonięcia portretu J. Piłsudskiego
w Wołyńskim Urzędzie Wojewódzkim, Łuck 1935 rok**

Źródło: BLAN, sygn. f 143–1216, k. 1.

Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej wydało specjalny numer „Myśli Karaimskiej”, pomimo tego, że hachan, nie widział potrzeby celebrowania uroczystości związanej z jego zatwierdzeniem na najwyższe stanowisko duchowne.

Ważne wydarzenia karaimskie i jubileusze duchownych nie były obojętne władzom państwowym, które uczestniczyły w okolicznościowych rautach lub składały oficjalne życzenia, co wzmacniało relację pomiędzy Karaimami a rządem polskim w Drugiej Rzeczypospolitej⁵⁷⁴. W celu zachowania optymalnie skutecznej i korzystnej politycznej relacji również Karaimi wysyłali depechy z okazji rocznic i świąt państwowych. W związku z rocznicą wyzwolenia Wilna zarząd gminy wileńskiej złożył w 1927 roku na ręce wojewody Hołd Marszałkowi w podziękowaniu za „faktyczne połączenie tej ziemi od wieków zamieszkałej przez naszych przodków, dla bohaterów, którzy dokonali tego czynu i dla przedstawicieli Rządu Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej, którzy umożliwili Karaimom rozwój ich życia kulturalno-religijnego w najszerszym zakresie.

⁵⁷⁴ W 1930 r. z okazji dziesięciolecia działalności kapłańskiej i społecznej hachan S. Szapszał otrzymał życzenia jubileuszowe od wojewody wileńskiego. LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 400, k. 29.

Fotografia 21. Wizyta Prezydenta RP I. Mościckiego w kienesie karaimskiej w Trokach, 1930 rok

Źródło: „Myśl Karaimska” 1930, t. 2, z. 3–4.

Niech żyje Polska⁵⁷⁵. O wizycie przedstawicieli gminy karaimskiej u wojewody wileńskiego Raczkiewicza zostali poinformowani mieszkańcy Warszawy, gdyż na łamach tygodnika „Epoka” opisano to spotkanie, jako karaimski dowód wdzięczności za tolerancję wyznaniową⁵⁷⁶.

W okresie międzywojennym – w ramach działalności kulturalno-oświatowej – Karaimi organizowali uroczystości o charakterze państwowym, których celem było podniesienie świadomości obywatelskiej Karaimów oraz zaakcentowanie postawy lojalności wobec państwa polskiego i szacunku do tradycji historycznej. Szczególnie, że w polityce narodowościowej okazją do zaprezentowania sił państwa polskiego były rocznice i święta, poprzez uroczystości państwowe docierano do obywateli z przesłaniem ideologicznym⁵⁷⁷. Ze względu na treści wychowawcze przekazywane podczas najważniejszych uroczystości o charakterze państwowym, w czasie świąt 3 maja i 11 listo-

⁵⁷⁵ LCAP, sygn. f. 51, ap. 4, b. 79, k. 69.

⁵⁷⁶ *Karaimi u wojewody Raczkiewicza*, „Epoka” 1927, nr 279, s. 4.

⁵⁷⁷ W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007, s. 194–195; E. Magiera, *Uroczystości szkolne, jako jeden*

pada mniejszości uczestniczyły w uroczystych nabożeństwach, które obligatoryjnie organizowano w świątyniach wszystkich wyznań w Drugiej Rzeczypospolitej⁵⁷⁸. Również Karaimi z okazji świąt i rocznic państwowych organizowali, na wniosek komisarza rządu, nabożeństwa w kienesach. Rokrocznie w godzinach przedpołudniowych uczestniczyli w nabożeństwach z okazji rocznicy odzyskania niepodległości, uchwalenia *Konstytucji 3 Maja*⁵⁷⁹. Z okazji imienin Prezydenta RP I. Mościckiego oraz Marszałka J. Piłsudskiego w kościołach różnych wyznań organizowano uroczyste nabożeństwa⁵⁸⁰.

Również Karaimi, jako lojalni obywatele brali udział w uroczystościach, wyrażając szacunek wobec władarzy Rzeczypospolitej. O uroczystym nabożeństwie w Trokach w 1928 roku, które odbyło się z okazji uroczystości imienin Prezydenta RP informowała prasa lokalna⁵⁸¹. W kienesie w Wilnie 27 października 1930 roku odbyło się nabożeństwo upamiętniające panowanie Wielkiego Księcia Witolda⁵⁸². Ważną uroczystością o wyraźnym zabarwieniu politycznym była wizyta Prezydenta RP, który spotkał się z Karaimami w kienesie w Trokach w 1930 roku⁵⁸³.

W Stanisławowie w 1933 roku Karaimi halicycy uczestniczyli w uroczystym pochodzie z okazji 250. rocznicy odsieczy Wiednia. Reprezentacja karaimska z chorągwią o barwach narodowych: niebieskiej, białej i żółtej oraz z herbem karaimskim na tarczy amarantowej z białym napisem „Karaimi halicycy swemu opiekunowi, Królowi Janowi III-mu w hołdzie” otwierała pochód, z którego relacje zamieszczono na łamach „Myśli Karaimskiej”:

„Wrażenie było niepowszednie i na długo zapisało się w pamięci niezliczonych tłumów, zaś z twarzy zespołu karaimskiego biła duma i radość ze sposobności dania wyrazu swych uczuć patriotycznych i oddania hołdu pamięci Tego, który będąc u szczytu swej bohaterskiej potęgi i wszechświatowej sławy, pamiętał o ich malutkim narodzie i otaczał go swoją miłością i opieką królewską”⁵⁸⁴.

Karaimi w 1935 roku uczestniczyli w żałobie narodowej po śmierci Marszałka J. Piłsudskiego, „naród karaimski, w świątyniach swych zebrany, wznosząc modły składa

ze sposobów realizacji wychowania państwowego w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej, „Studia Pedagogica Universitatis Stetinensis” 2001, nr 2, s. 93–105.

⁵⁷⁸ Tamże; U. Wróblewska, *Oświata Tatarów...*; też, *Karaimi wobec form wychowania państwowego w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] S. Czerwiński i wychowanie państwowe, (red.) P. Gołdyn, Kalisz 2015, (artykuł przyjęty do druku w 2015 r.).

⁵⁷⁹ BLAN, sygn. f. 301–459, k. 113 r.; LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 48, 49.

⁵⁸⁰ M. Ankudowicz-Bieńkowska, *Kult Piłsudskiego w międzywojennym Wilnie*, „Regiony i Pogranicza” 2011, nr 4, s. 91–95.

⁵⁸¹ *Kronika Trocka*, „Kurier Wileński” 1928, nr 27.

⁵⁸² „Myśl Karaimska” 1930–1931, t. 2, z. 3–4, s. 77.

⁵⁸³ *Prezydent u Karaimów w Trokach*, „Myśl Karaimska” 1930–1931, t. 2, z. 3–4, s. 72.

⁵⁸⁴ *Karaimi Halicycy opiekunowi swemu królowi Janowi III-mu w hołdzie*, „Myśl Karaimska” 1934, z. 10, s. 118–119.

Fotografia 22. Karaimi podczas pochodu z okazji rocznicy zwycięstwa Jana III Sobieskiego pod Wiedniem, 17 września 1933 roku, Halicz

Źródło: „Myśl Karaimska” 1934, z. 10.

Fotografia 23. Orszak żałobny podczas pogrzebu J. Piłsudskiego (na zdjęciu za duchowieństwem protestanckim, ostatni z lewej strony ułtu hazzan S. Firkowicz)

Źródło: „Myśl Karaimska” 1936, z. 11.

wraz ze mną [hachanem S. Szapszałem – dop. U.W.] uczucia głębokiego bólu i cierpienia z powodu przedwczesnego zgonu sprawiedliwego i czystego sercem Wodza⁵⁸⁵. Delegacja karaimska brała udział w orszaku żałobnym a Józef Łobanos napisał w języku karaimskim pieśń żałobną (*kyna*), aby uczcić pamięć Marszałka⁵⁸⁶.

Udział Karaimów w uroczystości państwowej był potwierdzeniem i wyrażeniem postawy lojalności wobec państwa polskiego. Natomiast istotnym wydarzeniem w kontaktach zagranicznych była wizyta Raszyda Saffet Beja, w której uczestniczyli Karaimi, jako przedstawiciele grupy tureckiej, która zachowała na ziemiach polskich swoją mowę i religię, dla przywódcy tureckiego stanowili przykład fenomenu kulturowego oraz pozytywnej polityki państwa polskiego wobec mniejszości⁵⁸⁷.

4. Bale i przedstawienia teatralne

Karaimi w okresie międzywojennym organizowali we wszystkich gminach karaimskich zabawy i bale, które nie miały *stricte* znaczenia oświatowego jednak w sposób pośredni poprzez integracyjny charakter umacniały więzi pomiędzy społecznością i konsolidowały kulturowo społeczność karaimską. Jednocześnie zabawy poza znaczeniem ludycznym i integracyjnym były jedną z form pozyskiwania funduszy na działalność kulturalno-oświatową Karaimów.

Głównym inicjatorem zabaw w Trokach, które organizowano już w pierwszych latach 20. XX wieku, był hazzan Szymon Firkowicz, który wspólnie z Kołem Pań Karaimskich przygotowywał dla dzieci spotkania z okazji *purym* i innych świąt karaimskich⁵⁸⁸. Wśród Karaimów z gminy trockiej, którzy organizowali zabawy byli m.in.: Zofia Firkowicz, Nadzieja Zajązkowska, Nadzieja Nowicka, Stella Szpakowska, Kamila Zajązkowska, Anna Firkowicz, Kamila Nowicka, Józef Nowicki, Józef Firkowicz, Józef Kobecki, Izaak Nowicki, Abraham Zajązkowski, Józef Kobecki, Szymon Łopatto⁵⁸⁹. Zadaniem komitetu organizacyjnego było uzyskanie zgody od komisarza rządu na organizację zabawy, zaproszenie gości i sprzedaż biletów, przygotowanie części artystycznej, loterii fantowej, poczęstunku oraz urządzenie sali i wynajęcie muzyków⁵⁹⁰.

⁵⁸⁵ *Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Wodza i Wychowawcy Narodu*, „Myśl Karaimska” 1936, z. 11, s. 4.

⁵⁸⁶ Tamże, s. 6.

⁵⁸⁷ „Myśl Karaimska” 1931, z. 3–4, s. 75.

⁵⁸⁸ Zabawa karaimska w Trokach odbyła się m.in.: 28 lutego 1926, 5 kwietnia 1926; 18 września 1926, 17 sierpnia 1929, 20 kwietnia 1930, 5 kwietnia 1931, 21 lutego 1932 r. BLAN, sygn. f. 301–379, k. 11; f. 301–379, k. 13, 18; 301–237, b.s.

⁵⁸⁹ BLAN, sygn. f. 301–222, k. 62.

⁵⁹⁰ BLAN, sygn. f. 143–1015, k. 1; 301–396, k. 65.

Fotografia 24. Bal maskowy w Wilnie w domu mecenasa Izaaka Zajączkowskiego

Źródło: zbiory prywatne M. E. Zajączkowskiej-Łopatto.

Zabawom tanecznym organizowanym zazwyczaj wieczorami w dniu świątecznym towarzyszyły przedstawienia teatralne i występy artystyczne w wykonaniu młodzieży karaimejskiej oraz loterie fantowe, podczas których można było wylosować różne przedmioty przekazane uprzednio przez Karaimów⁵⁹¹. Wstęp na zabawę był płatny, a zebrane podczas imprezy fundusze ze sprzedaży biletów, loterii fantowej czy bufetu przeznaczano na działania kulturalno-oświatowe, tj. redagowanie „Myśli Karaimejskiej”, funkcjonowanie szkoły karaimejskiej, budowę domu ludowego lub deponowano, jako lokatę w spółdzielczym Banku Ludowym w Trokach⁵⁹².

Atmosfera zabawy tanecznej, w której uczestniczyła społeczność karaimejska z Trok i zaproszeni przez zarząd gminy karaimejskiej w Trokach Karaimi z Wilna, Łucka i Ha-

⁵⁹¹ Społeczność karaimejska była zaangażowana w organizację loterii fantowej, każdy Karaim przekazywał fanty lub wpłacał pieniądze na ich zakup. W dniu 20 kwietnia 1930 r. zebrano ponad 100 różnych przedmiotów gospodarstwa domowego, materiałów biurowych, materiałów higienicznych, figurek, czasopism, maszyn do pisania, słodczy, produktów perfumeryjnych. BLAN, sygn. f. 301–233, k. 124–125; 157–158, 166–167; zob. Aneks.

⁵⁹² Sprawozdanie z zebrania zarządu z dn. 25 IX 1929 r., BLAN, sygn. f. 301–237, b.s.

licza sprzyjała integracji i zacieśnianiu więzi wewnątrz grupy⁵⁹³. W ramach rewanżu Karaimi troccy uczestniczyli w balach okazjonalnych organizowanych w soboty przez Wileńskie Stowarzyszenie Karaimów, będące inicjatorem zabaw kostiumowych, tanecznych, połączonych z przedstawieniami teatralnymi i loterią fantową⁵⁹⁴.

Do obowiązków hachana należało współorganizowanie i udział w spotkaniu z okazji święta *purim*. Wówczas organizowano zabawę dla najmłodszych, podczas której hachan Seraja Szapszał wręczał upominki i słodczyce dzieciom karaimskim. Urządzenie zabawy z okazji świąt karaimskich należało do zadań wileńskiej gminy wyznaniowej. Nie zakłócało to radosnej atmosfery towarzyszącej zabawie, niezależnie, bowiem od podmiotu organizacyjnego najważniejsza była dobra atmosfera podczas zabawy, w której udział brali wileńscy Karaimi należący do Stowarzyszenia oraz gminy wileńskiej a także osoby należące do innych karaimskich gmin. Organizatorami zabaw karaimskich w Wilnie byli m.in.: Józef Łobanos, Józef Łopatto, Aleksander Firkowicz, Elżbieta Dubińska, Aleksander Abramowicz, Walentyna Łobanosówna⁵⁹⁵.

Zdarzało się, że bale organizowane w Wilnie były bezpłatne, co wynikało z wyższego statusu materialnego Karaimów wileńskich. W zależności od frekwencji uczestników spotkania odbywały się w wynajętych dużych salach, m.in.: w „Domu Rosyjskim” lub w lokalu karaimskiego domu gminnego, który według opinii z 1925 roku wydanej przez komisarza rządu, spełniał warunki sanitarno-techniczne, ale ze względu na małą powierzchnię mogło się tam bawić maksymalnie 45 osób⁵⁹⁶.

W Wilnie życie kulturalne tętniło w domu przy ulicy Gimnazjalnej, potocznie mówiono, że mieszkała tam cała „dynastia” Zajączkowskich. Obchodzono tam uroczystości urodzinowe, imieninowe jak i święta. W zwyczaju domowników było organizowanie spotkań, na które zapraszano mieszkających w Wilnie i w Trokach Karaimów. W pamięci Karaimów utkwiły wspomnienia bali maskowych urządzanych w domu mecenasa Izaaka Zajączkowskiego.

Zabawy taneczne połączone były z przedstawieniami sztuk teatralnych, które młodzi artyści odgrywali w języku polskim lub karaimskim. Miało to doniosłe znaczenie w nauce języka macierzystego i w wychowaniu obywatelskim. Przedstawienia karaimskie były wzorowane na działalności szkolnych teatrów, które były popularne w okresie międzywojennym ze względu na swoje doniosłe znaczenie wychowawcze młodego pokolenia⁵⁹⁷.

⁵⁹³ BLAN, sygn. f. 301–233, k. 163; f. 301–379, k. 18.

⁵⁹⁴ Zob. Aneks.

⁵⁹⁵ BLAN, sygn. f. 301–451, k. 2.

⁵⁹⁶ BLAN, sygn. f. 301–396, k. 54; LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 45, 47.

⁵⁹⁷ I. Michalska, G. Michalski, *Wychowanie przez teatr szkolny w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.

Fotografia 25. Spotkanie towarzyskie w domu gminnym w Wilnie,
31 października 1938 roku

Źródło: zbiory prywatne M. E. Zajączkowskiej-Łopatto.

W Trokach młodzież karaimska przygotowywała program artystyczny pod opieką S. Firkowicza. Był on autorem scenariuszy przedstawień teatralnych, w których opisywał codzienne sytuacje z życia społeczności karaimekiej. Młodzi aktorzy przedstawiali w języku karaimekim krótkie jedno lub dwuaktowe komedie takie jak, m.in.: *Kierti jał*, *Niemi szkolar czy Pstrokata ślicznotka*. W języku polskim młodzież karaimeka wystawiła m.in.: *Ciocie Femcie*, *Nieszczęsny rym czy Pojedynek*, krótkie formy teatralne, które S. Firkowicz wybierał z serii *Biblioteki Teatrów Amatorskich*⁵⁹⁸.

Również przy Wileńskim Stowarzyszeniu Karaimeków prężnie działała sekcja teatralna, której inicjatorem i przewodniczącym był A. Rojecki. Przygotowywała ona przedstawienia amatorskie, pantomimy a także sztuki teatralne, które wystawiane były w języku polskim oraz karaimekim⁵⁹⁹. 12 stycznia 1929 roku Wileńskie Stowarzyszenie Karaimeków podczas sobotniej zabawy przedstawiło m.in.: komedię A. Fredry, dwuak-

⁵⁹⁸ BLAN, sygn. f. 301–379, k. 13, 18.

⁵⁹⁹ W Wilnie 8 maja 1929 r. o godz. 20.30 odbyła się zabawa taneczna połączona z przedstawieniem teatralnym, odegrano sztukę w dwóch aktach w języku polskim oraz pantomimę. BLAN, sygn. f. 301–396, k. 54.

tówki: *Tatusz zdaje egzamin*, *Bila trinas*.⁶⁰⁰ Programy teatralne przedstawiano podczas uroczystości karaimek, 8 maja 1929 roku, z okazji rocznicy przyjazdu hachana do Polski zespół artystyczny zorganizował przedstawienie, z którego dochód z biletów sprzedawanych przez gabbaję kienesy wileńskiej i prezesa Stowarzyszenia został przeznaczony na realizację działań kulturalno-oświatowych Karaimów wileńskich⁶⁰¹.

Sztuki teatralne w języku karaimek przygotowywała również młodzież karaimek w Haliczu. Popularnością wśród Karaimów cieszyła się sekcja dramatyczna Koła Młodych Karaimów, która funkcjonowała od 1928 roku i znana była ze „swych zdrowych poczynań w dziedzinie rozwoju języka i kultury karaimek”⁶⁰². Młodzi artyści, od połowy lat 30. XX wieku w Domu Karaimek w Haliczu z własnych funduszy wykonali scenę, na której, pomimo ograniczonych warunków technicznych, braku kulis, kurtyny, dekoracji i odpowiedniego oświetlenia, cyklicznie, co miesiąc odbywały się przedstawienia w języku karaimek, w których uczestniczyły dzieci i młodzież. Karaimi, w celu wyposażenia teatru w potrzebne rekwizyty organizowali płatne przedstawienia teatralne, na które zapraszali społeczność karaimek z Wilna i Trok, która w miarę możliwości uczestniczyła w inicjatywach artystycznych Karaimów halickich i wspierała finansowo ich działania teatralne⁶⁰³.

5. Wycieczki

Karaimi w okresie międzywojennym starali się utrzymać więź pomiędzy bratnimi gminami w kraju i za granicą; zainteresowani kontaktami ze swoją społecznością organizowali wyjazdy do ośrodków karaimek. Karaimi wileńscy często wyjeżdżali do pobliskich Trok, gdzie w atmosferze kurortu spotykała się społeczność karaimek. Wiosną 1932 roku Karaimi z Wilna zorganizowali wycieczkę do Trok, w której wzięło udział ponad dwadzieścia osób m.in.: Elias Jutkiewicz, Elias Szpakowski, Beata i Maria Kobeckie, Dina i Konstanty Łopatto, Izaak i Maria Zajączkowsy, Gabriel Kobecki, Ksenia Abkowiczówna, Emanuel Aronowicz, Szymon Nowicki, Borys Szyszman, Izaak Jutkiewicz, hachan Seraja Szapszał, Abraham Szyszman⁶⁰⁴. W celu nawiązania bliższych relacji z Karaimami oraz zwiedzenia kienesy i archiwum przy Karaimek Zarządzie Duchownym w Trokach w lipcu 1933 roku do matecznika karaimek przyjechała

⁶⁰⁰ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 726, k. 12.

⁶⁰¹ BLAN, sygn. f. 301–396, k. 12.

⁶⁰² BLAN, sygn. f. 301–456, k. 86.

⁶⁰³ W kwietniu 1938 r. Koło Młodych Karaimów w Haliczu przesłało 40 sztuk zaproszeń i biletów na sumę 80 zł z prośbą o rozdzielenie zaproszeń pomiędzy członków gminy, dochód ze sprzedaży biletów przeznaczono na wykonanie sceny w Domu Karaimek w Haliczu. BLAN, sygn. f. 301–456, k. 86; zob. Aneks.

⁶⁰⁴ BLAN, sygn. f. 301–222, k. 65.

wycieczka Karaimów z Halicza zorganizowana przez Koło Pań Karaimskich w Haliczu oraz wycieczka Karaimów z Łucka⁶⁰⁵.

Wzajemne kontakty owocowały nowymi pomysłami i kolejnymi przedsięwzięciami. W lipcu 1937 roku do Polski przyjechał członek zarządu karaimejskiej gminy wyznaniowej w Paryżu, Abraham Łopatto, aby nawiązać kontakt z Karaimami w Polsce i zapoznać się z przepisami obowiązującymi mniejszość karaimejską w Drugiej Rzeczypospolitej, co było początkiem sformalizowania działalności kulturalnej i religijnej Karaimów we Francji⁶⁰⁶. W dwa miesiące później hachan S. Szapszał odwiedził parafie karaimejskie w Berlinie i Paryżu. Celem wyjazdu była wizytacja istniejących gmin karaimejskich oraz podjęcie próby włączenia ich pod bezpośrednią władzę Karaimejskiego Związku Religijnego w Polsce⁶⁰⁷.

Karaimi w celu nawiązania kontaktów z Karaimami spoza Polski wyjeżdżali także zagranicę, czego przykładem może być odwiedzana przez ulflu hazzana Szymona Firkowicza bratnia gmina w Poniewieżu na Litwie⁶⁰⁸. Natomiast hachan Seraja Szapszał, jako przedstawiciel społeczności karaimejskiej wielokrotnie wyjeżdżał w celach naukowych i religijnych kontaktów do Turcji, Syrii, Libanu zaś Ananiasz Zajączkowski w ramach stypendium naukowego w czasie pobytu w Turcji, we Francji i w Niemczech zapoznawał się z życiem religijnym mieszkających tam Karaimów. Karaimi polscy interesowali się życiem swoich współplemieńców i z chęcią słuchali powizytacyjnych relacji i uczestniczyli we wspólnych spotkaniach bratnich gmin⁶⁰⁹.

Wyjazdy i spotkania integrowały społeczność karaimejską i umacniały poczucie odrębności kulturowej, ale równie ważne dla wzmocnienia tożsamości było zainteresowanie Karaimami ze strony społeczeństwa polskiego. Silnie rozwijający się w Drugiej Rzeczypospolitej ruch krajoznawczy, upowszechniony przez twórcę polskiego regionalizmu Aleksandra Patkowskiego wyrabiał w społeczeństwie potrzebę zwiedzania i poznawania zabytków kultury polskiej⁶¹⁰. W celu zapoznania z dorobkiem kultury kara-

⁶⁰⁵ *Życie karaimejskie w Polsce*, „Myśl Karaimejska” 1934, z. 10, s. 117, 121.

⁶⁰⁶ LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 222.

⁶⁰⁷ Tamże, k. 249.

⁶⁰⁸ W dniach 24 lutego i 13 marca 1935 r. S. Firkowicz przebywał wśród Karaimów na Litwie Kowieńskiej, swoją wizytę zrelacjonował po powrocie podczas karaimejskiego spotkania naukowego w Wilnie BLAN, sygn. f. 301–490, k. 4; BLAN, sygn. f. 301–490, k. 1; *Z życia Karaimów w Polsce*, „Myśl Karaimejska” 1936, z. 11, s. 115.

⁶⁰⁹ Podczas spotkań naukowych Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimejskiej S. Szapszał i S. Firkowicz zdawali relacje z wyjazdu do gmin karaimejskich poza kordonem RP. 1 listopada 1938 r. na posiedzeniu S. Szapszał wygłosił referat pt.: *O wrażeniach i odkryciach z wycieczki do Turcji, Syrii i Libanu z 1938 roku*, A. Zajączkowski na łamach „Myśli Karaimejskiej” w 1931 r. dzielił się swoimi spostrzeżeniami zdobytymi podczas wyjazdu do Jerozolimy. A. Zajączkowski, *Opis podróży do Ziemi Świętej*, „Myśl Karaimejska” 1931, t. 2, z. 3–4, s. 26–42; BLAN, sygn. f. 301–249, k. 224.

⁶¹⁰ W II RP ruch krajoznawczy rozwijał się w kierunku turystycznym, którego propagatorem był autor licznych przewodników Mieczysław Orłowicz i regionalnym, którego celem według A. Patkowskie-

imskiej i ukazania znaczenia Karaimów w historii Polski informacje o kienesach i zabytkach karaimskich były umieszczane na łamach popularnych przewodników turystyczno-krajoznawczych z Kresów Wschodnich⁶¹¹.

Troki były miejscem często odwiedzanym przez turystów, wycieczki, grupy badawcze, naukowców i urzędników państwowych, ze względu na liczne zabytki i walory przyrodnicze. Zwiedzali oni również kienesę, poznawali zwyczaje Karaimów i oglądali przywileje królewskie, które były przechowywane w archiwum karaimskim. Od 1923 do 1940 roku, przez piętnaście sezonów wakacyjnych kienesę trocką odwiedziło ponad 9 000 osób, o czym świadczą wpisy z księgi odwiedzin kienesy⁶¹². W okresie międzywojennym kienesę w Trokach i Archiwum przy Karaimskim Zarządzie Duchownym zwiedziło wielu wybitnych gości i przedstawicieli rządu polskiego⁶¹³. Do Trok, ówczesnego kurortu wypoczynkowego przyjeżdżały wycieczki z całej Polski, m.in.: z Wilna, Nowej Wilejki, Grodna, Halicza, Warszawy, Krakowa, Ostrołki, Łomży, Poznania, Łodzi, które zwiedzały kienesę karaimską. Wśród indywidualnych turystów byli nauczyciele, studenci, uczniowie szkół powszechnych i średnich. Kienesę trocką zwiedzili wojskowi, harcerze, kursanci, uczniowie z gimnazjum, szkół zawodowych oraz uczestnicy konferencji i zjazdów naukowych i wycieczek branżowych⁶¹⁴. Wycieczki krajoznawcze były w okresie międzywojen-

go było poznanie przez młodzież i dorosłych przyrody i kultury kraju poprzez wszechstronne poznanie odrębnych kulturowo regionów. Krajoznawstwo było jednym z instrumentów wychowawczych w szkole, w 1922 r. MWRiOP zalecało dyrektorom szkół zakładanie i wspieranie Szkolnych Kół Krajoznawczych, a przy Ministerstwie Zdrowia Publicznego funkcjonował Rada ds. Kolonii Letnich. W okresie międzywojennym powołano liczne stowarzyszenia krajoznawczo-turystyczne, które dbały o zachowanie regionalnego dziedzictwa kulturowego i propagowały poznanie różnych okolic Polski (m.in.: Podolskie Towarzystwo Krajoznawcze, Żydowskie Towarzystwo Krajoznawcze, Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i Opieki nad Zabytkami, Związek Towarzystw Beskidzkich, Robotnicze Towarzystwo Turystyczne), zob. A. Patkowski w *Encyklopedii „Świat i Życie”* 1935, t. 3, s. 109–113.

⁶¹¹ W. Zahorski, *Krajoznawstwo*, [w:] *Troki i zamek trocki*, Wilno 1902, s. 27; W. Syrokomla, *Wycieczki po Litwie...*, s. 56–90; E. Maliszewski, *Przewodnik po Gubernji Wileńskiej. Zarys statystyczno-opisowy*, Warszawa 1919, s. 32; J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937, s. 288. M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 101 ilustracjami i mapką województwa*, Łuck 1929, s. 119.

⁶¹² *Księga odwiedzin kienesy karaimskiej w Trokach*, BLAN, sygn. f. 301–354.

⁶¹³ W latach 20. XX w. kienesę w Trokach odwiedził m.in.: Marszałek Sejmu Ignacy Daszyński, Wojewoda Wileński Władysław Raczkiewicz, Dyrektor Departamentu MWRIOP Franciszek hr. Potocki. W latach 30. XX wieku kienesę zwiedził minister rolnictwa dr Jan Polczyński w asyście wicewojewody wileńskiego Stefana Kirtiklisa, dyrektor wojewódzkiego związku Towarzystw i Organizacji Kółek Rolniczych Czesław Makowski, minister komunikacji Michał Butkiewicz, żona Marszałka Aleksandra Piłsudska z córkami, dyrektor Departamentu Drogowego inż. Stefan Siła-Nowicki, inspektor Armii gen. Stefan Dąb-Biernacki. „Myśl Karaimska” 1929, z. 2, t. 2, s. 41; *Wycieczki w Trokach*, „Myśl Karaimska” 1931, z. 3–4, t. 2, s. 75; *Życie karaimskie w Polsce*, „Myśl Karaimska” 1934, z. 10, s. 117.

⁶¹⁴ Wśród zwiedzających kienesę w Trokach byli uczestnicy m.in.: X Zjazdu Muzeów w Polsce, Międzynarodowego Kongresu Geografów w Warszawie, VI Zjazdu Okulistów Polskich w Wilnie, Zjazdu Doświadczalników w Wilnie, VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie, Koła Rodziny Leśników z Warszawy, Zjazdu Sędziów i Prokuratorów RP w Wilnie, Krajoznawczego Garnizonu w Wilnie. Kienesę karaimską zwiedzili także przedstawiciele automobilklubów: pomorskiego, wielkopolskiego, krakowskiego, łódzkiego i wileńskiego, wyższe władze KOP z Warszawy i Wilna, wykładowcy Wyższej

nym jedną z podstawowych form upowszechniania wiedzy o regionie, która obowiązywała w seminariach nauczycielskich, dlatego kienesę trocką często odwiedzali uczniowie szkół pedagogicznych⁶¹⁵. W związku ze wzrastającym zainteresowaniem turystów, którzy rokrocznie w okresie letnim przyjeżdżali licznie do Trok, odwiedzali Karaimszczyznę i zwiedzali kienesę Karaimski Zarząd Duchowny na wniosek uflu hazzana S. Firkowicza w 1938 roku zaczął opracowywać przewodnik z rzetelnymi informacjami z zakresu historii Karaimów, z którego dochód ze sprzedaży zasiliłby fundusz gminy karaimskiej w Trokach i umożliwił prowadzenie inwestycji turystycznych⁶¹⁶.

Również ulica karaimska i kienesa łucka przyciągała rzesze turystów, którzy przyjeżdżali do Łucka, najstarszego miasta na Wołyniu. Mieczysław Orłowicz, z zamiłowania krajoznawca i popularyzator turystyki w wydanym nakładem Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Łucku przewodniku po ziemi wołyńskiej zachęcał turystów do zwiedzania ulicy karaimskiej i kienesy, która była przykładem ciekawej polskiej architektury z XVIII wieku o ozdobnym podwójnie łamanym dachu, z malowidłami roślinnymi na sklepieniu⁶¹⁷. Pomimo tego, że wiele zabytków karaimskich zrabowano podczas pierwszej wojny światowej i pozostało tylko kilka ksiąg pergaminowych, pasów i tkanin to kienesa była atrakcyjnym miejscem na mapie krajoznawczej Wołynia. Spośród wielu osób i wycieczek, które odwiedziły kienesę karaimską w Łucku należy wymienić chociażby: redaktora „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” Karola Wolfa, sekretarza Ambasady Francuskiej w Warszawie, księdza Infułata Teofila Skalskiego, proboszcza Katedry Łuckiej, księdza Adolfa Kuruzińskiego, księdza dr Władysława Spikowskiego oraz wycieczki studentów Wydziału Architektury Politechniki Lwowskiej czy alumnów Seminarium Duchownego w Łucku⁶¹⁸. Kienesy była też miejscem spotkań władz rządowych, 16 czerwca 1929 roku odwiedził Karaimów Prezydent Rzeczypospolitej w towarzystwie wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego, których uroczyste powitała cała gmina karaimska wraz z hazzanem Rafałem Abkowiczem, który wygłosił okolicznościowe przemówienie⁶¹⁹. Również ważnym wydarzeniem była wizyta na Karaimszczyźnie w Trokach Prezydenta RP, który 17 czerwca 1930 roku spotkał się z Karaimami w kienesie trockiej⁶²⁰.

Szkoły Wojennej w Warszawie, wycieczka ze Szkoły Podchorążych Sanitarnych w Warszawie. *Księga odwieczna kienesy karaimskiej w Trokach*, BLAN, sygn. f. 301–354.

⁶¹⁵ T. Jałmużna, *Wycieczki aktywną formą pracy pedagogicznej w Seminariach Nauczycielskich*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Płocku. Pedagogika” 2004, t. 2, s. 153–156.

⁶¹⁶ BLAN, sygn. f. 301–250, k. 22–24.

⁶¹⁷ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu...*, s. 119.

⁶¹⁸ „Mysł Karaimska” 1934, z. 10, s. 121.

⁶¹⁹ „Mysł Karaimska” 1929, z. 2, t. 2, s. 41.

⁶²⁰ S. Firkowicz, *Pan Prezydent Rzeczypospolitej u Karaimów w Trokach*, „Mysł Karaimska” 1930–31, z. 3–4, t. 2, s. 72–74.

Fotografia 26. Wizyta Raszyda Saffet Beja w Trokach, 1930 rok

Źródło: *Hadži Seraja Chanas Šapšalas pasišventes tautai ir Mokslui*, Trakų Istorijos Muziejus, Trakai 2011, s. 90.

Natomiast w Wilnie ze względu na znaczenie reprezentacyjne hachana, który tam urzędował, kienesę odwiedzały wycieczki i przedstawiciele rządu polskiego i dyplomacji zagranicznej, Karaimi zadbali także o „obsadzenie drzewami ulicy przy kienesie, co podnosiło walory turystyczne miejsca”⁶²¹. W 1930 roku wileńską kienesę odwiedziła grupa uczniów z warszawskiego gimnazjum im. Adama Mickiewicza, wśród których byli m.in.: Ryszard Matuszewski, Zdzisław Antoni Jeziorański oraz Jan Kott, osoby, które w przyszłości stały się wybitnymi przedstawicielami kultury polskiej⁶²².

⁶²¹ BLAN, sygn. f. 301–454, k. 126.

⁶²² Informacja uzyskana od p. M. E. Zajączkowskiej-Łopatto w dniu 3 września 2015 r. w Warszawie.

Fotografia 27. Uczniowie z Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Warszawie przed kienesą wileńską, lata 30. XX wieku

Źródło: zbiory prywatne M. E. Zajączkowskiej-Łopatto.

Ważną formą w działalności kulturalno-oświatowej Karaimów były spotkania o charakterze naukowym i wizyty w gminach karaimskich badaczy z Polski i zagranicy. Kienesę trocką odwiedzali naukowcy, tacy jak: Cezaria Baudouin de Courtenay Ehrenkrechtz docentka Uniwersytetu Stefana Batorego, wraz z mężem Stefanem Łukaszem Ehrenkrechtz profesorem prawa i senatorem II RP; profesor orientalistyki UJ Tadeusz

Kowalski, Maria Znamierowska-Prüfferowa, profesor Mieczysław Limanowski, ksiądz profesor UJ Konstanty Michalski, uczestnicy Zjazdu Rektorów Szkół Akademickich w Polsce oraz zorganizowane grupy naukowców orientalistów, turkologów, historyków, literatów, przyrodników, lekarzy. Interesująca kultura Karaimów przyciągała do Trok turystów z zagranicy⁶²³.

Profesor Tadeusz Kowalski odwiedził kienesę wielokrotnie w 1925 i 1928 roku, co zostało upamiętnione jego wpisami w języku tureckim w księdze trockiej kienesy. Swoje badania nad językiem i kulturą karaimską Kowalski określał, jako wycieczki badawcze, podczas których nawiązywał liczne przyjaźnie z Karaimami z Trok, Wilna, Łucka i Halicza⁶²⁴. Serdeczne kontakty utrzymywał z: uflu hazzanem Szymonem Fir-kowiczem, hazzanem Rafałem Abkowiczem a także Józefem Łopatto, Aleksandrem Mardkowiczem, Sergiuszem Rudkowskim, Sabiną i Zachariaszem Nowachowiczami, Leonem Sulimowiczem oraz Zarachem Zarachowiczem⁶²⁵. Profesor Tadeusz Kowalski motywował Karaimów do podjęcia badań karaimoznawczych i wzbudzał w młodym pokoleniu zainteresowanie własną kulturą, namawiał do podjęcia studiów w zakresie orientalistyki. Jednym z jego uczniów był najznakomitszy z polskich turkologów Ananiasz Zajączkowski, który pierwotnie zgodnie z życzeniem rodziny zamierzał studio-wać prawo, ale profesor przekonał go do studiów turkologicznych: „Ojcowska rada Pana Profesora: zrobić rachunek ze swym sumieniem – przyznam się – nie zaskoczyła mnie niespodzianie. Już sporo czasu namyślałem się nad kwestią zamiłowania i przyszed-łem do wniosku, że dla mnie istnieje tylko humanistyka i filologia (ewentualnie prawo). O naukach przyrodniczych oraz matematycznych mowy być nie może. Co zaś się tyczy języków orientalnych, to mogę powiedzieć, że zamiłowanie do pracy naukowej w ogóle, w szczególności zaś w tej dziedzinie mam ogromne”⁶²⁶.

⁶²³ W latach 1934–1935 kienesę karaimską w Trokach odwiedzili przedstawiciele Towarzystwa Dante Alighieri i naukowców z Włoch, redaktor Arnaldo Fratelli z Rzymu, wycieczka słuchaczy z Ecole Polytechnique z Francji, grupa dziennikarzy francuskich, artystów i akademików z miasta Lille we Francji; pisarki Elżbieta Lisitzin i Jalo Kalima z Finlandii, kapitan armii japońskiej Matmura z Tokio; profesorowie z uniwersytetu z Belgii, Czechosłowacji, Austrii, Litwy, Ameryki; księża katolicycy z Brazylii, Francji, Niemiec; członkowie Międzynarodowego Kongresu Historycznego, Fundacji Kościuszkowskiej z Ameryki, prezydium Naczelnej Rady i uczestnicy II Światowego Zjazdu Polaków z Zagranicy. BLAN, sygn. f. 301–490, k. 1; *Wycieczki w Trokach*, „Myśl Karaimska” 1931, z. III–IV, t. 2, s. 75; *Życie karaimskie w Polsce*, „Myśl Karaimska” 1934, z. 10, s. 117; *Z życia Karaimów w Polsce*, „Myśl Karaimska” 1936, z. 11, s. 115–118.

⁶²⁴ *Sprawozdanie T. Kowalskiego z wycieczki naukowej do Karaimów w Wilnie i Trokach, odbytej w dniach od 22 maja do 3 czerwca 1925 r. wygłoszone na posiedzeniu Komisji Orientalistycznej PAU 22 czerwca 1925 r.*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 1925, t. 30, nr 6, s. 25–29; b.a., *Wycieczka naukowa prof. U. J. Dr. T. Kowalskiego do Karaimów w Wilnie i Trokach*, „Myśl Karaimska” 1926, z. 3, t. 1, s. 23–24.

⁶²⁵ A. Sulimowicz, *Polscy turkolodzy Karaimi...*, s. 122.

⁶²⁶ *List nr 53 z dnia 24 czerwca 1925 r.*, Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk, oddział w Krakowie, sygn. K III – 4, k. 178.

Naukowy charakter miała również wizyta w Trokach, Łucku i Haliczu ekspedycji naukowej z Włoch pod kierunkiem znanego profesora Corrado Gini'ego z Rzymu, która we wrześniu 1934 roku prowadziła badania antropologiczne i demograficzne nad społecznością karaimską⁶²⁷.

6. Muzeum i Archiwum Karaimskie w Trokach

W związku ze wzrastającym zainteresowaniem kulturą karaimską oraz potrzebą zachowania dziedzictwa kulturowego wśród Karaimów już na początku lat 30. XX wieku pojawił się pomysł założenia własnego muzeum i archiwum. Karaimi troccy planowali zbudować dom ludowy, gdzie miały być zgromadzone archiwalia i „dokumenty wielkiej wagi, jak np. przywileje królewskie z własnoręcznymi podpisami królów i inne akta mające znaczenie dla Karaimów jak i dla ogółu ludności polskiej”. Karaimi zaangażowali się w organizację muzeum jednak z zebranych wśród gminy trockiej funduszy nie byli w stanie samodzielnie sfinansować przedsięwzięcia i liczyli na dofinansowanie ze strony wileńskiego urzędu wojewódzkiego⁶²⁸. Plany związane z założeniem muzeum zaczęły być realizowane od 1928 roku, kiedy przyjechał do Polski hachan Seraja Chan Szapszał, który był organizatorem biblioteki i narodowego muzeum karaimskiego na Krymie⁶²⁹, posiadał doświadczenie w organizacji instytucji muzealnych i swoim autorytetem naukowym wzmocnił idee muzeum karaimskiego w Trokach.

⁶²⁷ BLAN, sygn. f. 301–490, k. 1; f. 301–421, k. 75, 77; *Z życia Karaimów w Polsce*, „Myśl Karaimska” 1936, Z. 11, s. 114.

⁶²⁸ W czerwcu 1927 r. Karaimski Zarząd Duchowny w Trokach zwrócił się z prośbą do wojewody wileńskiego o subsydium w wysokości 40 000 zł, w celu wybudowania karaimskiego domu ludowego w Trokach BLAN, sygn. f. 301–232, k. 25; f. 301–385, k. 96, 97.

⁶²⁹ Pomysł założenia muzeum karaimskiego powstawał stopniowo i w różnych warunkach społecznych. S. Szapszał już w 1896 r., jako student Wydziału Języków Wschodnich wspólnie z karaimską młodzieżą akademicką w Petersburgu rozpoczął zbieranie eksponatów i unikatowych przedmiotów ze swojej rodzimej kultury, wówczas zaproponował hachanowi karaimskiemu S. Pampułowowi projekt założenia Muzeum Karaimskiego w prastarej twierdzy karaimskiej Czufut-Kale. Skrzętnie zbierał rękopisy, stare modlitewniki, rzadkie egzemplarze *Pisma św.*, ornaty i ubiory duchownych. Objechał gminy karaimskie w Bachczysaraju, Symferopolu, Karasubazarze, Eupatorii i Teodozji i zebrał przedmioty i pamiątki muzealne. W 1908 r. własnym kosztem nabył bibliotekę i całą spuściznę po Sinanie Kokizowie, uczonym karaimskim i bibliofilu, którą przekazał do Zarządu Duchownego w Eupatorii. Dopiero od 1915 r., kiedy Szapszał objął zwierzchnictwo nad Karaimami na Krymie wtedy tworzenie Muzeum Narodowego nabrało rozpędu, wówczas powstała biblioteka „Karaj Bitikligi” z 4 tysiącami tomów rzadkich dzieł karaimskich, która była udostępniana dla badań naukowych, które dotyczyły karaimizmu. W bibliotece umieszczone były przedmioty muzealne, portrety hachanów, wnętrza kienes, broń z XVIII w. Nie było lokalu, ponieważ wszelkie wolne pomieszczenia wskutek działań wojennych były przydzielone Karaimom uciekinierom głównie z Polski. W 1929 r. biblioteka została przewieziona do Leningradu i umieszczona w tamtejszym Muzeum Azjatyckim, eksponaty zostały zrabowane i zaginęły podobnie jak archiwum karaimskiego Zarządu w Trokach, które wywieziono w 1915 r. do Smoleńska. Jako rekompensata za straty w 1930 r. w Muzeum Miejskim w Teodozji zorganizowano tzw. „Kącik Karaimski” z nielicznymi, ale rzadkimi przedmiotami muzealnymi, b.a., *Przybycie Hachama Seraja Chana Szapszala*, „Słowo” 1928,

Fotografia 28. Uroczystość wmurowania kamienia węgielnego pod budowę Muzeum Karaïmskiego w Trokach, 1938 rok

Źródło: *Hadzi Seraja Chanas Šapšalas pasišventes tautai ir Mokslui*, Trakų Istorijos Muziejus, Trakai 2011, s. 91.

Organizacja muzeum i archiwum karaïmskiego przebiegała w dwóch etapach, najpierw zgromadzone zostały zbiory a następnie rozpoczęto budowę budynku muzealnego.

Na początku Karaïmi musieli pozyskać eksponaty, szczególnie, że udało im się na drodze urzędowej odzyskać tylko część zasobów archiwalnych i zabytków, które na czas pierwszej wojny światowej wywieziono do Smoleńska i które w większości zaginęły w Rosji⁶³⁰. Akcję gromadzenia zbiorów *Caraïmica* w kraju i zagranicą rozpoczął

nr 105; S. Firkowicz, *O Karaïmskim Muzeum Historyczno-Etnograficznym na Krymie i w Polsce*, „Myśl Karaïmska” 1938, z. 12, s. 22–26.

⁶³⁰ W okresie międzywojennym trwał proces rewindykacji z Rosji mienia kulturalnego Wileńszczyzny, w który zaangażowane było MSZ, Uniwersytet SB i inne placówki kulturalne. Karaïmi usiłowali odzyskać cały inwentarz trockiej karaïmskiej kienesy, który został wywieziony z Trok w 1915 r. do Smoleńska z powodu działań wojennych. Niestety, pomimo wsparcia ze strony rządu wyposażenie kienesy trockiej (m.in.: lichtarze, frany, perskie dywany), księgi metrykalne z 300 lat funkcjonowania trockiej gminy karaïmskiej, stare księgi religijne, rękopisy, cała biblioteka, przywileje i dokumenty zaginęły bezpowrotnie. 20 grudnia 1922 r. Karaïmski Zarząd Duchowny w Trokach odzyskał jedynie kilka przywilejów królewskich: Zygmunta I z 1507 i 1522 r., Stefana Batorego z 1579, Zygmunta III z 1588 i 1611, Jana Kazimierza z 1654,

hachan, który zaktywizował społeczność karaïmską. Za pozyskanie pośród Karaïmów zabytków muzealnych o charakterze religijnym, gospodarczym i źródłowym odpowiadialny był Emanuel Aronowicz wraz z Zarządem Karaïmskiego Koła Pań „Katyn Odżahy” w Trokach⁶³¹. Karaïmi dbali o swoje dziedzictwo kulturowe, a świadomość znaczenia posiadanych dokumentów mobilizowała ich do powiększania zasobów archiwaliów. Przez dziewięć lat Karaïmi zebrali unikatowe muzealia, które łącznie z kolekcją hachana i zabytkami z Karaïmskiego Kącika z Muzeum w Teodozji stanowiły imponującą zasób zbiorów muzealnych⁶³².

Zabytki kultury karaïmskiej świadczyły o znaczeniu Karaïmów w historii Polski i były znaczące również dla jej kultury, w związku z tym w 1929 roku rząd przeznaczał fundusze z Wydziału Sztuki i Kultury Ministerstwa WRiOP na konserwację przywilejów królewskich a Prezydent Rzeczypospolitej ufundował ozdobną szafę – skarbiec, w którym przechowywano cenne archiwalia⁶³³. Ponadto w Wilnie, mieście określanym jako „Akropolis pamiątek żywych i nieożywionych” prywatna kolekcja S. Szapszała były cennym zasobem muzealiów wileńskich o czym informowała prasa lokalna i krajowa⁶³⁴. Wsparcie Karaïmów ze strony władz rządowych wynikało ze znaczenia wartości zabytków karaïmskich, możliwości podniesienia rangi rządu polskiego w kontaktach ze Wschodem, ale jednocześnie było realizacją rozwijającego się ruchu krajoznawczego, którego konsekwencją były powstające w Drugiej Rzeczypospolitej muzea i galerie sztuki⁶³⁵. Zachowane dokumenty historyczne były ważne dla rządu polskiego, Karaïmów, ale i równie interesujące dla badaczy jak i wycieczek oraz osób, które odwiedzały gminę karaïmską i zwiedzały kienesę, gdzie skarbiec z przywilejami królewskimi był jedną z atrakcji turystycznych Trok.

Michała Korybuta z 1670 i 1672, Jana Sobieskiego z 1679, Augusta II z 1701 r. oraz oryginalne dekrety rodu Radziwiłłów i Sapiehów. BLAN, sygn. f. 301–366, k. 3, 5, 39, 45, 52–53, 56; A-ski, *Przywileje nadane Karaïmom przez Królów polskich*, „Myśl Karaïmska” 1924, z. 1, s. 22.

⁶³¹ BLAN, sygn. f. 301–250, k. 3.

⁶³² W zasobach muzealnych Karaïmów znajdowały się m.in.: przywileje królewskie, przechowywane w skarbcu, ofiarowanym przez prof. Ignacego Mościckiego, jarłyki sułtanów tureckich i chanów krymskich, przedmioty kultu, dawny sprzęt domowy, stroje narodowe, tkaniny, starożytna broń, fotografie twierdzy karaïmskiej Czufut-Kale i typów antropologicznych Karaïmów, zabytki historyczne i etnograficzne, rzadkie egzemplarze *Pisma św.* i *Koranu*, ornaty i ubiory duchowne, ręczniki haftowane złotem i srebrem, w: S. Firkowicz, *O Karaïmskim Muzeum Historyczno-Etnograficznym na Krymie i w Polsce*, „Myśl Karaïmska” 1938, z. 12, s. 22–26.

⁶³³ Na konserwację dokumentów królewskich i cele archiwalne Karaïmski Zarząd Duchowny w Trokach w 1929 r. z MWRIOP otrzymał 3 000 zł a z Kancelarii Cywilnej Prezydenta Rzeczypospolitej 700 zł na wykonanie szafki na archiwalia i przywileje Królów Polskich. „Myśl Karaïmska” 1929, z. 2, t. 2, s. 41; BLAN, sygn. f. 301–500, k. 42–43, 301–396, k. 16.

⁶³⁴ *Wileńskie muzealia*, „Kurier Warszawski” 1938, nr 6, s. 6.

⁶³⁵ U. Wróblewska, *Rozwój edukacji muzealnej w Polsce (zarys problemu)*, [w:] *Edukacja muzealna. Konteksty teoretyczne i praktyczne*, (red.) U. Wróblewska, K. Radłowska, Białystok 2013, s. 5–14; też, *Edukacja muzealna w perspektywie historycznych potrzeb i oczekiwań społecznych*, „Edukacja. Studia. Badania. Innowacje” 2011, nr 3 (115), s. 121–127.

Po etapie gromadzenia zabytków karaïmskich przyszedł czas na podjęcie ostatecznej decyzji, co do miejsca na budowę muzeum. Ze względu na wzrastające zainteresowanie społecznością karaïmską i atrakcyjność turystyczną najstarszej siedziby karaïmskiej, w 1937 roku Zarząd Karaïmski w Trokach podjął decyzję o budowie siedziby muzeum karaïmskiego, którą MWRiOP zobowiązało się wesprzeć finansowo pod warunkiem, że Karaïmi przekażą plac, z przeznaczeniem na cel budowy. Ze względu na trudności w pozyskaniu placu na budowę w Trokach, magistrat Wilna zamierzał przekazać grunt na inwestycję muzealną w stolicy województwa, gdzie inicjatywę popierały wileńskie instytucje kultury i nauki. Jednak Karaïmski Zarząd Duchowny uważał, że główne centrum karaïmizmu w Polsce będzie najlepszym miejscem na Muzeum, które przyciągnie rzesze wycieczek i zwiększy trocki ruch turystyczny. Uwzględniając profity wynikające z założenia Muzeum Karaïmskiego w Trokach trocki zarząd miejski 28 lutego 1938 roku przekazał Karaïmskiemu Związkowi Religijnemu w RP plac położony przy ul. Kowieńskiej 30⁶³⁶.

Z chwilą uzyskania placu pod inwestycję budowlaną przy kienesie, dzięki subwencji rządu rozpoczęto budowę gmachu muzeum, w którą osobiście zaangażowany był dyrektor Departamentu Wyznań MWRiOP hrabia Franciszek Salezy Potocki. Na początku grudnia 1937 roku F. S. Potocki wspólnie z hachanem S. Szapszałem, przedstawicielami MWRiOP i województwa wileńskiego opiniowali propozycję miejsca na budowę muzeum, przez kolejne lata inwestycji muzealnej hrabia Potocki angażował się w pozyskiwanie funduszy na muzeum⁶³⁷.

Poza istotnym wsparciem finansowym ze strony rządu polskiego w dużym stopniu w budowę placówki historyczno-kulturalnej zaangażowała się społeczność karaïmska, która zorganizowała społeczną zbiórkę funduszy na budowę muzeum a ułlu hazzan Szymon Firkowicz 8 grudnia 1937 roku zainicjował powołanie Komitetu Budowy Muzeum Karaïmskiego w Trokach, w ramach, którego zbierano fundusze, wpłacano indywidualne składki oraz pracowano fizycznie przy budowie muzeum⁶³⁸. Nadzór nad

⁶³⁶ Sprawa placu była decydująca w budowie muzeum, pierwotnie Karaïmi wraz z władzami Trok zaproponowali MWRiOP lokal w internacie po Seminarium Nauczycielskim, w którym KOSW organizowało kursy gospodarstwa domowego a pomieszczenia nie spełniały warunków do działalności muzealnej. W lutym 1938 r. wobec braku formalnej odpowiedzi Emila Kobeckiego, honorowego prezesa karaïmskiej gminy wyznaniowej w Trokach, który zadeklarował chęć przekazania swojej posesji przy ul. Kowieńskiej 41, Karaïmi troccy podjęli decyzję o rozbiórce plebanii i przeznaczeniu placu pod budynek muzeum. Rozbiórkę plebanii wstrzymały władze miejskie Trok, które 28 lutego 1938 r. przekazały Karaïmskiemu Związkowi Religijnemu w RP plac pod budowę muzeum położony przy ul. Kowieńskiej 30, którego pierwotnie właścicielem był Michał Żarnowski. BLAN, sygn. f. 301–482, k. 9–10, 28–29; f. 301–250, k. 21.

⁶³⁷ BLAN, sygn. f. 301–482, k. 9–10.

⁶³⁸ W zebraniu zwołanym 8 grudnia 1937 r. przez ułlu hazzana S. Firkowicza w sprawie powołania Komitetu Budowy Muzeum Karaïmskiego wzięli udział m.in.: członkowie zarządu gminy, członkinie Koła Pań „Katyn Odzahy” oraz Marek Ławrynowicz, Józef Ławrynowicz, Kamila Firkowiczowa, Michał Ro-

budową muzeum i materiałami budowlanymi powierzono członkowi zarządu karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach Naumowi Jutkiewiczowi, który został zatrudniony, jako magazynier i przygotowywał gminie sprawozdania z przebiegu robót budowlanych⁶³⁹.

Karaimi byli zaangażowani w budowę muzeum, ponieważ funkcjonowanie instytucji muzealnej zapewniało ochronę zabytków, zachowanie odrębności kulturowej, wzmocnienie świadomości historycznej grupy oraz ożywienie działalności kulturalno-oświatowej Karaimów. Muzeum Karaimskie w Trokach miało być akcentem podsumowującym dwudziestolecie działalności Karaimów i jednocześnie wyznaczało nowy kierunek działań oświatowych związanych z gromadzeniem, przechowywaniem i upowszechnianiem zabytków karaimskich. Działalność muzeum karaimskiego miała znaczenie praktyczne, zapewniała zatrudnienie dla kilku Karaimów a Karaimski Zarząd Duchowny liczył na wpływy finansowe ze sprzedaży biletów, publikacji i przewodników⁶⁴⁰. Inicjatywa była ważna zarówno dla społeczności karaimskiej, jak i dla mieszkańców Trok, turystów oraz badaczy, którzy zajmowali się orientalistyką. Dzięki zgromadzonym w Muzeum cennym eksponatom i kolekcji zabytków karaimskich S. Szapszała kurortowe miasteczko położone na półwyspie między jeziorami Galwe, Tatarszki, Luka i Giełusz miało zyskać nową i wyjątkową atrakcję turystyczną a zaprojektowany przez MWRiOP gmach muzeum miał wzbogacić estetycznie wygląd miasta. Muzeum Karaimskie w Trokach miało być pierwszym i jedynym na świecie „skarbcem dorobku kulturalnego Karaimów, znajdującym się pod opieką Rządu RP”⁶⁴¹. Ze względu na imponującą liczbę unikatowych zabytków i bezcenną wartość eksponatów zgromadzonych przez S. Szapszała, które pochodziły z Muzeum w Teodozji trudno przecenić znaczenie muzeum w kontekście dziedzictwa narodowego Drugiej Rzeczypospolitej.

W sierpniu 1939 roku prace przy budowie muzeum dobiegły końca, budynek pokryty został dachówką oraz otynkowany. W pomieszczeniach ustawione zostały gabloty. Jesienią muzeum miało rozpocząć swoją działalność, co niestety zostało uniemożliwione ze względu na wybuch drugiej wojny światowej⁶⁴². Zbiory pieczołowicie gromadzone przez Karaimów zostały, po 1945 roku, bezpowrotnie utracone, podobnie jak w czasie pierwszej wojny światowej, gdy zostały wywiezione do Smoleńska a instytu-

baczewski, Aron Szpakowski, Aleksander Szpakowski, Zarach Firkowicz, Józef Kobecki, Ananiasz Zajączkowski, Abraham Nowicki, Emilia Chorzczenkova, Ananiasz Bezekowicz, Feliks Mickiewicz, Efrem Nowicki, Szymon Malecki, Nisan Szpakowski, Zuzanna Jutkiewicz, Romuald Kobecki. BLAN, sygn. f. 301–482, k. 8, 12, 41; f. 301–250, k. 20, 24–26; zob. Aneks.

⁶³⁹ BLAN, sygn. f. 301–250, k. 20.

⁶⁴⁰ BLAN, sygn. f. 301–249, k. 294.

⁶⁴¹ S. Firkowicz, *O Karaimskim Muzeum...*, s. 22–26.

⁶⁴² BLAN, sygn. f. 301–482, k. 157.

cja muzealna finansowana przez rząd polski Drugiej Rzeczypospolitej została wcielona w strukturę Narodowego Muzeum Litwy, które sprawuje opiekę nad kolekcją zabytków karaimskich⁶⁴³.

⁶⁴³ Obecnie w Trokach znajduje się karaimska wystawa etnograficzna, która jest eksponowana w budynku, który był budowany w okresie międzywojennym, jako muzeum karaimskie i jest obecnie przy-
porządkowana organizacyjnie do Muzeum Historycznego w Trokach. Pomieszczenia w większości wykorzystywane są, jako pracownie archeologów i techników zamkowych. W „Muzeum Karaimskim” w trzech salkach wystawowych znajdują się pamiątki trockich Karaimów i niewiele eksponatów zebranych przez S. Szapszała. Natomiast kolekcja S. Szapszała została podzielona i znajduje się w: Muzeum Narodowym Litwy w Wilnie, w Bibliotece im. Wróblewskich w Wilnie i w Ermitażu w Petersburgu. Osoba pracująca w muzeum karaimskim w Trokach nie posiada kompetencji, nie opowiada o Karaimach i nie potrafi wskazać nawet kompetentnej osoby w Trokach. Archiwum Karaimskie jest niedostępne, osoby posługują się wyłącznie językiem litewskim, czyli idea przedwojenna związana z upowszechnianiem wiedzy o Karaimach odeszła bezpowrotnie wraz z wybuchem drugiej wojny światowej.

Zakończenie

Intensywność działalności kulturalno-oświatowej Karaimów w okresie międzywojennym wynikała z zaangażowania i aktywności społeczności. Działacze społeczni na łamach prasy karaimskiej zachęcali do połączenia sił i wspólnej pracy na rzecz rozwoju kultury karaimskiej. „Zdani jesteśmy na własne siły i na własne tylko siły liczyć możemy. Trzeba tedy pracy i pomocy całego społeczeństwa, byśmy naszą garstkę uchronili od zagłady i dali mu życie, a do tego trzeba solidarnej akcji całego skonsolidowanego społeczeństwa”⁶⁴⁴.

W działalność kulturalno-oświatową zaangażowani byli przedstawiciele władz duchownych i zarządy gmin, które były wybierane podczas zebrań walnych przez Karaimów, reprezentowały społeczność karaimską i wyznaczały kierunek aktywności kulturalnej. Niewątpliwie kierunek działań wyznaczał hachan Seraja Szapszał, w Trokach ułłu hazzan Szymon Firkowicz a także hazzani: Rafał Abkowicz czy Józef Łobanos. Inicjatorami życia społecznego i kulturalnego w Haliczu byli: Zachariasz Nowachowicz z żoną Sabiną z Samuelowiczów, Zarach Zarachowicz, nauczyciel w karaimskiej szkółce, ribbi Leon Eszwowicz, kolejarz i zarazem miłośnik teatru Leon Sulimowicz. W Łucku głównym animatorem działań kulturalno-oświatowych był Aleksander Mardkowicz, a w Wilnie działalnością społeczną zajmowali się: Izaak Zajączkowski, Eliasz Jutkiewicz, Konstanty Łopatto. Za swoje zasługi na polu szerzenia oświaty i działalności kulturalnej wśród Karaimów oraz pracy na rzecz rozwoju państwa polskiego Karaimi otrzymywali odznaczenia i wyróżnienia państwowe. Hazzan łucki Rafał Abkowicz został odznaczony srebrną odznaką honorową „Za Ofiarną Pracę” podczas przeprowadzania Powszechnego Spisu Ludności w 1931 roku. Były prezes gminy karaimskiej w Wilnie, referent Izby Handlowo-Przemysłowej w Wilnie, Eliasz Jutkiewicz został odznaczony srebrnym Krzyżem Zasługi za dokonania na polu pracy spo-

⁶⁴⁴ Od Redakcji, „Myśl Karaimska” 1924, z. 1, s. 2.

łecznej⁶⁴⁵. Honorowy prezes gminy karaimekiej w Trokach, zastępca Dyrektora Departamentu Najwyższej Izby Kontroli, Emil Kobecki został odznaczony krzyżem oficerskim orderu „Polonia Restituta”, srebrny Krzyż Zasługi otrzymali: Szymon Juchniewicz, naczelnik urzędu pocztowego i Ananiasz Rojecki, asystent USB i wiceprezes Aeroklubu Wileńskiego. Odznaka pamiątkowa Korpusu Ochrony Pogranicza została wręczona Abrahamowi (Adolfowi) Zajączkowskiemu, naczelnikowi urzędu pocztowego w Trokach; odznakę honorową Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej otrzymała Sabina Nowachowiczowa a mecenas Zachariasz Nowachowicz, prezes oddziału Ligi Morskiej i Kolonialnej w Haliczu otrzymał odznakę w dowód uznania za pracę na rzecz obrony morskiej⁶⁴⁶. Nie można także zapomnieć o działaniach podejmowanych przez młodzież, która w celu zachowania swojego dziedzictwa organizowała życie kulturalno-oświatowe w gminach karaimekich. Równie ważne były działania kobiet karaimekich, które aktywnie angażowały się w pracę społeczną i charytatywną.

Nie sposób wymienić wszystkich Karaimeków zaangażowanych w tę bardzo zróżnicowaną i obejmującą wiele obszarów działalność kulturową, w których aktywiści oraz działacze karaimecy realizowali swoje pomysły.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej dbali oni o zachowanie swojej odrębności kulturowej i rodzimego języka karaimekiego z rodziny tureckich, którym posługiwali się, na co dzień i w praktykach religijnych. Z dala od centrów rodzimej kultury, pieczołowicie dbając o swój język zachowali jego archaiczne formy, stanowiące jedyny zabytek piśmienniczy języka połowieckiego. Dlatego też szczególnie wzrosło zainteresowanie społecznością karaimeką wśród badaczy, głównym mentorem i inicjatorem badań z zakresu karaimeznawstwa był profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Tadeusz Kowalski, który „wychował” przyszłe pokolenie wybitnych orientalistów karaimekiego pochodzenia: Ananiasza Zajączkowskiego, Włodzimierza Zajączkowskiego i wielu innych, którzy stali się kontynuatorami myśli badawczej profesora. Niewątpliwie intensywne działanie naukowe Karaimeków orientalistów dała silną podstawę do dalszego rozwoju badań karaimeznawczych oraz przyczyniła się do rozwoju orientalistyki w Polsce w okresie międzywojennym, która wówczas była ważnym elementem strategicznym w polityce zagranicznej państwa polskiego.

Działalność kulturalno-oświatowa Karaimeków w okresie międzywojennym była z jednej strony kontynuacją tradycji oświatowych, których fundamentem była świadomość wartości wiedzy religijnej i świeckiej a z drugiej strony była konsekwencją sytuacji społeczno-politycznej Drugiej Rzeczypospolitej. Karaimeki podlegali wpływom oświaty szkolnej z racji wprowadzonego 7 lutego 1919 roku powszechnego obowiązku szkolnego,

⁶⁴⁵ „Myśl Karaimeka” 1934, z. 10, s. 118, 120–121.

⁶⁴⁶ „Myśl Karaimeka” 1936, z. 11, s. 118.

więc byli „poddawani” wychowaniu patriotycznemu, państwowemu, ale również i narodowemu uczestnicząc w procesie kształcenia w Drugiej Rzeczypospolitej. Liczny udział Karaimów w szkołach w okresie międzywojennym świadczy o zdolnościach, ambicjach i aspiracjach naukowych Karaimów, którzy kończąc studia zajmowali prestiżowe stanowiska naukowe. Jednocześnie nie zatracano swojej odrębności kulturowej, która była wspierana działaniami kulturalno-oświatowymi. W pierwszej kolejności dbano o środowisko rodzinne, które było pierwszym i podstawowym źródłem wartości kulturowych i w sposób bezpośredni wpływało na jednostkę przekazując jej wartości etniczne. Jednocześnie za wychowanie i kształcenie odpowiadało całe społeczeństwo karaïmskie, które przyjmowało na siebie odpowiedzialność za pomoc swoim biedniejszym współwyznawcom. Ponadto w każdej gminie organizowano szkółki religijne, midrasze, gdzie nauczyciele uczyli języka i religii karaïmskiej w większym wymiarze godzin niż zalecało MWRiOP. Warto również wspomnieć, że w samych Trokach do 1923 roku funkcjonowała karaïmska szkoła powszechna. Kolejnym elementem wspierającym odrębność kulturową Karaimów były powstające w latach 1923–1938 organizacje o charakterze religijnym, kulturalnym i oświatowym oraz inicjatywy, których celem było przekazywanie wartości kulturowych. Karaimi w Drugiej Rzeczypospolitej, zwłaszcza ci skupieni w dżymatach w Trokach, Wilnie, Łucku i w Haliczu, podejmowali szeroką działalność kulturalno-oświatową. W latach 30. XX wieku powołano Koło Pań Karaïmskich „Katyn Odzahy” oraz Koło Młodzieży Karaïmskiej „Bir-Baw”, które organizowało występy teatralne i inicjowało działania kulturalno-oświatowe wśród społeczności karaïmskiej. Organizowane wykłady, odczyty, spotkania towarzyskie i bale karaïmskie, wycieczki i budowa karaïmskiego muzeum etnograficzno-historyczne przyczyniły się do upowszechniania wiedzy o Karaimach i ugruntowania świadomości karaïmskiego pochodzenia. Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaïmskiej zainicjowane przez S. Szapszała skupiało badaczy i osoby zainteresowane upowszechnianiem rzetelnej i naukowej wiedzy o kulturze Karaimów. W latach 1924–1939 publikowano w Wilnie „Myśl Karaïmską”, a w Łucku Aleksander Mardkowicz wydawał „Karaj Awazy” („Głos Karaima”). Na fali ruchu społeczno-naukowego wśród Karaimów wyodrębniła się grupa badaczy i działaczy społecznych, która kreowała i nadawała kierunek działaniom kulturalno-oświatowym. Warto też zwrócić uwagę na specyfikę działalności kulturalno-oświatowej w Wilnie, gdzie rozwijał się nurt naukowy związany z badaniami nad kulturą karaïmską i w Trokach, gdzie Karaimi wykorzystywali nowoczesne metody pracy na roli i zajmowali czołowe miejsce wśród rolników Wileńszczyzny. Działalność kulturalno-oświatowa zależała od potrzeb społecznych, warunków materialnych i kapitału kulturowego. Natomiast aktywność społeczności karaïmskiej wyraźnie zależała od poziomu świadomości, struktury społecznej i zawodowej oraz potrzeb kulturowych Karaimów.

Okres międzywojenny był czasem szczególnej aktywności kulturalno-oświatowej społeczności karańskiej. Wówczas swoją działalność religijną sformalizował funkcjonujący obecnie Karański Związek Religijny. W 1936 roku Sejm Rzeczypospolitej przyjął *Ustawę o Stosunku Państwa do Karańskiego Związku Religijnego*, co umożliwiło Karaimom formalną działalność kulturalno-oświatową. Druga Rzeczypospolita, jako państwo wielonarodowe sprzyjała działalności kulturalno-oświatowej Karaimów, gdyż, jako nieliczna religijna grupa w znacznym stopniu już zasymilowana nie stanowiła zagrożenia wewnętrznego dla państwa. Ponadto wypełnianie roli pośrednika kulturalno-gospodarczego pomiędzy Polską a Wschodem wyznaczało Karaimom uprzywilejowaną pozycję wśród mniejszości, co związane było z szerszymi perspektywami w ich rozwoju narodowym i religijnym. Stosunek państwa polskiego do Karaimów bezpośrednio przekładał się na politykę oświatową i działania kulturalno-oświatowe podejmowane przez społeczność karańską⁶⁴⁷. Działania wychowawcze miały uwzględniać obszar religii, języka, zwyczajów, historii karańskiej oraz kształtowanie postaw patriotycznych wobec państwa polskiego.

Polityka oświatowa wobec Karaimów zmierzała raczej w kierunku wychowania obywatelsko-państwowego a nie narodowego. Ze względu na swoje pochodzenie, poziom lojalności wobec Rzeczypospolitej, hierarchę duchowną, strukturę zawodową, małą liczebnością i znaczenie w polityce zagranicznej państwa można zauważyć podobieństwa pomiędzy oświatą Karaimów i Tatarów, jednych z nielicznych mniejszości, które mogły swobodnie realizować swoje działania kulturalno-oświatowe w Drugiej Rzeczypospolitej. W ten sposób otrzymano pełny obraz polityki oświatowej państwa polskiego wobec mniejszości karańskiej, co jednocześnie ukazuje zróżnicowane strategie wychowawcze stosowane wobec różnych mniejszości. Jest to szczególnie ważny aspekt dla pedagogiki, gdyż ukazuje politykę oświatową państwa zdeterminowaną przez czynniki polityczne oraz wewnętrzną potrzebę kulturową grupy do zachowania swojej odrębności.

Ideologia karańska okresu międzywojennego zdeterminowała kierunek działalności kulturalno-oświatowej. Swoje założenia programowe Karaimi opracowywali uwzględniając potrzeby kulturowe grupy, doświadczenia, sytuację społeczną i polityczną oraz politykę państwa prowadzoną w okresie międzywojennym.

Ukazana wielowątkowa oświata Karaimów i zróżnicowane formy działalności kulturalno-oświatowej w Drugiej Rzeczypospolitej stanowi swego rodzaju drogowskaz w wyborze charakteru współczesnych procesów oświatowych wobec mniejszości narodowych jak i uchodźców.

⁶⁴⁷ U. Wróblewska, *Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP*, „Nauka” 2011, nr 2, s. 109–124.

Karaimi byli jedną z wielu grup tworzących od wieków wieloetniczną strukturę Rzeczypospolitej i nadal są mniejszością mało znaną, stąd też niniejsza publikacja zachowała pamięć o przeszłości tejże mniejszości. Szczególnie, że jest to „zanikająca” mniejszość na naszej mapie etnicznej Polski i trzeba dołożyć wszelkich starań, prowadzić dalsze badania, pozyskiwać zdeponowany w archiwach wschodnich materiał źródłowy, aby w oparciu o dokumenty i istniejące jeszcze wspomnienia zrekonstruować tak bardzo zróżnicowane i natężone procesy oświatowe w Drugiej Rzeczypospolitej.

Summary

The cultural and educational activity of Karaims in the Second Polish Republic

A monograph shows and analyses educational processes which influenced on Karaims in the years 1918–1939.

Karaims or also known as Karaites are now one of the smallest ethnic minorities living in Poland, which as a group although related to the history of the Polish Republic for more than six centuries, still remains little known. Karaims, is a name that defines religious doctrine and refers to an ethnic group that practices Karaism, which emerged from Judaism in the late VII/VIII century as a separate religion by changing a number of principles and rejecting the Talmud. Karaims, who as a population of Turkish origin come from the Khazars and use Tatar-Kipchak language, were brought in the fourteenth century together with the Tatars from the Crimean peninsula by Duke Vytautas and settled in the vicinities of Trakai, Lviv, Lutsk and Halicz. In the history of Poland Karaims and other minorities have played an important role in the cultural development of the country and influenced the economic development of cities.

The aim of this study is the analysis and description of cultural and educational activities of Karaims in the Second Polish Republic based on source materials deposited in foreign and Polish archives. The book consists of six chapters, where cultural and educational activities are discussed in relation to a particular organization, structure or form of education. The first chapter is a characteristic of the socio-demographic structure, legal and organizational situation of Karaims. The chapter presents the situation and organization of Karaim municipalities located in Trakai, Vilnius, Halicz and Lutsk. This chapter also discusses work on the regulation of the legal situation of Karaims, and the role in this regard of the Vilnius Association of Karaims. The second chapter highlights issues related to the teaching of religion and the Karaim language and discusses the performance of the Karaim public school in Trakai – the only one that operated during the first years of the Second Polish Republic. This chapter also shows the organization of the Karaim religion lessons, which took place within the school curriculum and in organized religious schools. The third chapter analyzes the participation of Karaims in elementary, secondary and vocational schools and higher education institutions and it explains the function of public school in Karaim community life. Learning in schools was made possible with the help and involvement of Karaim community which organized funds and material support for talented students within the framework of municipal structures. This chapter also presents profiles of prominent individuals who after graduating studies worked at universities, and this also illustrates academic aspirations and ambitions of Karaims.

Chapter four focuses mainly on issues related to cultural and educational activities of Karaims in the Second Polish Republic. Much attention has been paid to the program objectives and guidelines which gave direction to these activities. Chapter also identifies key developments which have set new areas of educational accomplishments among this community. The next chapter – the fifth is a presentation of institutions that dealt with cultural and educational activities. It emphasizes performance of Karaim young people and women and presents forms of charitable actions. This chapter discusses the actions of the Society of Friends of Karaim History and Literature which brought together people interested in the popularization of knowledge about the culture of the Karaim minority in the form of open lectures and a published periodical *Mysł Karaimska* ('Karaim Thought'). The last chapter – the sixth shows various forms of cultural and educational activities of Karaims in the framework of the initiatives of religious communities. Here issues related to the significance of Karaim periodicals, organization of readings and lectures, preparation of celebrations, games and theater performances are raised. Excursions and the organized Karaim Museum and Archives in Trakai played an important cognitive and educational role.

Summing up the results of the research it can be stated that the interwar period was a time of special cultural and educational activity of Karaim community. It was then that the Karaim Religious Association formalized its activities and it is still operating today. In 1936, the Sejm of the Second Polish Republic adopted law on relations of the State in regard to the Karaim Religious Association, which allowed Karaims formal cultural and educational activity. The Second Polish Republic being a multinational state, supported cultural and educational activities of Karaims because as a small religious group it was assimilated to a great extent and did not pose an internal threat to the country. Educational policy towards Karaims aimed more towards civic-state rather than national education. Due to its origin, the level of loyalty to the Republic, the hierarchy of the clergy, the structure of professions, small number and importance in the foreign policy of the state, similarities can be observed between education of Karaims and the Tatars, some of the few minorities who were able to freely conduct their cultural and educational activities in the Second Polish Republic. Portrayed multithreaded education of Karaims and varied forms of cultural and educational activities in the Second Polish Republic can be seen as a kind of a signpost for the selection of the nature of modern educational processes towards national minorities and refugees. The resulting full picture of the educational policy of the Polish state towards Karaim minority at the same time shows various educational strategies applied to different minorities. This is a particularly important aspect for pedagogy because it shows the state educational policy determined by political factors and the internal need for a cultural group to preserve its autonomy, and it is an important aspect in designing strategies of social relations.

Содержание

Культурно-просветительская деятельность караимов во Второй Речи Посполитой

Одним из самых малочисленных этнических меньшинств Польши в настоящее время являются караимы, которые связаны с ней на протяжении почти шести веков, но по-прежнему остаются мало изученными.

Слово караимы одновременно может быть употреблено как по отношению к религиозной, так и этнической группе, исповедующей караимизм, которая, отделившись от иудаизма приблизительно в VII–VIII веке, изменила многие его постулаты, отказалась от Талмуда.

В XIV веке часть караимов - тюркского народа, произошедшего от хазар и говорившего на татарско-кыпчакском языке, вместе с крымскими татарами была переселена князем Витольдом с Крымского полуострова в Тракай, Львов, Луцк, Галич. Подобно другим национальным меньшинствам они оказывали влияние на историю Польши: делали много для развития ее культуры, способствовали экономическому развитию городов страны.

Целью настоящей работы является анализ и описание культурно-просветительской деятельности караимов во второй Речи Посполитой на основании первоисточников, сохранившихся в архивах Польши и за ее пределами.

Книга состоит из шести разделов, в которых культурно-просветительская деятельность караимов представлена на основании результатов исследований деятельности конкретной организации, структуры или формы просвещения.

Первый раздел – это характеристика общественно-демографической структуры, правовой и организационной ситуации караимов. Представлена организация караимских общин и ситуация в караимских общинах Тракай, Вильнюса, Галича и Луцка. В данном разделе также описывается деятельность, направленная на урегулирование правовой ситуации караимов и функции Вильнюсской ассоциации караимов. Во втором разделе обращается внимание на вопросы, связанные с обучением караимов религии и языку, деятельностью общеобразовательной школы в Трокае – единственной караимской школы, работавшей в первые годы Второй Речи Посполитой. В этом разделе также идет речь об организации уроков религии караимов, которые проводились в общеобразовательной и религиозных школах. В третьем разделе анализируется система обучения караимов в общеобразовательных, средних профессиональных и высших учебных заведениях, а также оценивается влияние государственной школы на жизнь караимского общества. Обучение в школах было возможно благодаря

помощи и участию караимского населения, которое в своих общинах создавало фонды и находило средства для поддержки способных учеников. Представлены известные караимы, которые после получения высшего образования преподавали в высших учебных заведениях, – что также свидетельствует о влиянии и амбициях караимов.

В четвертом разделе рассматриваются в основном вопросы, связанные с культурно-просветительской активностью караимов во Второй Речи Посполитой. Много внимания уделяется программным основам, определившим активность такого рода, и событиям, оказывавшим влияние на культурно-просветительскую деятельность. В следующем, пятом, разделе анализируется деятельность культурно-просветительских учреждений, достижения молодежи и караимских женщин, работавших в данном секторе. Описывается деятельность Общества друзей истории и литературы караимов, которое в своих рядах объединяло всех занимавшихся популяризацией знаний о караимах через чтение открытых лекций и издание журнала «Караимская мысль». Последний, шестой, раздел представляет различные формы культурно-просветительской деятельности караимов на уровне религиозных гмин. Здесь рассматриваются вопросы, связанные с ролью караимской журналистики, организацией лекций и выступлений, подготовкой торжеств, праздников и театральных представлений. Важную воспитательно-познавательную функцию выполняли и экскурсии, которые систематически проводились музеем и архивом караимов в Трокае.

Подводя итог всему сказанному ранее следует отметить, что межвоенный период был временем исключительной культурно-просветительской активности караимской общественности. В это время свою религиозную деятельность оформила Религиозная ассоциация караимов. В 1936 году Сейм Речи Посполитой принял закон «Об отношении государства к Религиозной ассоциации караимов», что позволило караимам официально вести культурно-просветительскую деятельность. Вторая Речь Посполитая как многонациональное государство поощряла ее, поскольку немногочисленная и в большинстве своем ассимилированная религиозная группа уже не представляла собой никакой внутренней угрозы для государства.

Политика государства, связанная с просвещением караимов, была ориентирована прежде всего на гражданское, государственное, а не национальное воспитание. Учитывая происхождение караимов, степень их лояльности по отношению к Речи Посполитой, позицию, занимаемую их священнослужителями, характер производственной деятельности, малочисленность и участие в международной политике государства, можно проследить сходства в системе просвещения караимов и татар, единственного из немногих национальных мень-

шинств, которому было позволено беспрепятственно осуществлять культурно-просветительскую деятельность во Второй Речи Посполитой. Многогранная система просвещения и разнообразные формы культурно-просветительской деятельности караимов во Второй Речи Посполитой могут служить своеобразным указателем при определении характера мероприятий в сфере образования, ориентированных на национальные меньшинства и беженцев.

Воссозданная картина образовательно-просветительской политики польского государства, проводившейся по отношению к караимскому меньшинству, показывает разнообразные воспитательные стратегии, ориентированные на различные меньшинства. Это особенно важный аспект для педагогики, когда образовательная политика, обусловленная политическими мотивами и стремлением культурной группы к сохранению своей индивидуальности, является важным аспектом в проектировании стратегии общественных отношений.

(tłumaczył Aleksander Gadomski)

Bibliografia

I Źródła archiwalne

1. **Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie)**
Zespoły:
Akta urzędów Litwy Środkowej:
Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (f. 13)
Tymczasowa Komisja Rządząca Litwy Środkowej (f. 19)
Biuro Delegata Rządu RP (f. 20)
Departament Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej (f. 23)
Akta urzędów Ziemi Wileńskiej RP (województwo wileńskie):
Urząd Delegata Rządu Ziemi Wileńskiej – Urząd Wojewódzki Wileński (f. 51)
Starostwo Grodzkie Wileńskie (f. 53)
Starostwo Powiatowe Wileńsko-Trockie (f. 55)
Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego (f. 172)
Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimejskiej (f. 289)
2. **Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie)**
Kolekcje dokumentów karaimejskich:
Archiwum Seraji Szapszała (f. 143)
Archiwum Karaimejskiego Zarządu Duchownego w Trokach (f. 301)
Archiwum Szymona Firkowicza (f. 305)
3. **Archiwum Akt Nowych w Warszawie**
Zespoły:
Akta Wydziału Humanistycznego
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
Ministerstwo Spraw Zagranicznych,
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
Urząd Wojewódzki w Wilnie
4. **Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie**
Materiały Ananiasza Zajączkowskiego
5. **Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk (PAN) i Polskiej Akademii Umiejętności (PAU) w Krakowie**
Materiały Tadeusza Kowalskiego
Materiały Włodzimierza Zajączkowskiego
6. **Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego**
Katalog studentów z roku akademickiego 1928/29. Wydział Filozoficzny
Katalog studentów z roku 1933/34. Wydział Filozoficzny

II Źródła drukowane

1. Dzienniki ustaw

Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918–1919

Dziennik Urzędowy Delegata Rządu w Wilnie 1922–1924

Dziennik Urzędowy Generalnego Komisarza Cywilnego (Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich) 1919

Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego 1927–1939

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych 1919–1939

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych 1920–1939

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1919–1939

Dziennik Urzędowy Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej 1920–1922

Dziennik Urzędowy Województwa Wileńskiego 1926–1939

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939

Wołyński Dziennik Wojewódzki 1927–1939

2. Wydawnictwa statystyczne, informacyjne, zbiory dokumentów

Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1932, J. Jędruszczak, M. Nowak-Kiełbikowa, Warszawa 1989.

Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium, oprac. A. Jezierski, C. Leszczyńska, Warszawa 1993

Informator społeczno-gospodarczy m. Wilna oraz województw białostockiego, nowogrodzkiego, poleckiego, wileńskiego, Wilno 1933.

Informator społeczno-polityczny województwa wileńskiego, Wydział Bezpieczeństwa Publicznego Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie, Wilno 1927.

Krysiński A., *Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach wschodnich*, Warszawa 1929.

Krysiński A., *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności z 1921 i 1931*, Warszawa 1933.

Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej, (red.) J. M. Majchrowski, Warszawa 1994.

Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa 1930–1939.

Podstawowe akty prawne, Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977, oprac. M. Pęcherski, M. Świątek, Warszawa 1978.

Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925, (red.) H. Janowska, T. Jędruszczak, Warszawa 1984.

Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia, „Historia” (projekt), Lwów 1933.

Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania (tymczasowy), Lwów 1934.

Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1921–1930.

Rocznik Statystyczny Wilna, Wilno 1930–1939.

Rocznik Szkolnictwa Polskiego rok 1919, oprac. H. Rygier, Warszawa 1919.

Rocznik Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, Wilno 1937–1939.

Skład Osobowy Uniwersytetu St. Batorego w Wilnie w latach 1924/25, 1925/26, 1926/27, 1927/28, 1928/29, 1937/38, Wilno, b.d.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1–5, 7–9, 13–14, Warszawa 1923–1925.

Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, Lwów 1920.

Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., Dokumenty i materiały, (red.) R. Bierzanek, J. Kukułka, Warszawa 1965.

Bibliografia

- Statystyka oświaty (na podstawie publikacji Głównego Urzędu Statystycznego pt. Statystyka Oświaty i Kultury). Zeszyt specjalny. Wiadomości statystyczne*, Warszawa 1932.
- Statystyka Polski, Pierwszy Spis Powszechny Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku, Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 14, 15, 19, 230, 21, 23, 27, Warszawa 1926–1927.
- Statystyka szkolna. Szkoły ogólnokształcące w roku szkolnym 1921/22, cz. 1, Uczniowie według wyznań, wieku klas i zajęcia rodziców*, Warszawa 1922.
- Statystyka szkolnictwa, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1931/32 – 37/38*.
- 3. Pamiętniki, wspomnienia, relacje**
- Abkowicz M., *Na tropach dziejów rodziny*, „Awazymyz” 2014, nr 3 (44).
- Abkowicz R., *Wspomnienie*, „Awazymyz” 1999, nr 1 (2).
- Była taka szkoła Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie 1915–1939*, (red.) E. Sławińska-Zakościelna, Londyn 1987.
- Dubińska Z., *Przez zasłonę czasu*, „Awazymyz” 2009, nr 3 (24).
- Dubińska Z., *Dom gminny w Wilnie*, „Awazymyz” 2015, nr 1 (46).
- Dzieje Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Trokach 1924–1937*, „Tygodnik Wileńszczyzny – Rota” 2004, nr 271.
- Cechnowiczówna C., *Państwowa Szkoła Przystosobienia Gospodyń Wiejskich w Antowilu*, Wilno 1938.
- Charczenko J., „*On jednak będąc miłosierny*” (Ze wspomnień starca sędziwego Z.M.), „Mysł Karaimska” 1925, z. 2.
- Dubińska A., *Garść danych o Karaimach z Lucka*, „Awazymyz” 1999, nr 2 (3).
- Eliaszewicz B. S., *Początek drogi. Z autobiografii nauczyciela i działacza społecznego*, „Awazymyz” 2011, nr 1 (30).
- Eliaszewicz B. S., *W służbie narodu, W 130 rocznicę urodzin Borysa Eliaszewicza*, „Awazymyz” 2011, nr 2 (31).
- Jednodniówka, poświęcona X-leciu szkoły zawodowej żeńskiej w Iszczoźnie 1924/25–1934/35*, Iszczoźna 1935.
- Jędrzejewicz J., *W służbie idei, Fragmenty pamiętnika i pism*, Londyn 1972.
- Kobecki A., *Michał Zajączkowski – mój Dziadek*, „Awazymyz” 2007, nr 1 (15).
- Kolss W., *Edward – Aleksander Rontaler 1846–1917*, Warszawa 1936.
- Kontowt-Okulewiczowa I., Kalenkiewicz-Mirowiczowa A. K., *Państwowe Gimnazjum im. św. Jana Kazimierza w Nowej Wilejce*, Bydgoszcz 2003.
- Korwin St. A., *Na przełomie dwóch epok*, Warszawa 1966.
- Księga Pamiątkowa Państwowego Gimnazjum Żeńskiego imienia Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w Wilnie: 1922–1927*, Wilno 1928.
- Mainguy-Schpakowsky I., *Ze wspomnień Arkadiusza Szpakowskiego*, przeł. z j. fr. M. E. Zajączkowska-Łopatto „Awazymyz” 2012, nr 3 (36).
- Marcinkowski T., *Skarby pamięci*, Zielona Góra 2013.
- Mianowski S., *Świat, który odszedł. Wspomnienia Wilnianina 1895–1945*, Warszawa 1995.
- Németh M. S., *Rutkowski*, „Awazymyz” 2006, nr 3 (14).
- Paszowska M., *Księga pamiątkowa PPS*, Warszawa 1923.
- Pawelec M., *Płomień zgasły przedwcześnie, Lidia Karakasza-Szole, (1896–1943)*, „Awazymyz” 2011, nr 1 (30).
- Pawelec M., *Seraja Szapszal i jego wkład w polską orientalistykę*, „Awazymyz” 2012, nr 1 (34).
- Perl F., *Szkice dziejów P.P.S. Księga pamiątkowa P.P.S.*, Warszawa 1923.
- Pilecki K., *Cień z przeszłości*, „Awazymyz” 2000, nr 1 (4).

Bibliografia

- Pilecki K., *Włodzimierz i Irena*, „Awazymyz” 2006, nr 1 (12).
- Pilecki S. B., *Chłopicz z Leśnik – Dziennik z lat 1939–1945*, Wrocław 2009.
- Sulimowicz A., *Bryczką do Wodnik*, „Awazymyz” 2012, nr 4 (37).
- Sulimowicz A., *Konwersja i kontrowersja*, „Awazymyz” 2013, nr 3 (4).
- Materiały do historii P.P.S. i ruchu rewolucyjnego w zaborze rosyjskim od r. 1893–1904*, t. 1, 1893–1897, Warszawa 1907.
- Sulimowicz A., *Zachariasz Abrahamowicz (1878–1903)*, „Awazymyz” 1989, 1 (1), na podst. Achad Haam Zecharja Jicchak Abrahamowicz, „Karaj Awazy” 1931, nr 2.
- Sulimowicz J., *Z dziennika Józefa Sulimowicz*, „Awazymyz” 2012, nr 1 (34).
- Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej*, Wilno 1934.
- Szpakowska A., *Hazzan Zachariasz Mickiewicz*, przeł. z j. ros. K. Pilecki, „Awazymyz” 2009, 1 (22).
- Szpakowski R., *Rodzinne wspomnienia*, „Awazymyz” 2009, nr 1 (22).
- Zajączkowska-Łopatto M. E., *Droga Jerzego Łopatto*, „Awazymyz” 2011, nr 4 (33).
- Zajączkowska-Łopatto M. E., *Obowiązek i ofiara. Życie i działalność mecenasa Izaaka Zajączkowskiego*, „Awazymyz” 2015, nr 1 (46).
- Zajączkowska-Łopatto M. E., *Zofia Dubińska*, „Awazymyz” 2015, nr 1 (46).
- Zajączkowska-Łopatto M. E., *Ksenia Abkowicz*, „Awazymyz” 2014, nr 3 (44).
- Zajączkowski M., *Po siedmioletniej tułaczce żołnierz wrócił do kraju. O poruczniku Romualdzie Kobackim*, „Awazymyz” 2005, nr 1 (10).

III Opracowania i artykuły naukowe

- Abkowicz M., Sulimowicz A., *Karaj jołłary = karaimskie drogi. Karaimi w dawnej fotografii*, Wrocław 2010.
- Abkowicz M., Abkowicz A., *Karaimy Pol’šy*, [w:] *Swiatyni i problemy sohranenén etnokultury krymskich karaimov – karaev*, (red.) V. Ormeli, A. Polkanova, T. Polkanova, Simferopol 2008.
- Abkowicz M., *Główne zasady doktrynalne religii karaimskiej*, [w:] *Karaimi*, (red.) A. Dubiński, E. Śliwka, Pieniężno, 1987.
- Abkowicz M., *Karaimi i Wrocław*, [w:] *Oblicza Wrocławia. Historia, kultura, rozwój*, (red.) T. Woźniakowski, Wrocław 2009.
- Abkowicz M., *Karaimska antroponimia w XIX i XX w. w świetle ksiąg metrykalnych Karaimskiego Zarządu Duchownego w Trokach*, [w:] *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, (red.) T. Bairašauskaitė, H. Kobekaitė, G. Miškinienė, Vilnius 2008.
- Abkowicz M., *Karaimskie życie społeczne w Polsce po roku 1945*, [w:] *Karaimi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012.
- Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej*, (red.) G. Michalski, I. Michalska, Łódź 2013.
- Almanach szkolnictwa ziemi wileńskiej 1919–1925*, Wilno 1925.
- Araszkiewicz F. W., *Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972.
- Araszkiewicz F. W., *Ideale wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978.
- Araszkiewicz F. W., *Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932*, Warszawa 1972.
- b.a. *Opieka nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1928.
- b.a., *O Żydach Karaimach*, t. 2, „Biblioteka Warszawska”, Warszawa 1844.
- Babinicz W., *Współczesne zagadnienia wychowawcze w Polsce*, Mariówka 1926.

Bibliografia

- Badania w historii oświaty i wychowania: historia oświaty i wychowania w życiu badacza. Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia prof. Józefa Żerko*, (red.) R. Grzybowski, K. Jakubiak, W. Tłokiński, Gdańsk 2012.
- Baliński M., *Historia miasta Wilna*, t. 1, Wilno 1836.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 4, Warszawa 1886.
- Bałaaban M., *Karaici w Polsce studjum historyczne*, [w:] *Studia Historyczne z 27 rycinami na 16 tablicach*, Warszawa 1927.
- Bardach J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.
- Bardach J., *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX i XX w.*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną*, (red.) W. Wrześniński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Łódź 1988.
- Bartoszewicz J., *Chazarowie i Połowcy (1854–1855)*, „*Studia Historyczne i Literackie*”, t. 2, Kraków 1881.
- Bazyłow L., *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2, *Szkoły podstawowe i średnie*, Lublin 1991.
- Bergman A., *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984.
- Bogusławski S., *Szkolnictwo jakim jest, jakim być powinno*, Warszawa 1926.
- Boguszewska A., *Kształcenie nauczycieli rysunku dla szkół powszechnych w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Lublin 2010.
- Boguszewska A., *Nauczanie rysunku w seminariach nauczycielskich w II Rzeczypospolitej*, „*Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie*” 2006, nr 3.
- Boguszewska A., *Wyższe Kursy Nauczycielskie dla nauczycieli rysunku w dwudziestoleciu międzywojennym*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio L, Artes*” 2007, nr 5.
- Borowski W., *Ogólne zarysy wychowania narodowego*, Warszawa 1918.
- Borowski W., *Wychowanie narodowe*, Warszawa 1922.
- Bory J., *U podwalin Rzeczypospolitej. Uwagi o szkole i wychowaniu*, Lwów 1919.
- Bouffał B., *Ochrona mniejszości w prawie narodów*, Warszawa 1928.
- Brabdstätter M., *Z doświadczeń rodziców i nauczycieli*, Lwów – Warszawa 1932.
- Brzeziński F., *Prawa mniejszości*, Warszawa 1920.
- Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy: mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.
- Bystron J. S., *Szkoła i społeczeństwo*, Lwów 1930.
- Bystron J. S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, t. 1, Warszawa 1976.
- Bystron J. S., *Szkoła jako zjawisko społeczne*, Warszawa 1934.
- Bzowski Janota J., *Szkoła i rodzina ich wzajemny stosunek i formy współzycia*, Lwów – Warszawa 1930.
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.
- Chepil M., *Ciernistą drogą: wychowanie narodowe dzieci i młodzieży ukraińskiej w Galicji i II Rzeczypospolitej (1848–1939)*, Lublin 2010.
- Chmaj L., *Kierunki i prądy w pedagogice*, Warszawa 1963.
- Chodubski A., *Naród azerbejdżański na tle tak zwanej kaukaskiej mozaiki narodowościowej*, [w:] *Interesy narodowe a współistnienie państw*, (red.) Z. J. Pietraś, M. Pietraś, Warszawa – Lublin 1989.
- Chodubski A., *Ormianie w Polsce*, Warszawa 1988.
- Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979.

Bibliografia

- Chrupiek W., *O reformę wychowania moralnego w naszej szkole*, Warszawa 1924.
- Chruściel S., *Szkoła państwa a mniejszości narodowe w Polsce i za granicą*, Lwów 1938.
- Chrzanowski I., *Okolo wychowania narodowego. Trzy odczyty*, Warszawa 1932.
- Chylak K., *Polityka agrarna rządu Władysława Grabskiego w latach 1923–1925*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2005, z. 78.
- Cichoński M., *Zagadnienie wychowania w szkole średniej*, Kraków 1930.
- Cieplucha P., *Prometeizm i koncepcja międzymorza w praktyce polityczno-prawnej i dyplomacji II RP*, Łódź 2014.
- Cygański M., *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1918–1939*, Łódź 1962.
- Czacki T., *O Litewskich i Polskich prawach*, t. 2, Warszawa 1801.
- Czacki T., *Rozprawa o Żydach i Karaitach*, Kraków 1860.
- Czacki T., *Rozprawa o Żydach*, Wilno 1807.
- Czasopiśmiennictwo okresu Drugiej Rzeczypospolitej jako źródło do historii edukacji*, (red.) G. Michalski, Łódź 2010.
- Czech M., *Ukraińcy w Polsce*, Warszawa 1993.
- Czerwiński S., *O nowy ideał wychowawczy*, Warszawa 1934.
- Czortkower S., *Pochodzenie i struktura rasowa Karaimów*, „Przegląd Antropologiczny” 1938, t. 12, z. 4.
- Czubiński A., *Dzieje najnowsze Polski*, t. 1, *Do roku 1945*, Poznań 1994.
- Czubiński A., *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2000.
- Czykwini E., *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Białystok 2000.
- Damm K., Mikusińska A., *Ludy i języki świata*, Warszawa 2000.
- Danysz A., *O kształceniu*, Lwów 1918.
- Danysz A., *O wychowaniu*, Lwów – Warszawa 1925.
- Dereń E., *Kształcenie nauczycieli w Polsce w seminariach nauczycielskich i liceach pedagogicznych (1918–1971)*, Mysłowice 2010.
- Deryng A., *Międzynarodowe zobowiązania Polski w zakresie szkolnictwa mniejszości narodowych*, Lwów 1927.
- Dobrowolski K., *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966.
- Dormus K., *Rola czasopism historyczno-oświatowych w kształtowaniu się historii wychowania jako samodzielnej dyscypliny naukowej*, „Rozprawy z dziejów Oświaty” 2013, t. 50.
- Drozdowski M. M., *Życie gospodarcze Polski w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej*, (red.) A. Garlicki, Warszawa 1986.
- Dubiński A., *Caraimica. Prace karaimoznawcze*, Warszawa 1994.
- Dubiński A., *Początki zainteresowania językiem i literaturą karaimską w nauce europejskiej do końca XIX wieku*, „Przegląd Orientalistyczny” 1959, nr 2 (30).
- Dubiński A., *Z dziejów badań nad językiem i literaturą karaimską (od końca XIX wieku)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1960, nr 2 (34).
- Dybiec J., *Metody badań historyczno-oświatowych*, Kraków 1987.
- Dybiec J., *Problem uniwersytecki w Polsce w okresie międzywojennym*, „Artes Liberales. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistycznej imienia Aleksandra Gieysztor” 2007, R. 2, nr 2.
- Dziedzictwo Kresów. Nauka i edukacja*, (red.) I. Kozimale, A. Królikowska, B. Topij-Stempińska, Kraków 2013.
- Dziedzictwo Kresów. Kultura, narody, wyznania*, (red.) I. Kozimale, A. Królikowska, B. Topij-Stempińska, Kraków 2014.
- Dzieje szkolnictwa i oświaty na wsi polskiej do roku 1918*, (red.) S. Michalski, Warszawa 1982.
- Eckert M., *Historia Polski 1914–1939*, Warszawa 1990.
- Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, (red.) J. Maternicki, Warszawa 1981.

Bibliografia

- Edukacja międzykulturowa W kregu potrzeb, oczekiwań i stereotypów*, (red.) J. Nikitorowicz, Białystok 1995.
- Edukacja międzykulturowa w wymiarze instytucjonalnym*, (red.) J. Nikitorowicz, M. Sobecki, Białystok 1999.
- Edukacja muzealna. Konteksty teoretyczne i praktyczne*, (red.) U. Wróblewska, K. Radłowska, Białystok 2013.
- Etniczność i obywatelskość w nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej*, (red.) J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, M. Sobecki, Białystok 2007.
- Europa Nie prowincjonalna (Przemiany na ziemiach wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej Białorusi, Litwie, Ukrainie, Wschodnie pogranicze III RP w latach 1772–1999)*, (red.) K. Jasiewicz, Londyn – Warszawa 1999.
- Fałęcki T., *Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*, Katowice – Kraków 1970.
- Falski M., *Potrzeby szkolnictwa powszechnego w okresie wzmożonego przyrostu dzieci*, Warszawa 1929.
- Faryś J., *Historia Polski od 1918–1939 roku*, Poznań 1997.
- Faryś J., *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, Warszawa 1981.
- Faryś J., *Piłsudski i piłsudczycy. Dzieje koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939)*, Szczecin 1991.
- Ficowski J., *Cyganie na polskich drogach*, Kraków 1985.
- Fierek H., Fierek-Kaźmierowska M., *Dzieje opieki nad dzieckiem*, Słupsk 1991.
- Fraser A., *Dzieje Cyganów*, Warszawa 2001.
- Gałędek M., *Ustrój administracji ogólnej na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym*, Gdańsk 2012.
- Garbowska W., *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1932–1939*, Warszawa 1976.
- Gawlik S., *Dzieje kształcenia nauczycieli na Śląsku Opolskim (1765–1975)*, Opole 1979.
- Gąsiorowski S., *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków – Budapeszt 2008.
- Geertz C., *Religia jako system kulturowy*, [w:] *Racjonalność a styl myślenia*, (red.) E. Mokrzycki, Warszawa 1992.
- Gerard L., *Zadania wychowawcze a program nauczania*, Warszawa 1925.
- Gierowska-Kałuża J., *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003.
- Goldyn P., *Pogarda dla zawodu, litość dla człowieka*, Kalisz 2013.
- Gomółka K., *Białorusini w II RP*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia XXXI” 1992, nr 495.
- Gonczarow N. K., *Oświata i wychowanie w Rosji na początku drugiej połowy XIX w.*, [w:] *Historia wychowania*, (red.) Ł. Kurdybacha, t. 2, Warszawa 1967.
- Górski W., *Kilka uwag w sprawie organizacji szkolnictwa w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1919.
- Górski W., *Stosunek szkół powszechnych do średnich ogólnokształcących i zawodowych*, Warszawa 1924.
- Grabski S., *Naród a państwo*, Lwów 1922.
- Grabski S., *Szkoła na ziemiach wschodnich*, Warszawa 1927.
- Grabski S., *Z zagadnień polityki narodowo-państwowej*, Warszawa 1925.
- Grochowski L., *Studia z dziejów polskiej szkoły i pedagogiki lat międzywojennych w kontekście europejskim*, Warszawa 1996.
- Grygajtis K., *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX wieku*, Częstochowa 2001.
- Grygajtis K., *U źródeł koncepcji prometejskiej (1920 r., lata 1925–1926)*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2001/02, t. 7.
- Grzegorzewski J., *Język Łach-Karaitów. Narzecze południowe (łucko-halickie)*, Kraków 1917.
- Guillebert de Lannoy et ses voyages en 1413, 1414 et 1421*, oprac. J. Lelewel, Bruxelles – Poznań 1843.

Bibliografia

- Gulczyńska J., *Rozwój szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w Poznaniu w okresie międzywojennym 1918–1939*, Poznań 2001.
- Gumuła T., Krasuski J., Majewski S., *Organizacja systemu edukacyjnego w Polsce w latach 1932–1993*, Kielce 1994.
- Hajewicz J., *Kryzys wychowania i oświaty*, Warszawa 1932.
- Hammersley M., Atkinson P., *Metody badań terenowych*, Poznań 1995.
- Haratyk A., *Udział społeczeństwa galicyjskiego w opiece nad dziećmi ubogimi i osieroconymi (1867–1914)*, Kraków 2007.
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, Wrocław 1981.
- Hirschberg A., *Zarys historyczno-statystyczny szkolnictwa na ziemiach północno-wschodnich 1913–1929*, Wilno 1932.
- Holzer J., *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974.
- Hoszkowa W., *Jak realizować nowy program historii*, Warszawa 1933.
- Ihnatowicz I., Mączak A., Zientara B., Żarnowski J., *Spółczesność polska od X do XX wieku*, Warszawa 1988.
- Howiecki M., *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981.
- Iwanicki M., *O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji na młodzież szkolną i akademicką*, Siedlce 1986.
- Iwanicki M., *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939*, Siedlce 1975.
- Iwanicki M., *Ukraińcy, Białorusini, Rusini, Niemcy w Polsce w latach 1918–1939*, Siedlce 1993.
- Jaczeński B., *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym*, Wrocław 1971.
- Jaczeński B., *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.
- Jakubiak K., *Geneza relacji i współpracy rodziny i szkoły w polskiej myśli pedagogicznej oraz praktyce edukacyjnej od XIX do połowy XX wieku*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce” 2014, nr 4, s. 27–51.
- Jakubiak K., *Idea wychowania obywatelskiego w polskiej myśli pedagogicznej przełomu XIX i XX wieku oraz okresu II Rzeczypospolitej*, „Chowanna” 1999, t. 2.
- Jakubiak K., *Idee kultury pracy i wychowania zawodowego w II Rzeczypospolitej*, „Szkoła, Zawód, Praca” 2013, nr 5–6.
- Jakubiak K., Jamrozek W., *Dziejowe konteksty oraz tendencje reform szkolnych na ziemiach polskich od XVIII do XX wieku (do 1939 roku)*, „Studia Edukacyjne” 2014, nr 32.
- Jakubiak K., *Kształcenie pedagogów w II Rzeczypospolitej*, „Acta Elbingensia” 2003, t. 1.
- Jakubiak K., *Problem mniejszości narodowych w piłsudczykowski programie politycznym i doktrynie wychowania państwowego*, [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, S. Walasek, A. Bilewicz (red.), Wrocław 1998.
- Jakubiak K., *Współdziałanie rodziny i szkoły w pedagogice II Rzeczypospolitej*, Bydgoszcz 1997.
- Jałmużna T., *Wycieczki aktywną formą pracy pedagogicznej w Seminarium Nauczycielskich*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Płocku. Pedagogika” 2004, t. 2.
- Jałmużna T., *Zakłady kształcenia nauczycieli w Łodzi w latach 1918–1998*, Łódź 2001.
- Jamrozek W., *Praktyka i myśl edukacyjna Drugiej Rzeczypospolitej – w 90 rocznicę odzyskania niepodległości*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2008, nr 24.
- Janowicz S., *Białoruś, Białoruś...*, Warszawa 1987.
- Janusz B., *Karaici w Polsce*, Kraków 1927.
- Jarocki S., *Okolice Wilna*, Wilno 1925.
- Jaroszuk T., *Szkoła trudów i nadziei. Edukacja w seminarium nauczycielskim w świetle wspomnień Stanisława Orła*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, R. 52, nr 3/4.

Bibliografia

- Jastrzębski J., *Prywatne szkolnictwo akademickie II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, R. 52, nr 3/4.
- Jeleńska L., *Sztuka wychowania*, Warszawa 1930.
- Jędrzejewiczowa M., *Nowy ustrój szkolny*, Warszawa 1932.
- Juchniewicz S., *Podręczny Słownik Polsko-Karaimski*, Wrocław 2008.
- Juško E., *Powszechne szkolnictwo prywatne i dla mniejszości narodowych w powiecie tarnowskim w latach 1918–1939*, „Rocznik Tarnowski” 2007/2008, t. 12.
- Kabziński K., *Organizacyjno-administracyjne uwarunkowania działalności szkoły powszechnej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Roczniki Naukowe. Seria A, Nauki Społeczne, Wyższa Szkoła Informatyki i Ekonomii TWP” 2010, R. 1, nr 1/2.
- Kallas M. K., *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 2005.
- Kameraz-Kos N., *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 2002.
- Kamiński M. K., Zacharias M. J., *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1987
- Karaimi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012.
- Karaimi. Materiały z sesji naukowej Księży Werbistów w Pieniężnie*, (red.) A. Dubiński, E. Śliwka, Pieniężno 1987.
- Karaj kinuŋlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we współczesnej Europie*, (red.) M. Abkowicz, H. Jankowski, Wrocław 2004.
- Karwin J., Pomianowski E., Rutkowski S., *Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce od początku państwa polskiego do 1939 roku*, Warszawa 1969.
- Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939*, (red.) E. Walewander, Lublin 2000.
- Keller J., *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne*, Warszawa 1974.
- Kępski Cz., *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Lublin 1993.
- Kissinger H., *Dyplomacja*, Warszawa 1996.
- Klebanowski S., *Co ma dać dzieciom szkoła powszechna?*, Warszawa 1934.
- Kłodnicki Z., *Kronika Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego 1895–1995*, Wrocław 1997.
- Kłos J., *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937.
- Knot A., *Dzieje szkolnictwa wojskowego w Polsce*, Lwów 1938.
- Kobieta a patriotyzm, Konteksty historyczno-pedagogiczne XVI–XX wieku*, (red.) E. J. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Konopacki, Białystok 2012.
- Kobieta a patriotyzm, Konteksty historyczno-pedagogiczne XX–XXI wieku*, (red.) E. J. Kryńska, A. Szarkowska, U. Wróblewska, Białystok 2012.
- Kochan K. B., *Elementarze dla dzieci mniejszości narodowej oraz dzieci polskich mieszkających poza granicą z czasów II Rzeczypospolitej*, „Edukacja Humanistyczna” 2013, t. 9/10.
- Kochan K. B., *Elementarze szkolne w II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra 2012.
- Koko E., *W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939)*, Gdańsk 1995.
- Kołtun W. B., *Sieć i organizacja szkół powszechnych w powiecie zamojskim w latach 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2006, R. 49, nr 3/4.
- Kondrat K., *Bogactwo światopoglądów religijnych*, Białystok 1999.
- Kornat M., *Polska Szkoła Sowietologiczna 1930–1939*, Kraków 2003.
- Kornecki J., *Rezultaty wychowawcze szkolnictwa polskiego*, Warszawa 1930.
- Kornecki J., *Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1928.
- Kotula O., Weinert W., *Poradnik dla nauczycieli, kierowników, dyrektorów oraz pracowników administracji szkolnej*, t. 1, Warszawa 1946.
- Kotwicz W., *Studja orientalistyczne w Polsce*, „Nauka Polska” 1929, t. 10.

Bibliografia

- Kowalińska A., *Stan badań nad szkolnictwem średnim w Częstochowie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, „Ziemia Częstochowska” 2008, t. 34.
- Kowalińska A., *Żydowskie szkolnictwo średnie w Częstochowie w latach 1918–1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2014, t. 23.
- Kowalski T., *Karaimische Texte in von Troki eingeleitet erläutert und mit einem karaimisch polnisch deutschen Glossar versehen: Teksty karaimskie w narzeczu trockim z wstępem i objaśnieniami w języku niemieckim, tudzież ze słownikiem karaimsko-polsko-niemieckim*, „Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności”, nr 11, Kraków 1929.
- Kraushar A., *Historia Żydów w Polsce*, t. 2, Warszawa 1865.
- Króliński J. K., *Wychowawstwo w szkole polskiej*, Lwów 1924.
- Kryńska E. J., *Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Białystok 2004.
- Kryńska E. J., *Ludność niepolska i jej świadomość narodowa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2007, nr 1–2.
- Kryńska E. J., *Świadomość narodowa mniejszości na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Etniczność i obywatelskość w nowej Europie Konteksty edukacji międzykulturowej*, (red.) J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, M. Sobocki, Białystok 2007.
- Krysiński A., *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności z 1921 i 1931*, Warszawa 1933.
- Kucharska J., *Kształtowanie się świadomości regionalnej i narodowej ludności kaszubskiej okolic Bytowa*, Łódź 1985.
- Kumaniecki K., *Wychowanie państwowo-obywatelskie*, Kraków 1932.
- Kurcz Z., *Mniejszość niemiecka w Polsce*, Wrocław 1995.
- Kwiatkowski S., *Uwagi o ustroju szkolnictwa ogólnokształcącego*, Lwów – Warszawa 1925.
- Kwilecki A., *Łemkowie. Zagadnienia migracji i asymilacji*, Warszawa 1974.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Druga Rzeczypospolita. Gospodarka, społeczeństwo, miejsce w świecie*, Warszawa 1971.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. 1, 2, 3, 4, Warszawa 1967, 1971, 1982, 1989.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1966.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Polska w Europie i świecie 1918–1939*, Warszawa 1984.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1962.
- Leczyk M., *Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1988.
- Leś E., *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa 2001.
- Lewicki W., *Zasady nowego wychowania*, Warszawa 1928.
- Lewkowicz K., *Krótki przewodnik. Wilno i bliższe okolice z dodaniem planów orientacyjnych oraz licznych fotografii zabytków m. Wilna*, Wilno 1938.
- Lipowska W., *Koncepcja wykształcenia ogólnego w programach szkoły polskiej z lat 1919–1922*, Toruń 1961.
- Lorentz S., *Wycieczki po województwie wileńskim*, Wilno 1932.
- Łempicki S., *Encyklopedia Wychowania*, t. 3, Warszawa 1937/1939.
- Łempicki S., *Polski ideał wychowawczy*, Lwów – Warszawa 1938.
- Łempicki S., *Polskie tradycje wychowawcze*, Warszawa 1936.
- Łopalewski T., *Między Niemnem a Dźwiną. Ziemia Wileńska i Nowogródzka*, Poznań b. d.
- Łopuszański T., *Zagadnienie wychowania narodowego*, Warszawa – Lublin 1918.
- Łossowski P., *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1893–1939*, Warszawa 1985.
- Łossowski P., *Polska w Europie. Europa w świecie 1918–1939*, Warszawa 1990.
- Łowmiański H., *Witold Wielki Książę Litewski*, Wilno 1930.
- Maciejowski W. A., *Historia prawodawstw słowiańskich*, t. 2, wyd. 2, Warszawa 1858.

Bibliografia

- Magiera E., *Problem mniejszości narodowych w jędrzejewiczowskiej reformie programu historii dla szkół powszechnych w okresie międzywojennym*, [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, S. Walasek, A. Bilewicz (red.), Wrocław 1998.
- Magiera E., *Propaganda wychowania państwowego w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Propaganda w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, (red.) J. W. Wołoszyn, Lublin 2015.
- Magiera E., *Stan szkolnictwa powszechnego po reformie Janusza Jędrzejewicza w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Edukacja Humanistyczna Szczecin” 2003, nr 1/2.
- Magiera E., *Uroczystości szkolne, jako jeden ze sposobów realizacji wychowania państwowego w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia Pedagogica Universitatis Stetinensis” 2001, nr 2.
- Magiera E., *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczecin 2003.
- Magiera E., *Wychowanie państwowe w świetle programów szkoły powszechnej II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe. Prace Instytutu Pedagogiki Uniwersytet Szczeciński” 1995, nr 2.
- Maj I. P., *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa 2007.
- Makowski B., *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986.
- Maliszewski E., *Przewodnik po Gubernji Wileńskiej. Zarys statystyczno-opisowy*, Warszawa 1919.
- Mames T. D., *Mariawici w przestrzeni edukacyjnej: od koherencji ku dyferencji (intra)dyskursu nad mniejszością mariawicką*, [w:] *Wielokulturowość. Między edukacją regionalną i edukacją międzykulturową: dylematy i konteksty tożsamościowe*, (red.) K. Kossak-Główczewski, A. Kożyczkowska, Kraków 2015.
- Mames T. D., *Mysteria mysticorum: szkice z duchowości i historii Mariawitów*, Kraków 2009.
- Mardkowicz A., *Karaim, jego życie i zwyczaje w przysłowiach ludowych*, Łuck 1935.
- Mardkowicz A., *O Iljaszu Karaimowiczu zwierzchniku wojsk zaporoskich*, Łuck 1931.
- Mardkowicz A., *Ogniska karaimskie*, Łuck 1932, 1934, 1936.
- Mardkowicz A., *Synowie Zakonu (kilka słów o Karaimach)*, Łuck 1930.
- Markiewiczowa H., *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Warszawa 2002.
- Markiewiczowa H., *Rzecz o analfabetyzmie na Kresach Wschodnich II RP*, „Zeszyty Naukowe: Społeczeństwo polskie wczoraj i dziś” 2011, nr 32.
- Markiewiczowa H., *Společna akcja likwidacji analfabetyzmu na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2007, R. 45, nr 1.
- Markiewiczowa H., *Společna akcja likwidacji analfabetyzmu na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2008, nr 1–2.
- Materiały do ćwiczeń z historii wychowania*, cz. 1, oprac. S. Kot, Warszawa 1995.
- Mauersberg S., *Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej?*, Warszawa 1988.
- Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1968.
- Mazur E., *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa 1999.
- Mędrzecki W., Rudnicki Sz., Żarnowski J., *Spółeczeństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 2003.
- Miąso J., *Szkoły zawodowe w Polsce w latach 1918–1939: ich rozwój, organizacja i funkcje społeczne*, Wrocław 1988.
- Micha E., *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród?*, Kraków 1995.
- Michalska I., *Czasopiśmiennictwo w badaniach historyczno-pedagogicznych*, [w:] *Badania historyczne w pedagogice: konteksty źródłowe*, seria: *Pedagogika Toruńska*, t. 5, (red.) W. Szulakiewicz, Toruń 2015.
- Michalska I., Michalski G., *Wychowanie przez teatr szkolny w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.

Bibliografia

- Michalski G., *O potrzebie historyczno-pedagogicznych badań nad działalnością wydawniczą XIX i XX wieku*, [w:] *Badania historyczne w pedagogice: konteksty źródłowe*, seria: *Pedagogika Toruńska*, t. 5, (red.) W. Szulakiewicz, Toruń 2015.
- Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Mironowicz E., *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa 1993.
- Miśkiewicz B., *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa – Poznań 1985.
- Musioł T., *Polskie szkolnictwo prywatne na Śląsku Opolskim w latach 1930–1939*, Wrocław 1962.
- Musioł T., *Życie kulturalno-oświatowe Polonii niemieckiej w latach 1918–1939*, Poznań 1969.
- Mysłakowski Z., *Państwo a wychowanie*, Warszawa 1935.
- Narbutt T., *Dzieje narodu litewskiego w krótkości zebrane*, Wilno 1847.
- Narbutt T., *Dzieje starożytnego narodu litewskiego*, t. 6, Wilno 1839.
- Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*, (red.) K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2004.
- Nauczyciele szkół średnich w XIX i XX wieku jako grupa społeczna i ich wkład w kulturę polską*, S. Walasek, M. Chamcówna (red.), Wrocław 1995.
- Niepodległość i wychowanie. Z doświadczeń II RP*, (red.) W. Jamrozek, M. Pękowska, E. Kula, Kielce 2012.
- Nikitorowicz J., *Człowiek pogranicza jako efekt dialogu tożsamościowego w warunkach wielokulturowości*, „Edukacja” 2009, nr 3.
- Nikitorowicz J., *Grupy etniczne w wielokulturowym świecie*, Sopot 2010.
- Nikitorowicz J., *Socjologia i wychowanie w zróżnicowanych wyznaniowo i etnicznie rodzinach Białostoczczyzny*, Białystok 1992.
- Nowosielski A., *Stepy, morza i góry. Szkice i wspomnienia z podróży*, Kijów 1854.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław 1982.
- Ogonowski J., *Uprawnienia językowe mniejszości wyznaniowych w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1996, t. 48 – 1996, z. 1–2.
- Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku*, (red.) S. Walasek, Kraków 2008.
- Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, (red.) T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Vilnius 2008.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 101 ilustracjami i mapką województwa*, Łuck 1929.
- Ormicki W., *Życie gospodarcze Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1929.
- Ostrowski J., *Realizacja wychowania obywatelskiego w szkole*, Warszawa – Wilno 1938.
- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1967.
- Oświata, szkolnictwo i wychowanie w latach II Rzeczypospolitej*, (red.) K. Poznański, Lublin 1991.
- Oziemkowski J., *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.
- Padewski J., *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*, Kraków 1995.
- Paruzel E., *Ideal wychowawczy Narodowej Demokracji i próby jego realizacji na przełomie XIX i XX wieku*, Toruń 1993.
- Patriotyzm a wychowanie*, (red.) E. J. Kryńska, A. Szarkowska, U. Wróblewska, Białystok 2009.
- Pawelec M., *Obecność tematyki karaimskiej w kulturze i nauce polskiej*, [w:] *Karaimi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012.
- Pawluczuk W., *Ukraina: polityka i mistyka*, Kraków 1999.
- Pelczyński G., *Karaimi polscy*, „Sprawy Narodowościowe” 1993, nr 2.
- Pelczyński G., *Karaimi polscy*, Poznań 2004.
- Pelczyński G., *Karaimskie święta*, „W Drodze” 1988, nr 9.
- Pelczyński G., *Najmniejsza mniejszość. Rzecz o Karaimach polskich*, Warszawa 1995.

Bibliografia

- Pełczyński G., *Obrzędowość rodzinna u Karaimów polskich*, „Lud” 1987, t. 71.
- Piekarski S., *Wyznania religijne w Polsce*, Warszawa 1927.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995.
- Piotrowicz W., *Z zagadnień wyznaniowych w Polsce*, Wilno 1929.
- Planecki J., *Odbudowa Polski przy pomocy szkoły*, Kraków 1924.
- Planecki J., *Reforma ustroju szkolnego z podaniem metod i środków*, Kraków 1927.
- Pohoska H., *Historia w szkole powszechnej*, Warszawa 1933.
- Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Między Polską etniczną a historyczną*, (red.) W. Wrzesińska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988.
- Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Porożyński H., *Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1999, nr 1/2.
- Postępowa myśl oświatowa w Polsce w latach 1918–1939*, oprac. B. Ługowski, F. W. Araszkiewicz, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972.
- Potoczny J., Szempruch J., *Z dziejów kształcenia nauczycieli w Polsce w latach 1918–1939*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2000, t. 14.
- Przyjemski F., *O polski system wychowawczy*, Kraków 1930.
- Pudło K., *Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985*, Wrocław 1987.
- Rabczuk W., *Szkolnictwo prywatne w Europie Zachodniej i Polsce*, Warszawa 1992.
- Radlińska H., *Książka wśród ludzi*, Warszawa 1929.
- Radomski G., *Rola religii w koncepcjach wychowawczych obozu narodowego do 1939 roku*, „Paedagogia Christiana” 2005, nr 15.
- Radwan-Pragłowski J., Frysztański K., *Społeczne dzieje pomocy człowiekowi: od filantropii greckiej do pracy socjalnej*, Katowice 1998.
- Rawita-Gawrońska F., *Żydzi w historii i literaturze ludowej na Rusi*, Warszawa 1924.
- Rąkowski G., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie*, Warszawa 1999.
- Reicher M., *Grupy krwi u Karaimów trockich i wileńskich*, [w:] *Pamiętnik XIV Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Poznaniu*, Poznań 1933.
- Religie świata*, (red.) L. Romański, Warszawa 1966.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Warszawa 1973.
- Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, (red.) S. Walasek, A. Bilewicz, Wrocław 1998.
- Romer B., *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii w szkołach w Polsce (1918–1939)*, Opole 1964.
- Romer E., *Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (grudzień 1919)*, Lwów 1920.
- Romer H., *Wilno*, Warszawa, b. d.
- Sadowska J., *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001.
- Sadowski A., *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Kraków 1991.
- Sadowski A., *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok 1995.
- Sakson A., *Mazurzy społeczność pogranicza*, Poznań 1990.
- Samsel A., *Rodzina jako środowisko wychowawcze w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2009, R. 52, nr 1/2.
- Sanojca K., *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2013.

Bibliografia

- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości wyznaniowych*, Warszawa 1937.
- Sczepański J., *Szkolnictwo na ziemiach wschodnich*, Warszawa 1925.
- Serafin T., *Władze szkolne w latach 1917/18–1937/38*, Warszawa 1939.
- Seweryn S., *Zagadnienia wychowania państwowego*, Warszawa 1932.
- Siemieniec-Gołaś E., *Tadeusz Kowalski (1889–1948)*, „Studia Turcologica Cracoviensia” 1998, t. 5.
- Sikora W., *Stan szkolnictwa w Polsce*, Kraków 1928.
- Sinko T., *Od filantropii do humanitaryzmu i humanizmu*, Warszawa 1960.
- Słownik etnologiczny*, (red.) Z. Staszczak, Warszawa – Poznań 1987.
- Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 2, (red.) W. Kowalenko, Wrocław 1964.
- Smolarczyk A., *Polskie szkolnictwo powszechne w województwie poleskim w latach 1919–1939*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej, Ekonomia i Zarządzanie” 2005, z. 10.
- Smolarczyk A., *Prywatne szkolnictwo powszechne w województwie poleskim w latach 1919–1939*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2013, t. 50.
- Smolarczyk A., *Szkolnictwo powszechne i oświata pozaszkolna w województwie poleskim w latach 1919–1939*, Warszawa 2014.
- Sosnowska J., *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*, Łódź 2011.
- Sośnicki K., *Podstawy wychowania państwowego*, Lwów – Warszawa b.d.
- Spustek I., *Polacy w Piotrogradzie 1914–1917*, Warszawa 1966.
- Srebrakowski A., *Studenci Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w świetle danych statystycznych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis: Historia” 2002, nr 155.
- Srokowski K., *Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich*, Kraków 1924.
- Straszewicz Z., *Najważniejsze zadania szkoły*, Warszawa 1921.
- Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku*, (red.) S. Walasek, A. Biłewicz, Wrocław 1994.
- Studia z dziejów Żydów w Polsce*, t. 2, (red.) E. Lewczuk, Warszawa 1995.
- Studia z dziejów Żydów w Polsce*, t. 1, (red.) Z. Borzmińska, Warszawa 1995.
- Studnicki W., *Zarys statystyczno-ekonomiczny Ziemi Północno-Wschodnich*, Wilno 1922.
- Suchodolski B., *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980.
- Sulimowicz A., *Polscy turkolodzy Karaimi. Od przedmiotu do podmiotu badań naukowych*, [w:] *Karaimi*, (red.) B. Machul-Telus, Warszawa 2012.
- Syrnyk M., *Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo*, Wrocław 1996.
- Syrokomla W., *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna Troki, Stokliszki, Jeżno, Funie, Niemież, Miedniki etc.*, Wilno 1857.
- Szablicka-Żak J., *Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2002.
- Szacki J., *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971.
- Szamel D., *Małe społeczności narodowościowe*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku*, (red.) B. Berdychowska, Warszawa 1998.
- Szapszał S., *Próby literatury ludowej Turków z Azerbejdżanu perskiego*, „Prace Polskiej Akademii Umiejętności, Prace Komisji Orientalistycznej”, nr 18, Kraków 1935.
- Szczepański J., *Refleksje nad oświatą*, Warszawa 1973.
- Szcardziński B., *Białorusini, Litwini, Ukraińcy*, Białystok 1990.
- Szkoła na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej we wspomnieniach ekspatriantów*, (red.) S. Gawlik, A. Suchorab, Opole 2010.
- Szteinbokówna E., *Współpraca domu ze szkołą*, Lwów – Warszawa 1930.

Bibliografia

- Szulakiewicz W., *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918–1939. Studium historiograficzne*, Toruń 2000.
- Szydelski K., *Religia a wychowanie i szkoła*, Poznań 1918.
- Szyfer A., *Warmiacy studium tożsamości*, Poznań 1996.
- Szymański E., *Od Mojżesza do Mahometa*, Warszawa 1979.
- Szyszman S., *Karaimizm. Historia i doktryna*, Wrocław 2005.
- Śleszyński W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.
- Śleszyński W., *Świat pogranicza. Stosunki społeczno-polityczne na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim w XX i XXI wieku*, Białystok 2009.
- Świątkowski H., *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem stanu prawnego*, Warszawa 1937.
- Świętochowska U., *Najnowsza historia Polski w programach szkół średnich ogólnokształcących w latach 1918–1939*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne: Historia” 1967, t. 10.
- Talko-Hryncewicz J., *Karaimi vel Karaici litewscy*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1903, t. 7.
- Tochtermann J. J., *Troki Zarys antropogeograficzny*, Wilno 1935.
- Tokarczyk A., *Religie współczesnego świata*, Warszawa 1986.
- Tokarczyk A., *Trzydzieści wyznań*, Warszawa 1971.
- Tomaszewski J., *Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku*, Warszawa 1991.
- Tomaszewski J., *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa 1993.
- Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w latach 1918–1939*, Warszawa 1985.
- Tomaszewski J., *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.
- Topolski J., *Historia Polski od czasów najdawniejszych do 1990 roku*, Warszawa – Kraków 1992.
- Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1968.
- Torzecki R., *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989.
- Trzebiatowski K., *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*, Wrocław 1970.
- Tyloch W., *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne Bliskiego Wschodu i judaizmu*, [w:] *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne*, (red.) J. Keller, W. Kotański, W. Szafranski, E. Szymański, W. Tyloch, T. Żbikowski, Warszawa 1974.
- Tyszkiewicz J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- Untermann A., *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 1994.
- Urban Th., *Niemcy w Polsce, Historia mniejszości w XX wieku*, Opole 1994.
- W kręgu dorobku edukacyjnego II Rzeczypospolitej*, seria: *Szkoła Państwo Społeczeństwo*, t. 2, (red.) K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2011.
- W kręgu kultury białoruskiej*, (red.) W. Pilat, Olsztyn 1994.
- Walasek S., *Polska oświata w guberni wileńskiej w latach 1864–1919*, Kraków 2002.
- Walasek S., *Szkolnictwo dla mniejszości płaszczyzną współpracy czy konfliktu? (II Rzeczpospolita)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie: Pedagogika” 2014, t. 23.
- Walasek S., *Szkolnictwo powszechne na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1915–1939)*, Kraków 2006.
- Walasek S., *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące na ziemiach polskich w latach 1914–1932*, Wrocław 1996.
- Walasek S., *Unifikacja szkolnictwa Kresów Północnych po 1922 roku*, [w:] *Z dziejów polskiej teorii i praktyki edukacyjnej*, (red.) W. Szulakiewicz, Toruń 2009.
- Wapiński R., *Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuchu II wojny światowej*, Wrocław 1994.

Bibliografia

- Warszawa: etniczne i społeczne – kulturowe zróżnicowanie miasta (XVII–XX w.), t. 2, (red.) A. Starwarz, Warszawa 1988.
- Wasilewski L., *Sprawa kresów i mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1925.
- Werschler I., *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko. Życie i działalność*, Warszawa 1984.
- Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej Konferencji, Białystok 21–24 IX 1989, t. 1, (red.) E. Feliksiak, Białystok 1992.
- Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej Konferencji, Białystok 21–24 IX 1989, t. 2, *Historia i pamięć*, (red.) E. Feliksiak, Białystok 1992.
- Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej Konferencji, Białystok 21–24 IX 1989, t. 3, *Nuka i oświata*, (red.) E. Feliksiak, Białystok 1992.
- Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej Konferencji, Białystok 21–24 IX 1989, t. 4, *Literatura i język*, (red.) E. Feliksiak, Białystok 1992.
- Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego, t. 1 i 2, (red.) E. Feliksiak, M. Leś, Białystok 2002.
- Wilno i Kresy Północno-Wschodnie: materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r., t. 1, *Historia i ludzkie losy*, (red.) E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996.
- Wilno i Kresy Północno-Wschodnie: materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r., t. 2, *Kultura i trwanie*, (red.) E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996.
- Wilno i Kresy Północno-Wschodnie: materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r., t. 3, *Polszczyzna kresowa*, (red.) E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996.
- Wilno i Kresy Północno-Wschodnie: materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r., t. 4, *Literatura*, (red.) E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996.
- Wilno i ziemia Mickiewiczowskiej pamięci: materiały III międzynarodowej konferencji w Białymstoku, 9–12 IX 1998, t. 1, *W kręgu spraw historycznych*, (red.) E. Feliksiak, E. Konończuk, Białystok 2000.
- Wilno i ziemia Mickiewiczowskiej pamięci: materiały III międzynarodowej konferencji w Białymstoku, 9–12 IX 1998, t. 2, *W kręgu literatury i sztuki*, (red.) E. Feliksiak, E. Konończuk, Białystok 2000.
- Wilno i ziemia Mickiewiczowskiej pamięci: materiały III międzynarodowej konferencji w Białymstoku, 9–12 IX 1998, t. 3, *W kręgu języka*, (red.) E. Feliksiak, E. Konończuk, Białystok 2000.
- Wilno i ziemia wileńska. Zarys monograficzny, t. 2, (red.) S. Kościakowski, Wilno 1937.
- Winclawski W., *Rozwój polskich badań nad wychowaniem na wsi. Okres Drugiej Rzeczypospolitej*, t. 2, Warszawa 1982.
- Wittlinowa H., *Atlas szkolnictwa wyższego*, Warszawa 1937.
- Woch A., *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące Lublina w latach 1918–1939*, Lublin 2013.
- Wołkonowski J., *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 2004.
- Wróblewska U., *Znaczenie społeczności karaimskiej w rozwoju orientalistyki na uczelniach wyższych w okresie międzywojennym*, [w:] *Na rozdrożu biurokratycznej arbitralności*, (red.) E. J. Kryńska, M. Głowska-Sołdatow, A. Kienig, Warszawa 2015.
- Wróblewska U., *Sytuacja prawna Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej w świetle aktów ustawodawczych*, [w:] *Państwo – Religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, (red.) J. Durka, Kalisz 2014.
- Wróblewska U., *Działalność oświatowa mniejszości tatarskiej wobec polityki II Rzeczypospolitej*, [w:] *W kręgu dorobku edukacyjnego II Rzeczypospolitej*, (red.) K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2011.
- Wróblewska U., *Działalność wileńskiego oddziału Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej*, „Acta Baltico-Slavica” 2013, t. 37.
- Wróblewska U., *Oświata Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.
- Wróblewska U., *Pokolenie młodzieży tatarskiej wobec procesów oświatowych*, „Przegląd Polonijny” 2004, z. 3 (113).

Bibliografia

- Wróblewska U., *Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP*, „Nauka” 2011, nr 2.
- Wróblewska U., *Religia Tatarów polskich w szkołach w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkoła polska od średniowiecza do XX wieku. Między tradycją a innowacją*, (red.) I. Szybiak, A. Fijałkowski, J. Kamińska, Warszawa 2010.
- Wróblewska U., *Wiedza kulturowa Tatarów polskich – komunikat z badań*, „Archiwum Etnograficzne” 2005, t. 43.
- Wróblewska U., *Wielowymiarowość tożsamości kulturowej Tatarów polskich (raport z badań)*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja” 2004, nr 1 (25).
- Wróblewska U., *Wileńskie Koło Młodzieży Tatarskiej, jako główny inicjator i koordynator działalności społecznej młodzieży tatarskiej w okresie międzywojennym*, [w:] *Wśród „swoich” i „obcych” Rola edukacji w społeczeństwach wielokulturowych Europy Środkowej (XVIII–XX wiek)*, (red.) S. Walasek, Kraków 2006.
- Wróblewska U., *Źródła wychowania państwowego Tatarów polskich w latach 1918–1939*, [w:] *Etniczność i obywatelskość w nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej*, (red.) J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, M. Sobeci, Białystok 2007.
- Wróblewski P., *Spoločnosť česká w Żelowie. Problemowa monografia socjologiczna*, Warszawa 1996.
- Wśród „swoich” i „obcych”. Rola edukacji w społeczeństwie wielokulturowym Europy Środkowej (XVIII–XX wiek)*, (red.) S. Walasek, Kraków 2006.
- Wyszczelski L., *Działalność oświatowo-wychowawcza w Wojsku Polskim II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Wyszczelski L., *Oświata, propaganda, kultura w Wojsku Polskim w latach 1918–1945*, Warszawa 2004.
- Z dziejów polskiej teorii i praktyki edukacyjnej*, (red.) W. Szulakiewicz, Toruń 2009.
- Z historii szkolnictwa i myśli pedagogicznej w Polsce (1773–1939)*, (red.) S. Walasek, Warszawa – Wrocław 1990.
- Zahorski W., *Przewodnik po Wilnie*, Wilno 1910.
- Zajączkowski A., *Karaims in Poland. Language. Folklore. Science*, Warszawa 1961.
- Zajączkowski A., *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraïmskim (Przyczynek do morfologii języków tureckich)*, „Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności” 1932, nr 15.
- Zajączkowski A., *Zarys religii karaïmskiej*, Wrocław 2006.
- Zajączkowski A., *Ze studiów nad zagadnieniem chazarским*, „Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności” 1947, nr 36.
- Zajączkowski M., *Karaimi na żołnierce*, Wilno 2000.
- Zakrzewska A., *Józef Piłsudski – inicjator i przywódca ruchu strzeleckiego*, [w:] *Idealy wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX wieku*, t. 1, (red.) E. J. Kryńska, Białystok 2006.
- Zaporowski Z., *Stosunki polityczno-społeczne na północno-wschodnich kresach Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, [w:] *Spoločzeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia w latach 1939–1941)*, (red.) M. Giżewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995.
- Zarys Dziejów Religii*, (red.) J. Keller, W. Kotański, W. Tyloch, B. Kupis, Warszawa 1988.
- Zarzecki L., *Charakter i wychowanie*, Warszawa – Kraków 1921.
- Zarzecki L., *Wychowanie narodowe. Rozprawy i szkice*, Warszawa 1926
- Zieliński H., *Historia Polski 1914–1939*, Warszawa 1985
- Ziemnowicz M., *Rodzina a wychowanie państwowe*, Lwów – Warszawa 1932.
- Ziemnowicz M., *Wychowanie narodowe czy państwowe i jego istota*, Kraków 1931.

Bibliografia

- Znamierowska-Prüfferowa M., *Materiały dotyczące obrzędowości Karaimów Wileńszczyzny*, „Etnografia Polska” 1960, t. 3.
- Znamierowska-Prüfferowa M., *Rybolówstwo jezior trockich. Rys etnograficzny*, Wilno 1930.
- Znamierowska-Prüfferowa M., *Wilno – miasto sercu najbliższe*, Białystok 1997.
- Żarnowski J., *Polska 1918–1939. Praca – technika – społeczeństwo*, Warszawa 1999.
- Żarnowski J., *Polska odrodzona, 1918–1939*, Warszawa 1988.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo i kultura II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982.
- Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1964.
- Żeromski S., *Organizacja inteligencji zawodowej*, Warszawa 1919.
- Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku*, (red.) B. Jaczewski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1987.
- Życka L., *Krótki rys dziejów oświaty polskiej na Ziemi Wileńskiej od 1880 do 1919*, Wilno 1932.
- Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, (red.) M. Fuks, Warszawa 1982.

IV Prasa

- „Acta Baltico-Slavica” 1990, 2013.
- „Almanach Karaimski” 2007, 2013, 2014.
- „Ateneum Wileńskie” 1929–1936.
- „Awazymyz” 1989–2015.
- „Czas” 1920–1934.
- „Dziennik Łódzki” 1890.
- „Dziennik Wołyński” 1920, 1922–1924.
- „Dzień Polski” 1935–1939.
- „Etnografia Polski” 1958.
- „Euhemer” 1978.
- „Głos Wileński” 1922–1925.
- „Goniec Częstochowski” 1910.
- „Ilustrowany Kurjer Codzienny” 1910–1939.
- „Kalendarz Ziem Wschodnich” 1935–1939.
- „Karaj Awazy” 1931–1939.
- „Kultura i Społeczeństwo” 1969.
- „Kurier Wileński” 1924–1939.
- „Kurier Wileńsko-Nowogródzki” 1932.
- „Lud” 1932–1982.
- „Myśl Karaimska” 1924–1947.
- „Naprzód” 1916.
- „Nauka Polska” 1929–1938.
- „Novum” 1978.
- „Oświata i Wychowanie” 1934, 1936.
- „Problemy Europy Wschodniej” 1939.
- „Przegląd Antropologiczny” 1926–1938.
- „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1949–2015.
- „Przegląd Islamski” 1930–1931, 1934–1947.
- „Przegląd Orientalistyczny” 1983, 2008.
- „Rocznik Muzułmański” 2006.

Bibliografia

- „Rocznik Tatarów Polskich” 2001–2002.
- „Rocznik Wołyński” 1934.
- „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1958–2014.
- „Słowo” 1922–1939.
- „Sprawy Narodowościowe” 1927–1939.
- „Studia Etnograficzne” 1999.
- „Studia Źródłoznawcze” 1957.
- „Szkice i Studia Historyczne” 1922.
- „Tolerancja. Studia i szkice” 2005.
- „Trakų žemė” 2014–2015.
- „Tygodnik Ilustrowany” 1930.
- „Tygodnik Polski” 1926.
- „Tygodnik Wileńszczyzny” 2003–2015.
- „Wschód – Orient” 1930–1939.
- „Ziemia Wileńska” 1919–1926.

Terminy karaïmskie

- Altyn baš* – złota głowa, tradycyjne berło karaïmskie przekazywana hachanowi
arecha – składki finansowe wpłacane na rzecz utrzymania karaïmskiej gminy wyznaniowej
„Bir-baw” – węzeł
cedaka, czedaka – składki finansowe wpłacane na cele dobroczynne karaïmskiej gminy wyznaniowej
Chydyžy Tymbyłłaryn – Święto Przaśników
dżymat – gmina
gabbaj – skarbnik w gminie
hachan – przywódca i zwierzchnik
hazzan – duchowny
„Katyn Odżahy” – Ognisko Kobiet
kienesa – dom modlitwy
kyna, syjit – pieśń żałobna
kynysz – religijne święto karaïmskie, wywodzące się z tradycji biblijnej, także potoczne określenie świąt *Purim kiuńłari* stosowane przez Karaïmów polsko-litewskich i krymskich (*Kynysz Bajram*)
kynysze – trójkątne bułeczki z ciasta drożdżowego, wypełnione makiem, rodzynkami i orzechami lub surowymi śliwkami – przygotowywane na *Purim Kiuńłari*
medras – karaïmska i żydowska szkoła religijna, zob. *midrasz*
midrasz – w karaïmskiej tradycji określenie karaïmskiej szkoły religijnej; komentarz rabinów do ksiąg religijnych
Orach Toju – karaïmskie obrzędowe święto żniw obchodzone w Trokach
ribbi – nauczyciel religii
szamasz – pomocnik hazzana
tatłyk – prezenty dla najmłodszych w formie słodczy rozdawane przez hachana z uwagi na święto *Kynysz*
ułtu hazzan – starszy duchowny
zemer – pieśń religijna
zierat – cmentarz religijny

Ważniejsze skróty

AAN – Archiwum Akt Nowych
ap. – *apyrašas* – inwentarz archiwalny
AUJwK – Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie
AUW – Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego
b. – była –teczka archiwalna
b. a. – brak autora dzieła
b. d. – brak danych
b. d. w. – brak daty wydania
BLAN – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie im. Wróblewskich
BN – Biblioteka Narodowa
BPW – Biblioteka Publiczna miasta stołecznego Warszawy
b. s. – brak strony
BS – Biblioteka Sejmowa
BZNO – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
d. – dzieło –teczka archiwalna
Dz. U. RP – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
Dz. Urz. Min. WRiOP – Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
Dz. Urz. WW – Dziennik Urzędowy Województwa Wileńskiego
Dz. Urz. Zarz. Cyw. Ziem Wsch. – Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich
f. – fond, fondas – zespół archiwalny
fot. – fotografia
k. – karta, strona
KOSL – Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego
KOSW – Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego
KZR – Karański Związek Religijny
LCAP – Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie
MSW – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MWRiOP – Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
o. – opis – inwentarz
PAN – Polska Akademia Nauk
PAU – Polska Akademia Umiejętności
PSB – Polski Słownik Biograficzny
RP – Rzeczypospolita Polska
r. – rok, roku
sygn. – sygnatura
TKR – Tymczasowa Komisja Rządząca
TMHiLK – Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karańskiej
UJ – Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
USB – Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie
UWW – Urząd Wojewódzki w Wilnie
zesp. – zespół
w. – wiek, wieku
woj. – województwo
ZCZW – Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich

Spis materiału ilustracyjnego

Fotografia 1.	Kienesa karaimska w Trokach, lata 20. XX wieku	57
Fotografia 2.	Kienesa w Wilnie, lata 20. XX wieku	58
Fotografia 3.	Kienesa w Haliczu, lata 30. XX wieku	60
Fotografia 4.	Kienesa w Łucku, lata 30. XX wieku	61
Fotografia 5.	Gmina karaimska w Łucku podczas wizyty hachana S. Szapszała, 20 maja 1929 roku	62
Fotografia 6.	Gmina karaimska w Haliczu podczas wizyty hachana S. Szapszała, 28 maja 1929 roku	63
Fotografia 7.	Grupa dzieci karaimskich w Trokach wraz z ułłą hazzanem Szymonem Firkowiczem, lata 30. XX wieku	81
Fotografia 8.	Dzieci karaimskie z Sabiną Nowachowicz, Halicz 1933 rok	84
Fotografia 9.	Karaimscy uczniowie w Łucku, w okresie międzywojennym	86
Fotografia 10.	Emanuel Włodzimierz Łopatto, uczeń powszechnej szkoły prywatnej, Wilno 1937 rok	92
Fotografia 11.	Uczniowie klasy trzeciej w „Naszej Szkole”, Wilno 1939 rok	93
Fotografia 12.	Studenci karaimscy w Trokach, okres międzywojenny	104
Fotografia 13.	Legitymacja uniwersytecka prof. A. Zajączkowskiego, 1935 rok	106
Fotografia 14.	J. E. Hachan Seraja Szapszał wspólnie z członkami Komitetu Ingresowego i przedstawicielami duchowieństwa karaimskiego	122
Fotografia 15.	Młodzież karaimska podczas uroczystego spotkania, okres międzywojenny	135
Fotografia 16.	Koło Pań Karaimskich w Haliczu, 1933 rok	137
Fotografia 17.	Strona tytułowa „Myśli Karaimskiej”	144
Fotografia 18.	Strona tytułowa „Karaj Awazy”	149
Fotografia 19.	Obchody święta „Orach Toju” w Trokach, lata 30. XX wieku	154
Fotografia 20.	Uroczystość odsłonięcia portretu J. Piłsudskiego w Wołyńskim Urzędzie Wojewódzkim, Łuck 1935 rok	156
Fotografia 21.	Wizyta Prezydenta RP I. Mościckiego w kienesie karaimskiej w Trokach, 1930 rok	157
Fotografia 22.	Karaimi podczas pochodu z okazji rocznicy zwycięstwa Jana III Sobieskiego pod Wiedniem, 17 września 1933 roku, Halicz	159
Fotografia 23.	Orszak żałobny podczas pogrzebu J. Piłsudskiego (na zdjęciu za duchowieństwem protestanckim, ostatni z lewej strony ułłą hazzan S. Firkowicz)	159
Fotografia 24.	Bał maskowy w Wilnie w domu mecenasa Izaaka Zajączkowskiego	161
Fotografia 25.	Spotkanie towarzyskie w domu gminnym w Wilnie, 31 października 1938 roku	163
Fotografia 26.	Wizyta Raszyda Saffet Beja w Trokach, 1930 rok	168
Fotografia 27.	Uczniowie z Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Warszawie przed kienesą wileńską, lata 30. XX wieku	169
Fotografia 28.	Uroczystość wmurowania kamienia węgielnego pod budowę Muzeum Karaimskiego w Trokach, 1938 rok	172
Mapa 1.	Rozmieszczenie siedzib karaimskich w Drugiej Rzeczypospolitej	35
Tabela 1.	Poziom czytelnictwa w bibliotece przy szkole karaimskiej w Trokach z dnia 19 czerwca 1922 roku	73

Indeks osobowy

A

Abkowicz Abraham Szemoel 68
Abkowicz Bogusław 93
Abkowicz Emanuel 93
Abkowicz Ksenia 40, 59, 142, 164
Abkowicz Mariola 13, 15, 20–21, 23, 28, 36–37,
63, 86, 96, 138
Abkowicz Michał 93, 96
Abkowicz Rafał 67–69, 82, 85, 114, 167, 170, 177
Abkowicz Zofia 68–69, 98, 135
Abraham ben Josijahu (Josziahu), lekarz na-
dworny 8
Abraham Izaak ben, z Trok 9
Abrahamowicz D., Karaim z Halicza 59
Abrahamowicz Estera 138
Abrahamowicz Izaak 83
Abrahamowicz Izaak, hazzan halicki 114, 121–
122
Abrahamowicz Ribbi Szałom ben Zecharja 148
Abrahamowicz Sabina 138
Abrahamowicz Samuel 145
Abrahamowicz Zachariasz Izaak, poeta 17, 23,
145, 148, 150
Abrahamowicz Zygmunt 17, 23, 26
Abramowicz Aleksander 162
Abu Dżafar al-Mansur, kalif z rodu Abbasydów
7
Abu Hanifa, teolog 7
Achmatowicz Konstanty 130
Adamczewski Ignacy 97
Anan ben Dawid z Basry, kodyfikator założeń
karaimizmu 7
Ankudowicz-Bieńkowska Maria 158
Araszkiewicz Feliks Wojciech 45, 46, 83, 94,
125
Aronowicz Emanuel 41, 58, 59, 114, 129, 141, 164,
173
August II Mocny, król 173
Ausz Mariusz 29, 96

B

Bairšauskaitė Tamara 36, 40, 103
Balicki Zygmunt 124, 125
Baliński Michał 16, 67
Bałaban Majer 9, 17, 67, 146
Baranowski Bohdan 17
Baranowski Bolesław Adam 13, 19
Bardach Juliusz 32
Bartel Kazimierz Władysław, polityk 47, 123
Bartoszewicz Julian 16
Bączkowski Włodzimierz, pisarz polityczny,
działacz ruchu prometejskiego 125, 126
Bej Raszyd Saffet, parlamentarzysta turecki 160,
168
Bezekowicz Ananiasz 155, 175
Bezekowicz Anna 71
Bezekowicz Kamila Emilia 103
Bilewicz Aleksandra 94
Boguszevska Anna 98
Borawski Piotr 18, 20
Bouffał Bronisław 43, 44
Browarek Tomasz 31
Brzezińska Anna Izabela 29
Brzezińska Anna Weronika 29
Brzeziński Franciszek 42, 43, 44
Buchowski Krzysztof 32
Butkiewicz Michał 166
Bystrzeń Jan Stanisław 19

C

Cechnowiczówna Cyla 97
Chałupczak Henryk 31
Chepil Mariya 45
Chorczenko Emilia 175
Chorczenko Irena 104
Chorczenko Szymon 39
Chruściel Stanisław 44
Chylak Karol 39
Cieplucha Piotr 125
Cieszyński Nikodem Ludomir, ksiądz 17

Czacki Tadeusz 13, 14, 16
Czaprocki Daniel 41
Czekanowski Jan, antropolog 18
Czortkower Salomon, antropolog 18
Czyrkowski Kazimierz 34

D

Daszyński Ignacy 166
Dąb-Biernacki Stefan, generał 166
Dereń Edward 98
Derie Mosze 148
Deryng Antoni 43, 44
Dmowski Roman 124, 125
Dobrucki Gustaw Karol, minister 114
Dormus Katarzyna Małgorzata 26
Doroszewski Jerzy 22
Dubińska Anna 135, 137
Dubińska Beata 155
Dubińska Elżbieta 59, 162
Dubińska Eugenia 71, 134
Dubińska Helena 71
Dubińska Maria 41
Dubińska Nadzieja 97
Dubińska Zofia 20, 41, 96, 129–130, 136, 155
Dubiński Aleksander 7, 13, 14, 20–22, 35, 80, 96, 99, 105, 106, 107, 148
Dubiński Ananiasz, hazzan 155
Dubiński Elias 69
Dubiński Jehoszuwa 99
Duruncza Izaak 40
Duruncza Mojżesz 40
Dworakowski Włodzimierz 117, 120
Dybiec Julian 101
Dziurzyńska Ewa 14

E

Eberhardt Piotr 32
Ehrenkreutz Jędrzejewiczowa Cezaria Baudo-
uin de Courtenay, etnolog 19, 169
Ehrenkreutz Stefan Łukasz, historyk 170
Erak Józef 151
Eszwowicz Debora 138
Eszwowicz Helena 138
Eszwowicz J., Karaim z Halicza 59
Eszwowicz Jakub, Karaim z Łucka 60
Eszwowicz Leon, ribbi 83, 177

Eszwowicz Zofia 138
Ezra ben Nisan (Ezdra), lekarz 8

F

Fałęcki Tomasz 22
Falkowski Czesław, ksiądz 130
Feliksiak Elżbieta 34, 96
Fierek Henryk 139
Fierek-Kaźmierowska Maria 139
Filipowicz Ryszard 34
Filon Aleksandryjski, filozof i teolog 8
Firich Antoni, poseł 114, 116
Firkowicz Abraham, archeolog 16, 9, 13, 20, 145
Firkowicz Aleksander, Karaim z Łucka 114
Firkowicz Aleksander, Karaim z Wilna 59, 93, 162
Firkowicz Anna 69, 96, 134, 136, 155, 160
Firkowicz Anna, córka Arona 136
Firkowicz Bogusław, ułłu hazzan 67, 112, 146, 155
Firkowicz Dorota 137
Firkowicz Eliza 141
Firkowicz Emilia 69
Firkowicz Jerzy 36
Firkowicz Józef 41, 43, 155, 160
Firkowicz Julia 69
Firkowicz Julian 97, 99
Firkowicz Kamila 174
Firkowicz Lidia 96
Firkowicz Liza 98, 135
Firkowicz Marcin 69, 97, 140
Firkowicz Maria 140
Firkowicz Michał 69, 96, 97
Firkowicz Samuel 145
Firkowicz Szymon (Szemaja), ułłu hazzan 25, 44, 51, 55–56, 61, 69, 70–71, 74–77, 79–81, 85–87, 91, 94, 99, 107, 112–114, 116, 117, 120, 122, 128–129, 132, 134, 142, 143, 146, 148, 151, 152, 154, 155, 159, 160, 163, 165, 167, 169, 170, 172–173, 174, 175, 177
Firkowicz Tatiana 97
Firkowicz Zarach 69, 135, 175
Firkowicz Zarach, nauczyciel religii 79, 80
Firkowicz Zinaida 69, 71
Firkowicz Zofia 96, 136, 137, 155, 160
Firkowicz Zuzanna 98
Folejewski Józef, prezydent m. Wilna 121

Fratelli Arnaldo, redaktor włoski 170
Fredro Aleksander, pisarz 134, 163
Frysztański Krzysztof 139
Fürst Julius, historyk 85

G

Gałędek Michał 117
Gawlik Stanisław 98
Gażyńska Józefa 74
Gąsiorowski Stefan, historyk 8, 9, 17, 20, 21, 23, 67, 128
Gini Corrado, antropolog włoski 18, 131, 171
Giżewska Małgorzata 45
Gołdyn Piotr 29, 158
Gołub Aleksander 93
Grabski Stanisław, polityk 44, 45
Grabski Władysław Dominik, polityk 39
Grad Zdzisław 7
Grochowski Leonard 89
Grygajtis Krzysztof 125
Grzegorzewski Jan, etnograf i orientalista 13, 19, 20, 114, 148
Gulczyńska Justyna 94

H

Halicki Jerzy 46
Hammaszberg Józef 138
Haratyk Anna 139
Harviainen Topan 13
Hassen Sergiusz, pedagog i filozof 93
Henzel Tadeusz 19
Hirschberg Adolf 88
Hołówko Tadeusz 125

I

Ickowicz M., Karaimka z Halicza 138
Iwanicki Mieczysław 22, 125

J

Jahuda Rojecki 57
Jakubiak Krzysztof 95, 98, 125
Jałmużna Tadeusz, historyk oświaty 98, 167
Jan II Kazimierz Waza, król 8, 67, 172
Jan III Sobieski, król 8, 159, 173

Janczuk Mikołaj 19
Jankowski Czesław 117, 121
Jankowski Henryk 13, 21, 23
Janusz Bohdan 17, 36, 135
Jarozuk Teresa 98
Jastrzębski Jarosław 101
Jemielity Witold 90, 94
Jeziorański (Jan) Zdzisław Antoni 168
Jeziorny Dariusz 43
Jezus Chrystus 7
Jędrzejkiewicz Zygmunt 97
Josef z Derażny, ribbi 148
Joszija (Jozjasz) ben Jahuda, lekarz, filozof 8
Józef ben Jeszue 9
Józef ben Samuel, hazzan 9
Józefowicz Eleonora 98
Józefowicz Józef 69
Józefowicz Justyna 71
Józefowicz Tatiana 70
Józewski Henryk, wojewoda wołyński 168
Juchniewicz Aleksander 41, 100
Juchniewicz Helena 141
Juchniewicz Jakub 41
Juchniewicz Jeremiasz 40
Juchniewicz M., Karaim z Halicza 138
Juchniewicz Szymon 41, 178
Juchniewiczówna Alina 96
Judt Ignacy Maurycy 18
Juško Edmund 45, 46
Jutkiewicz Józef 59, 114, 141
Jutkiewicz Abram 51, 59
Jutkiewicz Adela 69
Jutkiewicz Eliasz 51, 58, 59, 112–114, 120, 128, 129, 141, 164, 177
Jutkiewicz Eliasz 98, 140
Jutkiewicz Emilia 69
Jutkiewicz Izaak 41, 69, 164
Jutkiewicz Izajasz 40, 105
Jutkiewicz Justyna 69
Jutkiewicz Kamila 69
Jutkiewicz Liza 69
Jutkiewicz Michał 41, 103
Jutkiewicz Nadzieja 104
Jutkiewicz Natalia 69
Jutkiewicz Naum 59, 175
Jutkiewicz Zofia 69, 98
Jutkiewicz Zuzanna 103, 175

K

- Kabziński Krzysztof 88
Kalenkiewicz-Mirowiczowa Anna Krystyna 97
Kalfa Eliaz 114, 129
Kalima Jalo, pisarka fińska 170
Kałużyński Stanisław, orientalista 15
Kaplanowska Helena 136, 155
Kaplanowska Irena 91
Kaplanowska Natalia 97
Kaplanowska Zofia 91
Kaplanowski Aleksander 69
Kaplanowski Bogusław, hachan 118
Kaplanowski Emanuel 69
Karaimowicz Iljasz (Eliaz) 16
Kazas Eliaz (Iljasz) 85, 138
Kazimierz Jagiellończyk, król 8
Kępski Czesław 139
Kiejstutowicz Aleksander Witold, książę litewski 18, 50, 158
Kiezuń Anna 34
Kirtiklis Stefan, polityk 117, 166
Kirwiel Eleonora 39
Kisielewska Julia 74
Kissinger Henry 43
Kłodnicki Zygmunt 19
Kłos Juliusz, architekt i historyk sztuki 166
Kobecka Beata 129, 164
Kobecka Maria 164
Kobecka Natalia 96
Kobecka Olga 91, 96
Kobecka Zenaida 97
Kobecka Zofia 133
Kobeckaitė Halina 23, 36, 40, 103
Kobecki Aleksander Gabriel 41, 56, 59, 83, 114, 164
Kobecki Ananiasz (Milukasa), nauczyciel religii 79, 80
Kobecki Ananiasz 79
Kobecki Awenir 58, 129, 141
Kobecki Eliaz 59
Kobecki Emanuel 41, 51, 59, 110, 112–115, 119, 141, 146
Kobecki Emil 41, 105, 117, 119, 135, 141, 174, 178
Kobecki Józef 58, 175
Kobecki Józef, syn Ananiasza 155, 160
Kobecki Józef, syn Józefa 155, 160
Kobecki Julian 96
Kobecki Michał 40, 128, 129
Kobecki Romuald 56, 175
Kobecki Romuald 96, 141
Kobecki Romuald, hachan 58, 155
Kobecki Szymon, pisarz 135, 140, 146, 148, 151
Kochan Katarzyna Barbara 94
Kochanowski Jan 8
Kochański Leon 114
Kodżak Eliaz, Harbin 131
Kokenaj Jakowlewicz Borys, historyk 148
Kokiz Sinan 171, 172
Koko Eugeniusz 45
Kolss Waclaw 97
Kołtun Weronika Barbara 89
Komarnicki Aleksander 132
Komarnicki Lucjusz 74
Konieczny Zdzisław 94
Konończuk Elżbieta 34
Konopacki Artur 29
Kontowt-Okulewicz Irena 97
Kornat Marek 133
Kornecki Jan 44
Kossak-Główczewski Kazimierz 22
Kott Jan, poeta i eseista 168
Kotula Oskar 45
Kotwicz Władysław, orientalista 121, 130
Kowalińska Anna 90, 94
Kowalski Ananiasz 170
Kowalski Tadeusz Jan, orientalista 13–15, 19–20, 22, 26, 28, 31, 77–78, 60–61, 103, 105–108, 115, 121, 123, 130–132, 143, 146–148, 151–153, 169, 170, 178
Kozyrowicz Aleksander 96
Kozyrowicz Józef 59, 114, 141
Kozyrowicz Tatiana 91
Kožyczkowska Adela 22
Kraushar Aleksander 16
Kryńska Elwira Jolanta 28, 42, 46, 94, 125
Krysiński Alfons 32
Kurnatowski Konstanty, ksiądz 121
Kuruziński Adolf, ksiądz 167
Kuryłowicz Jerzy 105
Kutrzeba Stanisław 43

L

- Landau Zbigniew 39
Laskowiczówna Maria 98
Lelewel Joachim, historyk 13, 16
Leonowicz Józef 134
Leonowicz Marek 83, 114
Leonowicz Sabina 138
Leś Ewa 139
Leś Mariusz 34
Lewandowska Stanisława 34
Lewi-Babowicz Towija (Tobiasz), hazzan sewa-
stopolski 148
Limanowski Mieczysław 170
Linde Samuel Bogumił, językoznawca 13, 14
Lipiński Tymoteusz 67
Lisitzin Elżbieta, pisarka finlandzka 170

Ł

- Łakowicz Bolesław 117
Ławrynowicz Dorota 136, 155
Ławrynowicz Inna 67
Ławrynowicz Józef 174
Ławrynowicz Marek 174
Ławrynowicz Roman 70
Łobanos Halina 69, 72, 97
Łobanos Józef 59
Łobanos Józef 59, 114
Łobanos Józef, hazzan 58–59, 61, 82–83, 122, 143,
152, 160, 162, 177
Łobanos Walentyna 69, 70, 72, 96, 100, 123, 129,
130, 162
Łopatto Abraham, Paryż 66, 140, 165
Łopatto Aleksander 99
Łopatto Aleksy 41
Łopatto Beata 155
Łopatto Dina 164
Łopatto Elias, Harbin 66, 155
Łopatto Emanuel Włodzimierz 29, 40, 91, 92,
140
Łopatto Jerzy 133
Łopatto Józef 40, 56–58, 142, 162, 170
Łopatto Julia 136
Łopatto Konstanty 37, 38, 40, 102, 1645, 177
Łopatto Michał 129
Łopatto Michał, Florencja 131
Łopatto Mojżesz 57
Łopatto Nadzieja 96

- Łopatto Raisa 41
Łopatto Romuald 102
Łopatto Romuald 56
Łopatto Szelumiel, poeta 148
Łopatto Szymon 155, 160
Łopatto Zinaida 51, 59
Łowmiański Henryk 50
Ługowski Bronisław 83

M

- Machul-Telus Beata 8, 13, 21, 23
Maciejowski Waław Aleksander 16
Magiera Elżbieta 47, 89, 94, 125, 157
Mahomet 7
Maj Ireneusz Piotr 105
Majda Tadeusz 26
Makowski Czesław 166
Malecka Pelagia 136
Malecki Feliks, hazzan 51, 58, 66–67, 75, 82, 113,
114, 155
Malecki Jakub 148
Malecki Szymon 175
Maliszewski Edward 166
Mames Tomasz Dariusz 22
Mańkowski Tadeusz, historyk 105
Marcinkowski Tadeusz 93
Mardkowicz Aleksander, pisarz, wydawca 7,
15–16, 22, 26, 80, 85, 130, 132, 135, 143, 147,
148, 150, 152, 155, 170, 177, 179
Mardkowicz Anatol 93
Mardkowicz Marek 93
Mardkowicz W., Karaimka z Halicza 138
Markiewiczowa Hanna 89, 94, 139
Maszkiewicz Antoni 87, 97, 103
Maszkiewicz Azariusz 103
Maszkiewicz Tatiana 78
Maszkiewiczowa Anna 103
Maternicki Jerzy 125
Matmura, kapitan armii japońskiej 170
Matuszewski Ryszard, literat 168
Mauersberg Stanisław, historyk oświaty 21, 42,
43, 76, 88, 94
Mazur Elżbieta 139
Mianowski Henryk 114
Mięso Józef, historyk oświaty 94
Michajłowicz Anna 41, 133
Michajłowicz Izaak 40, 58, 112

Indeks osobowy

Michajłowicz Jakób [Jakub] 91
Michajłowicz Józef 91
Michajłowicz Luba 91
Michajłowicz Rafał 91
Michajłowicz Szymon 41
Michalska Iwonna 26, 162
Michalski Grzegorz 26, 162
Michalski Konstanty 170
Michał Korybut Wiśniowiecki, król 173
Mickiewicz Anna 137
Mickiewicz Feliks 175
Mickiewicz Zachariasz, hazzan 67, 112, 113
Mienicki Ryszard 17
Miknys Rimantas 34
Mikulicz Sergiusz 125, 126
Mironowicz Antoni 34
Miškinienė Galina 36, 40, 103
Mohammad Ali Szach Kadżar, szach Persji 119
Mordechaj ben Nissan z Kukizowa, historyk 9
Mordkowicz Josef, hazzan 145
Mordkowicz Mojżesz 145
Morelowski Marian, historyk 130, 151
Mosze ben Józef Harodi 9
Mościcki Ignacy, prezydent 114, 122, 157, 158
Muchlińska Zofia 98
Muchowski Piotr 19
Musioł Teodor 46
Muszyńska Jolanta 46

N

Nawroczyński Bogdan Roman, pedagog 93
Németh Michał 20, 21
Niewarowicz Leon 39
Niewiadomska Cecylia 74
Nikitorowicz Jerzy 46
Nowachowicz Sabina 84, 129, 138, 170, 177, 178
Nowachowicz Zachariasz 114, 117, 120–121, 123, 130, 143, 146, 152, 170, 177, 178
Nowicka Anna, Łuck 93
Nowicka Anna, Troki 137
Nowicka Anna, Wilno 96
Nowicka Helena 96
Nowicka Julia 96
Nowicka Kamila 136, 137, 160
Nowicka Nadzieja 136, 137, 160
Nowicki Abraham 140, 155, 175
Nowicki Dawid 41, 114

Nowicki Efrem 175
Nowicki Emanuel 135
Nowicki Eugeniusz 40, 96
Nowicki Izaak 155, 160
Nowicki Józef 59, 79, 114, 129, 155, 160
Nowicki Józef, Łuck 93
Nowicki Józef, Troki 68
Nowicki Szymon 41, 58, 164
Nowosielski Antoni, wł. Antoni Albert Marcinkowski 16

O

Ogonowski Jerzy 46
Opoczyński Kazimierz, lekarz, rektor USB 134
Orłowicz Mieczysław, krajoznawca 166, 167
Orzeszkowa Eliza, pisarka 135
Osip Ananiewicz (Milukas), gabbaj 68

P

Pampulow Samuel, hachan taurydzki 119, 171
Paprocka Wanda 90
Paszkwicz Andrzej Eligiusz 97
Patkowski Aleksander, regionalista 166
Pawelec Mariusz 13, 21, 78, 105
Pełczyński Grzegorz 7, 21, 23, 29, 36, 37
Pęcherski Mieczysław 45, 90
Pilecka Kamila 103
Pilecka Natalia 96
Pilecka Tamara 91
Pilecki Aleksander 41
Pilecki Alfons 57
Pilecki Elias 103
Pilecki Elias Józef 91
Pilecki Eugeniusz 91
Pilecki Gabriel 105
Pilecki Jan Isai 40, 97, 105
Pilecki Jodeon 155
Pilecki Kazimierz 69
Pilecki Michał 41, 103
Pilecki Owidiusz 146–148
Pilecki Szymon 21–22, 41, 96, 105–106.
Piłsudska Aleksandra 166
Piłsudski Józef, marszałek 49, 118, 122–123, 125–126, 156, 158, 159
Piotrowicz Wiktor, urzędnik, historyk, publicysta 117, 118, 120, 121, 123

Poniatowski Józef 39
Poniatowski Stanisław August, król 8
Popławski Jan Ludwik 124
Porożyński Henryk 125
Potocki Franciszek Salezy, hrabia 166, 174
Potoczny Jerzy 98
Poziemska Beata 136
Poziemska Irena 96
Poziemska Lidia 70, 155
Poziemska Ludmiła 69
Poziemska Natalia 70, 72
Poziemska Raisa 98
Poziemski Włodzimierz 69, 70, 72, 97
Prik Józef, Paryż 131

R

Rackiewicz Władysław, wojewoda wileński 65,
117, 120–121, 130, 157, 166
Radłowska Karolina 173
Radomski Grzegorz 45
Radwan-Pragłowski Janusz 139
Radwański Tadeusz 125
Rau P., kierownik oddziału ogólnego w wileń-
skim urzędzie wojewódzkim 120
Rawita-Gawroński Franciszek, historyk, publi-
cysta 16
Rąkowski Grzegorz 67
Reicher Michał, anatom, biolog 19
Reychmanem Jan, orientalista 18
Robaczewska Zuzanna 103
Robaczewski Jerzy 103
Robaczewski Michał 174
Robaczewski Noe 57–58, 103
Robaczewski Romuald 60
Rojecka Nadzieja 40, 100, 108
Rojecki Ananiasz 17, 51, 59, 100, 114, 103, 133, 143,
163
Rojecki Isaj 4 1, 58
Rojecki J., Karaim z Poniewieża 150
Rojecki Jahuda 57
Romanowicz Jakub 121
Roubianka Maria 68, 69
Rudkowski Selim 93
Rudkowski Sergiusz 41, 121, 148, 150, 170
Rühle Edward 39
Ruszczyc Ferdynand, malarz 34
Rutkowska Julia 99

S

Sadowska Joanna 47, 88, 94
Salomon (Szlomo) ben Aron z Poswola 9
Salomon z Trok, autor hymnów religijnych 9
Samsel Agata 29, 95
Samuelowicz Abram 9
Samuelowicz D., Karaimka z Halicza 97
Samuelowicz, sędzia Sądu Okręgowego w Zło-
czowie 40
Sanojca Karol 46
Sapia-Drewniak Eleonora 90
Sawicki Jakub 50
Sawicki Jerzy 97
Schreiber-Łuczyński Witold, lekarz 18
Schummer Eugeniusz Bolesław Marian, pseud.
Szermentowski, pisarz 152
Siemakowicz Marian 22, 90
Siemaszko Leonard, fotograf 122
Siemieniec-Gołaś Ewa 14
Sienkiewicz Adam 29
Siła-Nowicki Stefan 117, 166
Simcha Izaak ben Mosze, autor dzieł filozoficz-
no-religijnych 9
Sinani Izaak, hazzan symferopolski 85
Skalski Teofil 167
Sławińska Irena 96
Sławińska-Zakościelna Ewa 96
Sławiński Kazimierz 107
Smolarczyk Andrzej 29, 46
Sosnowska Joanna 139
Sosnowski Paweł 74
Spikowski Władysław, ksiądz 167
Srebrakowski Aleksander 102
Srokowski Konstanty 44
Staniewicz Wiktor 39
Stankiewicz Kazimierz 117
Stawarz Andrzej 36
Stefan Batory, król 172
Steina Ignacy 74
Stravinskienė Vitalija 34
Strzembosz Tomasz 45
Sulimowicz Anna 15, 20–21, 40, 104, 106, 107,
147, 148, 150, 170
Sulimowicz Józef (Szulimowicz), turkolog 20,
97, 104
Sulimowicz Leon 170, 177
Sułtański Mordechaj 17, 85

Syrnyk Marek 22
Syrokomla Władysław, poeta 16, 67, 166
Szabbarowski Wołodymyr 23
Szablicka-Żak Jolanta 44
Szapszał Seraja, hachan 17, 20, 23, 25–26, 40,
52, 60, 62–66, 86, 105, 115, 117, 118, 119,
120–124, 126, 128–131, 133, 136, 138, 140,
143, 146, 151, 155, 156, 159, 160, 162, 164,
165, 171, 173–177, 179
Szapszał Wiera 40
Szarkowska Agnieszka 46, 125
Szempruch Jolanta 98
Szober Stanisław 74
Szole-Karakasz Lidia 40, 51, 59, 105, 129, 130
Szpakowska Anna 98
Szpakowska Dorota 102
Szpakowska Emilia 133
Szpakowska Maria 98, 137
Szpakowska Stella 136, 137, 155, 160
Szpakowska Tamara 98
Szpakowska Zofia 136, 155
Szpakowski Adolf 41, 133
Szpakowski Aleksander 40, 175
Szpakowski Aron 175
Szpakowski Eliasz 41, 96, 102, 164
Szpakowski Emanuel 102
Szpakowski Izaak 59
Szpakowski Michał 91, 140
Szpakowski Nisan 175
Szpakowski Romuald 102
Szpakowski Zachariasz 41, 114, 115, 117, 129, 143,
152
Szulakiewicz Władysława 26, 45, 90
Szulimowicz Helena 138
Szulimowicz Izaak 84
Szulimowicz Lina 138
Szulimowicz Nowach 97, 145
Szulimowicz Szymon 134
Szymańska Maria 69, 75, 72
Szynekiewicz Jakub, mufti 52, 92, 126
Szyszman Abraham 17, 129, 131, 146, 151, 164
Szyszman Borys 40, 57, 59, 102, 107, 164
Szyszman Irena 102, 107
Szyszman Jakow 40
Szyszman Józef 40
Szyszman Michał 91
Szyszman Szymon 20, 23, 40, 96, 107, 129
Szyszman Tamara 97, 102

Ś

Śleszyński Wojciech 157
Śliwka Eugeniusz 7, 20, 22
Świątek Maciej 45, 90
Świętosławski Wojciech, minister MWRiOP
52

T

Talko-Hryncewicz Julian, antropolog 18
Tochtermann Jan Jerzy 19, 34, 38
Tomaszewski Jerzy 22, 31, 32, 39
Tracewicz Zofia 22, 90
Trzebiński Józef 108
Trzetrzewiński Stanisław 97
Turowski Stefan 90
Tynfowicz Adolf 57
Tynfowicz Eliasz 91
Tynfowicz Józef 91
Tynfowicz Michał 102
Tynfowicz Zachariasz 58
Tyszkiewicz Jan 21, 107, 133

W

Walasek Stefania Maria 28, 45, 89, 90, 94, 98,
139
Wasilewski Leon 45
Wasiluk Jerzy 22, 90
Weinert Wiktor 45
Werschler Iwo 125
Wieluńska Stefania 39
Wierzyński Józef, historyk 17, 130, 151
Wittlinowa Halina 102
Woch Andrzej 94
Wojdyła Witold 125
Wolf Karol 167
Wołkonowski Jarosław 34
Wołoszyn Jacek Witold 94
Wordliczek Zofia 90
Wróblewska Urszula 22, 44, 49, 76, 90, 102, 125–
126, 158, 173, 180
Wyszczelski Lech 43

Z

Zaborski Andrzej 14
Zahorski Władysław 166

Indeks osobowy

- Zajączkowska Helena 98
Zajączkowska Jadwiga 98
Zajączkowska Kamila 136, 137, 160
Zajączkowska Maria 164
Zajączkowska Marianna 96
Zajączkowska Nadzieja 136–137, 160
Zajączkowska-Łopatto Maria Emilia 20, 21, 29,
35, 40, 92, 93, 103, 104, 105, 106, 135–137,
161, 163, 168, 169
Zajączkowski Abraham (Adolf) 178
Zajączkowski Abraham 155, 161
Zajączkowski Achiezer 56, 142, 146
Zajączkowski Achiezer Aleksander 103
Zajączkowski Adolf 41
Zajączkowski Ananiasz, orientalista 13–17, 19–
20, 23, 25–26, 40, 60, 96, 103, 105–108,
114, 115, 118, 119, 126, 131, 133–135, 142, 143,
145, 146, 150–152, 155, 165, 170, 175, 178
Zajączkowski Izaak 40, 50, 51, 58, 59, 62, 113–115,
117, 118, 120, 123, 129, 142, 143, 151, 160,
162, 164, 177
Zajączkowski Józef 56, 79, 114, 115, 129, 155
Zajączkowski Michał 21
Zajączkowski Romuald 96
Zajączkowski Włodzimierz, turkolog 13, 14, 17,
20, 26, 69, 96, 104, 107, 124, 135, 178
Zakrzewska Aldona 47
Zaporowski Zbigniew 45
Zarachowicz Zarach 40, 59, 109, 110, 111, 115, 129,
143, 145, 148, 152, 170, 177
Zarzecki Lucjan 124, 125
Zawadzki Jerzy 90
Zawiliński Roman 74
Zborowska Maria 95
Zerach (Zarach) ben Natan, lekarz, matematyk
8
Znamierowska-Prüfferowa Maria 19, 34, 170
Zygmunt I Stary, król 172
Zygmunta III Waza, król 172

Ż

- Żarnowski Anani 69
Żarnowski Janusz 31
Żarnowski Michał 174
Żuk Mahmud Taha 20

Aneks 1. Lekcje religii karaimekiej

Tabela 1. Spis osobowy uczni6w midraszu karaimekiego w Trokach w 1936 roku

Imi6 i nazwisko ucznia		
Bezekowicz Efiz Bezekowicz Ananjasz Dubiński Mikołaj Dubiński Gabrjel Dubiński Mersamer Eszwowicz Eugenjusz Firkowicz Szymon Firkowicz Nina Firkowicz Ada Firkowicz J6zef Firkowicz Romuald Firkowicz Gabrjel Firkowicz Zofja Firkowicz Biana Firkowicz Lidja	Firkowicz Zofja Firkowicz Michał Juchniewicz Marek Juchniewicz Szymon Kobecki Jerzy Kobecki Julian Ławrynowicz Torjusz Maszkiewicz Aron Nowicki Michał Nowicki Aleksander Nowicka Julja Nowicka Helena Nowicka Katarzyna Poziemska Irena Pilecki Bogusław	Pilecki Romuald Robaczewska Emilia Robaczewska Gabriel Robaczewski Naum Robaczewski Aleksander Rojecki Aleksander Szpakowski Wiktor Szpakowska Anna Szpakowski J6zef Szymon Leanjel Tynfowicz Abraham Zajączkowski Michał Zajączkowski Aleksander Zajączkowska Anna Zajączkowska Helena

Źródło: BLAN, sygn. f. 301–219, k. 121.

Tabela 2. Program nauki religii karaimekiej w szkole 6wiczeń przy Państwowym Liceum Nauczycielskim w Trokach w latach 1934/1935

Lp.	Data	Temat lekcji
Sierpień 1934 r.		
1	21 VIII	Podstawowe pojęcia o religii
2	23 VIII	O Biblii Świętej
3	28 VIII	O dziesięciu zasadach wiary
4	30 VIII	Sposoby do poznania Boga
Wrzesień 1934 r.		
1	4 IX	Jedność i potęga Boża
2	6 IX	Miłość i prawość Boża
3	11 IX	Objawienie Boże przez prorocтва
4	13 IX	Początek i dalsze objawienia Boże
5	18 IX	Dziesięć przykazań Boskich
6	20 IX	Znaczenie 10 przykazań
7	25 IX	Podział 10 przykazań
8	28 IX	Powt6rzenie 10 przykazań

Aneks

Październik 1934 r.		
1	2 X	O Biblii Świętej
2	4 X	Podział ksiąg Biblii Świętej
3	9 X	O Pięcioksięgu Mojżesza
4	11 X	O pierwszych prorokach
5	16 X	O prorokach: Izajasz, Jeremiasz, Ezechiel
6	18 X	O 12 małych prorokach
7	23 X	O Psalmach Dawidowych
8	25 X	Przypowieści Salomonowe
9	30 X	Też
Listopad 1934 r.		
1	4 XI	Księga Hioba
2	6 XI	Pieśń Salomona
3	8 XI	Księga Ruty i Treny Jeremiasza
4	13 XI	Na Dzień Salomona
5	15 XI	Proroctwa Daniela
6	20 XI	Ensz (?), Jurel (Joel) i Amos
7	22 XI	Abdiasz i Jonasz
8	27 XI	Księga Micheasza (Micheasz) i Nahumana (Naum)
9	29 XI	Abakansz, Albachadusz i Latofuncjusz (?)
Grudzień 1934 r.		
1	4 XII	Księgi Aggijusza, Zacharjasza i Małachyjasza (Malachiasza)
2	6 XII	Podział ksiąg Biblii. Św. podług ich zawartości: proroctwa, historia i ustawierstwa (?)
3	11 XII	O przestrzeganiu przepisów zawartych w piśmie Świętym
4	13 XII	O nagrodę Boska za dobre życie
5	18 XII	Czas nagrody. Życie pozagrobowe
6	20 XII	Spowiedź
Styczeń 1935 r.		
1	3 I	Powtórzenie ksiąg pierwszych proroków
2	8 I	Księgi proroków ostatnich
3	10 I	Znaczenie psalmów, jako składowych części modlitw karaimskich
4	15 I	Przypowieści Salomonowe
5	17 I	O Bezśmiertelności duszy ludzkiej
6	22 I	O powstaniu zmarłych do żywota wiecznego
7	24 I	O przyjściu Mesjasza
8	29 I	Czas przyjścia Mesjasza
9	31 I	Znaczenie przyjścia Mesjasza w życiu i wierze

Aneks

Luty 1935 r.		
1	5 II	Nauka o obowiązkach
2	7 II	Obowiązki względem Boga
3	12 II	Obowiązki względem rodziców i starszych
4	14 II	Stosunek do bliźniego
5	19 II	„Lubić bliźniego” jako zasada religii karaimskiej
6	21 II	Modlitwa i jej znaczenie
7	26 II	Części modlitwy (podział)
8	28 II	O miejscu i czasie odprawiania modlitwy
Marzec 1935 r.		
1	5 III	Modlitwa dziękczynna
2	7 III	Modlitwa – prośba
3	12 III	Spowiedź i błaganie
4	14 III	Jaka ma być modlitwa
5	19 III	Lekcji nie było. Uroczyste nabożeństwo w kienesie na intencję Marsz. J. Piłsudskiego
6	21 III	Modlitwa pojednanych
7	26 III	Proroctwa i ich formy
8	28 III	Spowiedź
Kwiecień 1935 r.		
1	2 IV	O obrządkach religijnych
2	4 IV	Pożywienie mięsne
3	9 IV	Kalendarz karaimski
4	11 IV	O świętach rocznych, Nabożeństwa świąteczne
5	16 IV	Święto Wielkanocne
6	18 IV	Zielone Świątki
7	23 IV	Święto Ałacznych
8	25 IV	Nowy Rok
9	30 IV	Dzień Pokuty
Maj 1935 r.		
1	3 V	Lekcji nie było
2	7 V	O postach u Karaimów. Znaczenie postów. O pożywieniu w czasie postów
3	9 V	O kalendarzu karaimskim
4	14 V	Obowiązki względem bliźnich
5	16 V	Stosunek do przełożonych i nauczycieli
6	21 V	Obowiązki dzieci względem rodziców
7	23 V	Stosunek rodziców do dzieci
8	28 V	Stosunek do bliźnich i krewnych
9	30 V	Lekcji nie było (święto)

Czerwiec 1935 r.		
1	4 VI	I i II dz. Genesis
2	6 VI	Rozdz. IV-Kain i Abel
3	11 VI	Potop, uratowanie Noego
4	13 VI	Życie Abrahama
5	18 VI	Wiara w jednego Boga
6	20 VI	Święto, lekcji nie było
7	25 VI	Przymierze Boże z Abrahamem
8	28 VI	Ukazanie się Abrahamowi 3 aniołów

Źródło: BLAN, sygn. f. 301-219, k. 103-112.

Dokument 1. Oceny z religii uczniów szkoły ćwiczeń przy Seminarium Nauczycielskim w Trokach

Szkoła Cwiczeń w Trokach. Rok 1938/39.

Oceny z religii karaimskiej.

Kl. I.	Dubińska Zofia	- b. dobry
	Juchniewicz Zofia	- b. dobry
	Pilecka Lidia	- b. dbry
	Robaczewska Julia	- b. dobry
Kl. II.	Bezekowicz Helena	- dobry
	Dubińska Biana	- dobry
	Pilecka Janina	- dobry
	Pilecka Maria	- dobry
Kl. III.	Firkowicz Zofia	- b. dobry
	Juchniewicz Jakub	- dobry
	Lopatto Katarzyna	- b. dobry
Kl. IV.	Firkowicz Romuald	- b. dobry
Kl. V.	Eszwicz Eugeniusz	- dobry
	Juchniewicz Szymon	- b. dobry
	Pilecka Zofia	- b. dobry
	Pilecki Szymon	- b. dobry
	Robaczewski Aleksander	- b. dobry
	Robaczewski Gabriel	- b. dobry
Kl. VI.	Firkowicz Józef	- b. dobry
	Zajączkowska Anna	- dobry
	Zajączkowska Halina	- dobry
Kl. VII.	Bezekowicz Ananiasz	- b. dobry.

H. F. Friedman

10/2/1939

Źródło: BLAN, sygn. 219. k. 122.

Dokument 2. Podanie Antoniego Maszkiewicza z prośbą o wystawienie oceny z religii

Do

Przewielebnego Ulłu Hazzana
Karaïmskiego

w T r o k a c h .

ULLU-HAZZAN
KARAÏMSKI

Wpłynęło, dn. 26.12.1936
L. 89.-

Wyznawcy i egzamin
nr 72.29.12.1936

Maszkiewicza Antoniego, ucz
nia 8 kl. Państw. Gimnazjum im. ks.
Grzegorza Piramowicza w Dziśnie.

P o d a n i e .

Najpokorniej mam zaszczyt prosić Jego Przewielebność
o łaskawe wydanie mi zaświadczenia z oceną wiedzy mojej
z religii karaïmskiej w zakresie szkoły średniej.

Zaswiadczenie powyższe wymagane jest ode mnie przez
Dyrekcję Gimnazjum celem wystawienia stopnia z religii w
świadczenie dojrzałości.

Na wyznaczoną datę i godzinę egzaminu z religii nie-
zwłocznie stawię się.

D z i s n a ,
34 grudnia 1936 r.

Antoni Maszkiewicz

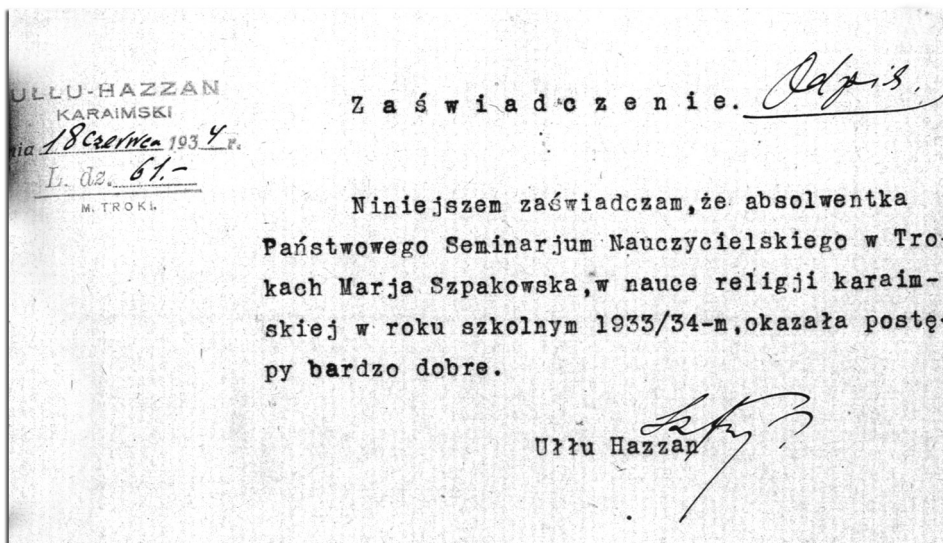
Przyjęto egzamin
z wyznawcy i doświadczeń
Wpłynęło dn. 31.12.1936 r.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių
biblioteka
Rankraščių skyrius

F. 301 vnt. 429 lap. 90e

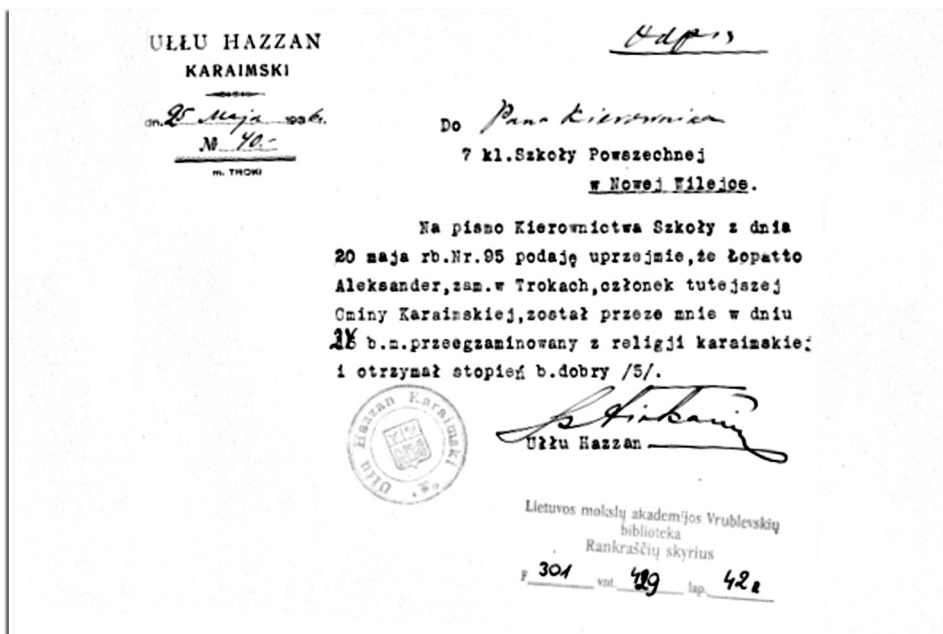
Źródło: BLAN, sygn. f. 301-429, k. 90.

Dokument 3. Zaświadczenie z nauki religii Marii Szpakowskiej

Źródło: BLAN, sygn. f. 301-421, k. 67.

Dokument 4. Zaświadczenie z nauki religii Aleksandra Łopatto

Źródło: BLAN, sygn. f. 301-429, k. 42.

Dokument 5. Wykaz świąt karaïmskich 1931/1932

Święta Karaïmów w roku 1932 / 5692.			
Ajrychsy aj:	Święto tręb (Jon Tierua)	13 września 1931 r.	(niedziela)
	Sobota pokuty	19 " "	"
	Ullu-Orucz (Kippur)	22 " "	(wtorek)
	Ałaocznych I-szy dzień	27 " "	(niedziela)
	" 8-my dzień	4 październ.	(niedziela)
Sw. Bibliji	10 " "	(sobota).	
Kysz aj:	Orucz (post I mies)	20 grudnia	(niedziela)
	Horaty 21, 24, 28, 31-go	grudnia 1931 r.	
	" 4-go i 7-go	stycznia 1932 r.	
Siuwianoc aj:	Lozy I-szy dzień	21 lutego 1932 r.	(niedziela)
	" II-gi "	22 " "	"
Artarych aj:	Nowy Rok (Jyl baszy)	7-go kwietn.	<i>crux</i>
	Wielka Sobota	16 " "	"
	Wielkanoc I dzień	21 kwietnia 1932r.	(czwartek)
	Orucz 7	24 " "	(niedziela)
	Wielkanoc 7 dzień	27 " "	(środa)
Kurałaj:	Jarty San	18 maja	(środa)
Baszkuschan aj:	Zielone Święta (szawuot)	12 czerwca	(niedziela)
Jas aj:	Buranhu Orucz (post I) (Awuz jabar)	13 lipca	(środa)
Ułah aj:	Orucz (post II)	10 sierpnia	(środa)
	K u r b a n	12 " "	(piątek)
	Awuz aozar	13 " "	"

Jazdy Ullu-Hazzan Szemeja Firkowicz.
Troch szaharynda. 12-II-1931.

*Wypisano do Jęz. Szewczenki
Hassana w dn. 13-II-1931.*

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevski
biblioteka
Rankraščių skyrius

F 301 vnt. 404 lap. 29r

Dokument 6. Zwolnienie z zajęć szkolnych na czas świąt karaimskich

16-11-1927
N.B.

Do Pani Dyrektorki Seminarjum
Nauczycielstwa w Twiach.

Upraszam się o łaskawe zwolnienie seminarzystek wysłania karaimskiego na dzień 17 i 18
lutego roku bieżącego z powodu przypadających w tych
dniach świąt karaimskich.

p.o. Rachana Karaimowicz,
Harsan (Furmanicz).

Źródło: BLAN, sygn. f. 301-385, k. 17.

Dokument 7. Usprawiedliwienie nieobecności Eliasza Szpakowskiego
w Szkole Podchorążych Rezerwy Piechoty

zob. 85

Włno, dn 12 listopada 1932r.

Zeświadczenie.

Niniejszem zaświadcza, że strzelec 4-tej kompanji
Eliasz Szpakowski, z powodu obchodów religijnych, związanych
z pogrzebem zmarłego ojca, nie mógł stawić się w oznaczonym
terminie w Szkole Podchorążych Rezerwy Piechoty.

Źródło: BLAN, sygn. f. 301-459, k. 85.

Aneks 2. Uczniowie karaimscy w szkołach w Drugiej Rzeczypospolitej

**Tabela 3. Wykaz osobowy słuchaczy na kursach dla dorosłych przy szkole karaimskiej w Trokach
z dnia 20 listopada 1921 roku**

Lp.	Data zapisu	Nazwisko i imię	Płeć		Wiek	Wyznanie	Narodo- wość	Adres	Zawód	Cel kursu	Poziom wiedzy
			m.	k.							
1.	30 X	Kobecki Michał	m.	-	17	Karaimskie	Karaim	Troki, ul. Kowieńska	syn gospodarza	uzup. j. polskiego	4 kl. gimnazjum
2.	30 X	Kobecki Ananji	m.	-	38	"	"	"	kupiec	"	domowe kształcenie
3.	"	Firkowicz Michał	m.	-	16	"	"	"	syn gospodarza	"	sz. powszechna
4.	"	Firkowicz Zacharjasz	m.	-	17	"	"	"	"	"	sz. powszechna
5.	29 X	Firkowicz Józef	m.	-	27	"	"	"	gospodarz	"	sz. techniczna
6.	"	Firkowicz Józef	m.	-	29	"	"	"	urzędnik	"	sz. techniczna
7.	"	Jutkiewicz Józef	m.	-	19	"	"	Troki, ul. Szkolna	syn gospodarza	"	4kl. gimnazjum
8.	"	Pilecki Izaak	m.	-	18	"	"	Troki, ul. Kowieńska	"	"	4kl. gimnazjum
9.	30 X	Nowicki Dawid	m.	-	32	"	"	"	urzędnik	"	sz. średnia
10.	"	Nowicki Józef	m.	-	42	"	"	"	urzędnik	"	sz. średnia
11.	"	Aranowicz Emanuel	m.	-	42	"	"	"	urzędnik	"	sz. średnia
12.	"	Dubiński Józef	m.	-	18	"	"	"	syn gospodarza	"	sz. powszechna
13.	"	Chorczenko Izaak	m.	-	24	"	"	"	urzędnik	"	sz. średnia
14.	"	Chorczenko Anatoli	m.	-	19	"	"	"	syn gospodarza	"	sz. średnia
15.	"	Zajączkowski Ananji	m.	-	19	"	"	Troki, ul. Szkolna	student	"	student 2-go kursu
16.	"	Zajączkowski Jakób	m.	-	21	"	"	"	student	"	student 3-go kursu
17.	"	Juchniewicz Szymon	m.	-	26	"	"	Troki, ul. Kowieńska	urzędnik	"	4kl. gimnazjum
18.	1 XI	Abkowicz Nina	-	k	20	"	"	"	córka gospodarza	"	4kl. gimnazjum
19.	"	Judkiewicz Anna	-	k	17	"	"	Troki, ul. Szkolna	córka gospodarza	"	4kl. gimnazjum
20.	30 X	Firkowicz Julja	-	k	17	"	"	Troki, ul. Kowieńska	córka kupca	"	4kl. gimnazjum
21.	"	Firkowicz Lidja	-	k	21	"	"	"	żona urzędnika	"	4 kl. gimnazjum
22.	"	Firkowicz Zuzanna	-	k	17	"	"	"	córka duchownego	"	gimnazjum
23.	2 XI	Szpakowska Janina	-	k	18	"	"	"	córka gospodarza	"	4kl. gimnazjum
24.	3 XI	Michajłowicz Nadzieja	-	k	20	"	"	"	córka urzędnika	"	4kl. gimnazjum

Źródło: LCAP, sygn., f. 172, ap. 1, b. 411, k. 116–117.

Tabela 4. Wykaz uczniów wyznania karaimskiego uczęszczających do szkół
w Wilnie i Nowej Wilejce w 1927 roku

Lp.	Nazwisko i imię	Klasa/oddział	Szkoła
1.	Dubińska Nadzieja	8	Gimnazjum w Nowej Wilejce
2.	Dubińska Zofia	2	Gimnazjum im. E. Orzeszkowej w Wilnie
3.	Kapłanowska Irena	7	Szkoła Powszechna nr 9 w Wilnie
4.	Kapłanowska Zofia	4	Szkoła Powszechna nr 9 w Wilnie
5.	Kapłanowska Natalia		Kursy Handlowe Konopnickiej
6.	Kobecka Zenaida	2	Państwowa Szkoła Przemysłowo Handlowa Żeńska im. E. Dmochowskiej w Wilnie
7.	Kobecka Natalia	2	Gimnazjum im. E. Orzeszkowej w Wilnie
8.	Kobecka Olga	3	Szkoła Powszechna nr 2 w Wilnie
9.	Kobecki Romuald	4	Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Wilnie
10.	Łobanosówna Halina	4	Gimnazjum w Nowej Wilejce
11.	Łobanosówna Walentyna	4	Gimnazjum im. księcia A. Czartoryskiego w Wilnie
12.	Kozyrowiczówna Tatiana	6	Szkoła Powszechna nr 2 w Wilnie
13.	Kozyrowicz Aleksander	2	Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Wilnie
14.	Michajłowicz Józef	3	Szkoła Powszechna nr 10 w Wilnie
15.	Michajłowicz Rafał	5	Szkoła Powszechna nr 4 w Wilnie
16.	Michajłowicz Jakób	5	Szkoła Powszechna nr 4 w Wilnie
17.	Michajłowiczówna Luba	3	Szkoła Powszechna nr 2 w Wilnie
18.	Pilecki Józef	7	Szkoła Powszechna nr 10 w Wilnie
19.	Pilecki Eljasz	4	Szkoła Powszechna nr 1 w Wilnie
20.	Pilecki Eugeniusz	3	Szkoła Powszechna nr 16 w Wilnie
21.	Pilecka Tamara	3	Szkoła Powszechna nr 22 w Wilnie
22.	Poziemski Włodzimierz	6	Gimnazjum w Nowej Wilejce
23.	Szpakowski Eljasz	6	Gimnazjum im. A. Mickiewicza w Wilnie
24.	Szpakowski Michał	6	Szkoła Powszechna nr 14 w Wilnie
25.	Szyszman Szymon	8	Gimnazjum Walera w Wilnie
26.	Szyszman Michał	7	Szkoła Powszechna nr 14 w Wilnie
27.	Szyszmanówna Tamara	4	Gimnazjum w Nowej Wilejce
28.	Tynfowicz Eljasz	7	Szkoła Powszechna nr 11 w Wilnie
29.	Tynfowicz Józef	4	Szkoła Powszechna nr 11 w Wilnie
30.	Zajączkowski Włodzimierz	3	Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Wilnie

Źródło: BLAN sygn. f. 301–454, k. 20–21.

Tabela 5. Wykaz uczniów wyznania karaimskiego szkoły powszechnej w Trokach w latach 30. XX wieku

Lp.	Nazwisko i imię	Imiona rodziców	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania	Rok rozpoczęcia nauki w szkole powszechnej w Trokach
1.	Firkowicz Lidia	Józef, Anna	7 II 1922	Troki	Troki	1929/30
2.	Nowicka Anna	Józef, Zofia	24 VII 1922	b.d.	Troki	
3.	Nowicka Julia	Szymon, b.d.	1 X 1922	b.d.	Troki	
4.	Pilecka Natalia	Aleksander, b.d.	28 II 1922	b.d.	Marcinkowice	
5.	Szpakowski Wiktor	Nisan, b.d.	4 VI 1922	b.d.	Troki	
6.	Zajączkowski Michał	Ananiasz, b.d.	30 VI 1922	b.d.	Troki	
7.	Zajączkowski Romuald	Józef, b.d.	3 VI 1922	b.d.	b.d.	
8.	Abkowicz Emanuel	Rafał, b.d.	25 IV 1923	b.d.	Troki	1930/31
9.	Firkowicz Ada	Szymon, Zofia	16 VIII 1923	Troki	Troki	
10.	Firkowicz Gabriel	Aleksander, Anna	26 VII 1923	Wilno	Troki	
11.	Firkowicz Jerzy	Józef, Anna	23 V 1923	Troki	Troki	
12.	Ławrynowicz Towjasz	Józef, b.d.	10 I 1923	b.d.	Troki	
13.	Poziemska Iryna	Alfred, b.d.	2 IX 1923	b.d.	b.d.	
14.	Robaczewska Emilia	Michał, Kamila	27 I 1923	b.d.	Troki	
15.	Czaprocka Anna	Daniel, Judyta	5 X 1924	Landwarów	Landwarów	1931/1932
16.	Dubiński Aleksander	Józef, Zofia	22 V 1924	Troki	Troki	
17.	Dubiński Gabriel	Eliasz, Anna	23 VI 1924	Wilno	Troki	
18.	Firkowicz Michał	Józef, Anna	17 XI 1924	Troki	b.d.	
19.	Firkowicz Zofia	Aleksander, Anna	29 XII 1924	Wilno	Troki	

Lp.	Nazwisko i imię	Imiona rodziców	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania	Rok rozpoczęcia nauki w szkole powszechnej w Trokach
20.	Juchniewicz Marek	Józef, Nina	27 XII 1924	Wilno	Troki	1931/1932
21.	Kobecki Julian	Awenir, Wera	13 XI 1924	Troki	Wilno	
22.	Nowicki Michał	Józef, Nadzieja	23 VIII 1924	Wilno	Troki	
23.	Szpakowska Anna	Nisan, Estera	18 VI 1924	Troki	Troki	
24.	Tynfowicz Adolf	Zachariasza, b.d.	21 VIII 1924	b.d.	b.d.	
25.	Zajączkowski Aleksander	Ananiasz, Zofia	18 X 1924	Troki	b.d.	
26.	Abkowicz Michał	Rafał, Natalia	30 V 1925	Troki	Troki	1932/1933
27.	Bezekowicz Ananiasz	Ananiasz, Rachela	5 XI 1925	Troki	Troki	
28.	Czaprocki Józef	Daniel, Judyta	7 XII 1925	Landwarów	Landwarów	
29.	Firkowicz Józef	Szymon, Zofia	12 XII 1925	Troki	Troki	
30.	Nowicka Helena	Szymon, Katarzyna	10 VIII 1925	Wilno	Wilno	
31.	Pilecki Szymon	Aleksander, Elżbieta	16 VII 1925	Troki	Troki	
32.	Robaczewski Gabriel	Michał, Kamila	14 VIII 1925	Troki	Troki	1933/34
33.	Zajączkowska Anna	Abraham, b.d.	1 VIII 1926	Troki	Troki	
34.	Firkowicz Bogusław	Józef, Lidia	25 I lub II 1927	Troki	Troki	1934/1935
35.	Firkowicz Seweryn	Józef, Anna	7 X 1927	Troki	Zmarł	
36.	Juchniewicz Szymon	Józef, Nina	24 IV 1927	Wilno	Troki	
37.	Pilecka Zofia	Michał, Anisja	18 IX 1927	Wilno	b.d.	
38.	Pilecki Romuald	Aleksander, Elżbieta	25 I 1927	b.d.	Marcinkowice	

Lp.	Nazwisko i imię	Imiona rodziców	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania	Rok rozpoczęcia nauki w szkole powszechnej w Trokach
39.	Pilecki Szymon	Awijasz, Nina	19 X 1927	Troki	Kiorkolu - Sała	1934/1935
40.	Robaczewski Aleksander	Weniamin, Julia	17 IV 1927	Troki	Troki	
41.	Zajączkowska Helena	Abraham, Kamila	30 VIII 1927	Święciany	b.d.	
42.	Czaprocki Gabriel	Daniel, Judyta	10 VI 1928	Landwarów	Landwarów	1935/36
43.	Firkowicz Romuald	Szymon, Zofia	2 IV 1928	Troki	Troki	
44.	Łopatko Katarzyna	b.d., Anna	1 V 1928	b.d.	Troki	
45.	Dubińska Biana	Józef, Kamila	18 VIII 1929	Troki	Troki	1936/ 1937
46.	Firkowicz Biana	Aleksander, Anna	20 IV 1929	Wilno	Troki	
47.	Firkowicz Zofia	Józef, Anna	10 X 1929	Troki	Troki	
48.	Juchniewicz Jakób	Izaak, Nadzieja	13 XI 1929	Troki	Troki	
49.	Maszkiewicz Jerzy	Azarjasz, Anna	6 VI 1929	Troki	Dziszna	
50.	Pilecka Maria	Michał, Anisja	31 X 1929	Troki	Troki	
51.	Pilecka Zofia	Awijasz, Nina	1 IV 1929	Troki	Troki	1937/38
52.	Poziemska Julia	Jakub, Nina	6 XI 1930	b.d.	Troki	
53.	Robaczewska Elżbieta	Gabriel, b.d.	25 XI 1930	b.d.	Troki	
54.	Szpakowski Józef	Nisan, Estera	25 VII 1930	Troki	Troki	1938/39
55.	Bezekowicz Helena	Ananiasz, Rachela	15 III 1931	Troki	Troki	
56.	Dubińska Zofia	Józef, Kamila	5 II 1931	Troki	Troki	
57.	Juchniewicz Zofia	Józef, Nina	2 V 1931	b.d.	Troki	
58.	Pilecka Lidia	Awijasz, Nina	11 II 1931	b.d.	Kiorklu - Sała	

Źródło: 1931 r., BLAN, sygn. f. 301–407, k. 38; 1932 r., BLAN sygn. f. 301–411, k. 53; 1934 r. BLAN, sygn. f. 301–241, k. 47; 1936 r., BLAN, sygn. f. 301–429, k. 39; f. 301–222, k. 36–37.

Dokument 8. Podanie Alizy Firkowicz o pomoc finansową na naukę
w Seminarium Nauczycielskim w Trokach

8/12/31
Do Zarządu
Komisaryjnego
w sprawie
nie uwzględniać
15.11.11.

Do
Przewielebnego Ullu-Harzana
w Trokach.
6-X-1931r.

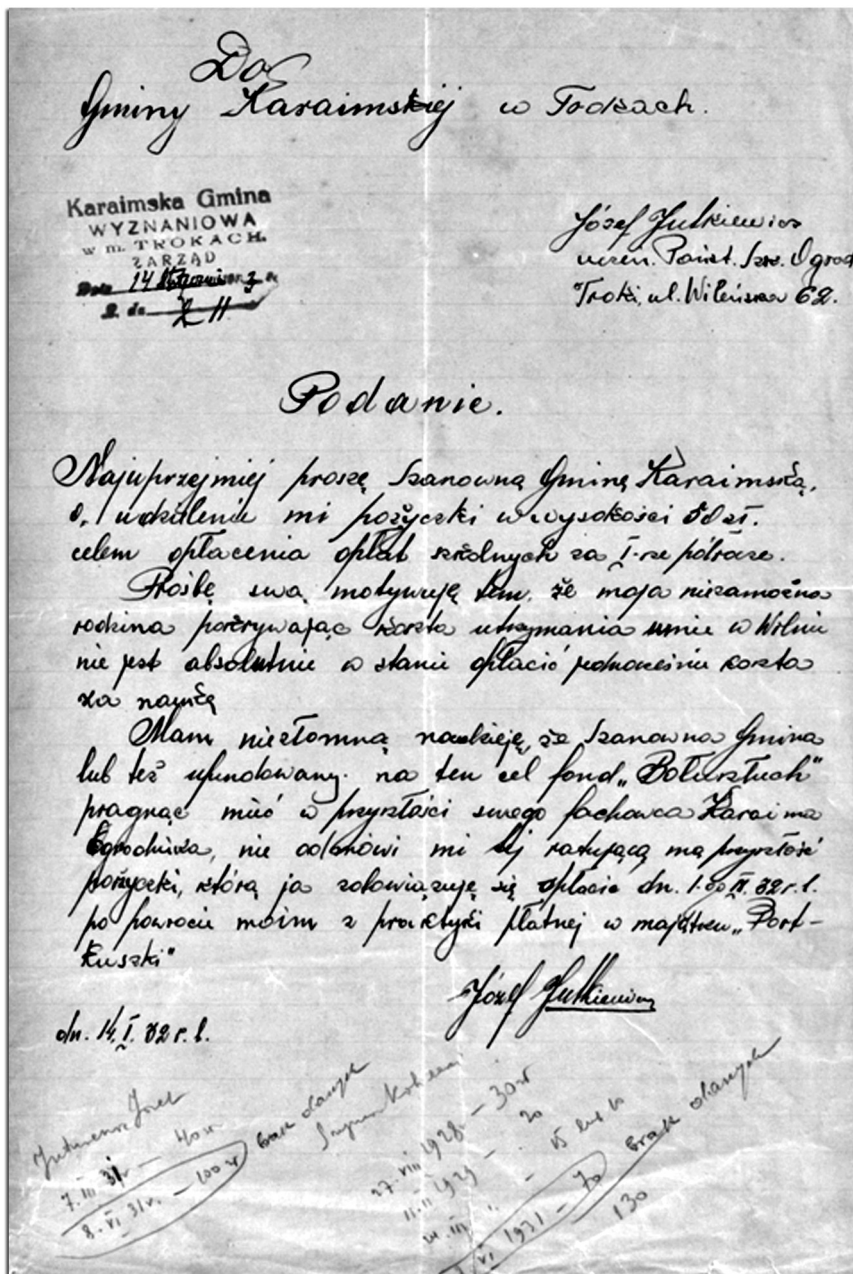
Będąc z Łaski Bożej przeprowadzona
na kurs V Seminarjum Naucz. w Trokach,
znalazłam się w bardzo ciężkiej sytuacji
pod względem materialnym. Łaska nagła
potrzeba nabycia całego szeregu nowych
książek, oraz opłacenia za pomoce naukowe.

Nobis tego, że mamusia moja nie mogłaby
podobać w chwili obecnej dopomóc mi,
zwracam się z uprzejmą prośbą do Prze-
wielebnego Ullu-Harzana o materialne
dopomożenie mi w sumie 80 zł.

Przyrzekam niniejszem przy pierwszej
możliwości zwrócić tę sumę z głęboką
wdzięcznością.

Łaska gotowa do usług
Aliza Firkowiczówna
ucz. V kursu
Sem. Naucz. w Trokach.

Dokument 9. Prośba ucznia Józefa Jutkiewicza do karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach o pożyczkę na opłaty szkolne, 14 stycznia 1933 roku

Aneks 3. Świadectwa szkolne uczniów karaimskich

Dokument 10. Świadectwo dojrzałości Szymona Szyszmana, 1928 rok

KURATORJUM OKRĘGU SZKOLNEGO Wileńskiego
PAŃSTWOWA KOMISJA EGZAMINACYJNA

ŚWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI

Szymon Szymon

urodzony dnia 30 miesiąca czerwca
roku 1899 w Symbragolu
województwa _____
wyznania karaimskiego
po ukończeniu nauki w Gimnazjum
Humanistycznym Konfederacyjnym
Ferdynanda Wielera
w Wilnie
do którego był przyjęty dnia
1 września roku 1925, zdawał w czerwcu roku 1928
gimnazjalny zwyczajny egzamin dojrzałości typu humanistycznego wobec
Państwowej Komisji Egzaminacyjnej, powołanej przez Kuratorjum Okręgu
Szkolnego Wileńskiego
pismem z dnia 10 maja 1928 roku Nr. 5005/28 i otrzymał
następujące oceny ostateczne z przedmiotów egzaminacyjnych:

z religii	<u>bardzo dobry</u>
z języka polskiego	<u>dobry</u>
z języka łacińskiego	_____
z języka <u>francuskiego</u>	<u>dobry</u>
z historii wraz z nauką o Polsce współ- czesnej	<u>bardzo dobry</u>
z fizyki wraz z chemią	_____
z matematyki	<u>dobro uczęć</u>

G. 4.
Drukarnia Państwowa Nr. 40053. 7-17 28. 5.000

Źródło: LCAP, sygn. 186, ap. 1, b. 214, k. 1.

Dokument 11. Podanie Eliasza Jutkiewicza do Seminarium Nauczycielskiego
Męskiego im. T. Zana w Wilnie, 1926 rok

Rok szkolny 1926-7. № 574 (księgi przyjęć).

Do Dyrekcji Seminarjum Nauczycielskiego *afłskiego*
im. *Tomasza Zana*
w *Wilnie*.

10 Proszę o przyjęcie mnie (imię i nazwisko) *Eliasza Jutkiewicza*
na kurs *II* Seminarjum na podstawie *egzaminów*
oraz świadectwa ukończenia 6-
klas gimnazjal. dnia 20 sierpnia r. 1926.

Eliasz Jutkiewicz
Podpis

Data urodzenia *6-90 Maja 1907 - roku*
Miejscowość (ziemia, gmina) *m. Troki ziemi Wileńskiej*
Wyznanie *Karaimeńskiego*
Imię ojca, matki (czy żyją) *Jefim i Kuranna (ojciec nie żyje)*
Imię opiekuna (w razie sieroctwa) *Mława*
Zatrudnienie ojca, matki lub opiekuna *Drobna gospodarstwo*
Adres rodziców *m. Troki e. Wileńska ul. W. Wileńska 194*
Adres ucznia w razie przyjęcia *Witno Popowska 6.*
Załączniki: *Świadectwo szkolne, metryka urodzenia;*
życiorys, 2 fotografie
Wymienione wyżej dokumenty z powrotem otrzymałem dnia *22. VI 1926.*

Eliasz Jutkiewicz
Podpis

Świadectwo lekarza szkolnego.

Zaświadczam niniejszem, że kandydat na kurs
Jutkiewicz Eliasz
jest zdrow fizycznie i przyjęty być — może.

(Uwaga
Witno dnia *15. IX* roku *1926*
S. Karłow
Lekarz szkolny

Druk. Państwowa w Wilnie. № 3020. 7.VI.26. 200.

Dokument 12. Protokół egzaminu dojrzałości dla eksternów Nadziei Rojeckiej,
1928 rok

Rok 1928 miesiąc luty. marzec

Protokół egzaminu dojrzałości dla eksternów.

Nr. _____

Dział A.

Nazwisko Rojecka

imię Nadzieja

urodzona dnia 28.V.1898.

w Wilnie woj. —

wyznania Katolickiego

miejsce stałego zamieszkania Wilno

adres w czasie egzaminów _____

składa egzamin dojrzałości po raz pierwszy

W zakresie I części: zobowiązuje się egzaminować z jęz. polskiego, historii Polski i nauki o Polsce współczesnej

Praśnie zdawać według programu wydziału _____

Obiera język nowożytny obcy _____

Złożył świadectwa szkolne Pismo Ministerstwa ORiOP z dn. 24.I.28. L. I 1218/28

W Wilnie dnia 15.II.28

Za Kursora: _____

L. S.

Księgarnia-Atlas T. N. S. W. — L. str. 72 — Prot. egz. dojr. dla eksternów — 20.096

Dokument 13. Protokół egzaminu dojrzałości dla eksternów Ananiasza Rojeckiego,
1928 rok

Rok 1928 miesiąc luty - marzec

Protokół egzaminu dojrzałości dla eksternów.

Nr. _____

Dział A.

Nazwisko Rojecki

imię Ananiasz

urodzony dnia 19. VII. 1896.

w Wilnie woj. —

wyznania Karańskiego

miejsce stałego zamieszkania Wilno

adres w czasie egzaminów Subocz 21 m. 5.

składa egzamin dojrzałości po raz pierwszy

zwolniony od egzaminu z _____

W zakresie I części ma zdawać z Geografii i historyi
Włoc. składa z propoz. / Bilansy

Pragnie zdawać według programu wydziału matem. przyrodn.

Obiera język nowożytny obcy francuski

Złożył świadectwa szkolne Świadectwo ukończenia szkolenia
klas gimnazjum rosyjskiego w Wilnie w r. 1914.

W Wilnie dnia 14. II. 28.

Za Kuratora:
Jan Tomel
17. III. 28.

L. S.

Książnica-Nilus T. N. S. W. — L. skł. 72 — Prot. egz. dojrza. dla eksternów — 20596

Źródło: LCAP, sygn. f. 172, ap. 2, b. 4270.

Dokument 14. Świadectwo dojrzałości Aleksandra Juchniewicza, 1932 rok

KURATORJUM OKREGU SZKOLNEGO *Mleuszyce*
 PAŃSTWOWA KOMISJA EGZAMINACYJNA

ŚWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI

Aleksander Juchniewicz

urodzon y dnia *24* miesiąca *lutego*
 roku *1888* w *Wilni*
 województwa *Mleuszyce*
 wyznania *Katolickiego*
 po ukończeniu *5-letniej szkoły*
Realskiej w Wilni dn. *22 maja*
1903r. N 549.
 zdawał w dn. *13 października*
 roku *1932* gimnazjalny egzamin dojrzałości

dla eksternów typu matematyczno-przyrodniczego wobec Państwowej Komisji Egzaminacyjnej, powołanej przez Kuratorjum Okręgu Szkolnego *Mleuszyce* pismem z dnia *15 września 1932.*

Nr *28374/32* i otrzymał oceny następujące:

z religii	<i>bardzo dobrze</i>
z języka polskiego	<i>dostatecznie</i>
z języka <i>franc.</i>	<i>dobrze</i>
z historii wraz z nauką o Polsce współczesnej	<i>dostatecznie</i>
z geografji	<i>—</i>
z przyrodznaustwa	<i>dostatecznie</i>
z fizyki wraz z chemją	<i>dostatecznie</i>
z matematyki	<i>dobrze</i>
z propedeutyki filozofji	<i>—</i>
z rysunku	<i>—</i>

G. 3.
 Drukarnia Państwowa - 28 53912. 26. V. 31. 400.

Źródło: LCAP, sygn. f. 172, ap. 2, b. 5146.

Dokument 15. Protokół egzaminu dla eksternów Walentyny Łobanos,
1931/1932 rok

Rok 19 31 / 32 miesiąc maja - lipiec Nr. 5.

PROTOKÓŁ EGZAMINU DOJRZAŁOŚCI DLA EKSTERNÓW

DZIAŁ A.

(wypełnia Kuratorjum Okręgu Szkolnego)

Nazwisko Łobanosówna
 Imię Walentyna
 Urodzona dnia 15 sierpnia roku 1910
 Wyznanie Katolicyzm
 Miejsce stałego zamieszkania Wilno
ul. Grohna 016 m. 2
 Adres w czasie egzaminów _____

Który raz składa egzamin dojrzałości piętnasty
 w zakresie I-jej części }
 zwolniona od egzaminów z geografii i przyrody
 ma zdawać z prop. filozofii

Pragnie zdawać według programu wydziału humanistycznego
 Obiera język nowożytny obcy francuski
 Złożyła świadectwa szkolne Państwa Gimnazjum im. J. Charkowskiego
w Wilnie z nr. 17 r. 1929/30.

Wohennaty - jako to
 matrykę i świadectwo
 szkolne Gim. Pa. im. Charkowskiego
 otrzymała
 z Wilna dnia 1. VII 1932
Łobanos

PODPIS KURATORJA OKRĘGU SZKOLNEGO
 LUB UPOWAŻNIONEJ PRZEZ NIEGO OSOBY

Drak. Państwowa w Wilnie. Nr. 16365. 23-IV-31. 3000 Cena Zł. 0,18.

Dokument 16. Podanie Eliasza Szpakowskiego
o przyjęcie na Wydział Prawa i Nauk Społecznych USB, 1934 rok

D o

PANA DZIEKANĄ WYDZIAŁU PRAWA I NAUK SPOŁECZNYCH
UNIwersYTETU STEFANA BATOREGO W WILNIE.

Eliasa Szpakowskiego, zam. w Wilnie
przy ul. Treckiej Nr.11 m.28.

P O D A N I E .

Upierzejmie proszę o zaliczenie mnie w poczet studentów wydziału Prawa
i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorogo w Wilnie.

Przy niniejszem załączam:

- 1) Świadectwo Dojrzałości,
- 2) Metrykę Urodzenia,
- 3) Dokument Wojskowy,
- 4) Życiorys,
- 5) Fotografję i
- 6) Kwestjonariusz.

Załączników 6.

DZIEKANAT WYDZIAŁU PRAWA
I NAUK SPOŁ. CZ. YCH
UNIwersYTETU STEFANA BATOREGO W WILNIE
Wpłynęło dnia 15.8.1934 r.
L. dziennika 999.

Przyjęty, jako student
(wzrost siłowności) dn. 6.8.1934 r.
Zastrzeżenie:
Wilno, dnia 6.8.1934 r.
Dziekan. 488

Eliasz Szpakowski

*Wzrostki dokumenta
odrzuciłem*

Eliasz Szpakowski

*Wi. lms
ole. 1321-34r.*

Dokument 17. Karta badania lekarskiego Jerzego Robaczewskiego, 1933 rok

Odcinek I. **Karta badania lekarskiego nowowstępujących na Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie** Nr. 97 1933/34

Orzeczenie Komisji Lekarskiej
 Nazwisko Robaczewski imię Jerzy
 miejsce i data urodzenia Pruski - 28. X. 1900 wyzn. Kawałowski
 wydział (studjum) Prawa i Nauk Społ. Uniwersytetu Stefana Batorego

Kandydatka może być przyjęta na Uniwersytet Stefana Batorego
 " nie nadaje się do przyjęcia w bieżącym roku akademickim z powodu
 " nadaje się tylko na _____

Data: 3/2 33 Podpis lekarza: [Signature]

Odcinek II.
 Nazwisko Robaczewski imię Jerzy miejsce i data urodzenia Pruski - 28. X. 1900
 ubiegający(a) się o przyjęcie na I rok studiów wydziału Prawa i Nauk Społ. U.S.B. został(a) przyjęty(a)
 (Wyjaśnienie na stronie odwrotnej) **Dziekanat Wydziału Rektorat Prawa i Nauk Społecznych U. S. B. w Wilnie**

Źródło: LCAP, sygn. f. 175, ap. 2(VICa), b. 3325, k. 26.

Dokument 18. Karta badania lekarskiego Michała Jutkiewicza, 1935 rok

Karta badania lekarskiego nowowstępujących na Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie Nr. 391 1935/36

Orzeczenie Komisji Lekarskiej
 Nazwisko Jutkiewicz imię Michał
 miejsce i data urodzenia Pruski 15 XI 1900 wyzn. Kawałowski
 wydział (studjum) prawa i nauki społ. Uniwersytetu Stefana Batorego

Kandydatka może być przyjęta na Uniwersytet Stefana Batorego
 " nie nadaje się do przyjęcia w bieżącym roku akademickim z powodu
 " nadaje się tylko na _____

Data: 30. X. 35 Podpis lekarza: [Signature]

Odcinek II.
 Nazwisko Jutkiewicz imię Michał miejsce i data urodzenia Pruski 15 XI 1900
 ubiegający(a) się o przyjęcie na I rok studiów wydziału Prawa i Nauk Społ. U.S.B. został(a) przyjęty(a)
 (Wyjaśnienie na stronie odwrotnej) **Rektorat**

Źródło: LCAP, sygn. f. 175, ap. 2 (VICa), b. 3900, k. 18.

Dokument 19. Podanie Michała Jutkiewicza o przyjęcie
na Wydział Prawa i Nauk Społecznych USB, 1935 rok

PK 10 10 10

Do

Jego Magnificencji
Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego

169

w Wilnie

Michała Jutkiewicza, zamieszkałego
przy ulicy Portowej 4 - I w Wilnie

o d a n i e

Mam zaszczyt najprzejmiej prosić Jego Magnificencję o przyjęcie
mnie w poczet studentów Wydziału Prawa i Nauk Społecznych.
Wymagane dokumenty przy niniejszem przedstawiam.

Zaś.

Wilno, dnia 15 września 1935 roku

Michał Jutkiewicz
/-/ M. Jutkiewicz

Przyjęty, jako student
(wojny student) dn. 15/9/1935 r.
Zastrzeżenie: 57 PA 7 1935
Wilno, dnia 15/9/1935 r.
Dziekan *[signature]*

Examina złożony dn. 6/10/1935 r.
Zastrzeżenie zdjęte.
Dziekan *[signature]*

Zastrzeżenie egzamin
z łaciny do dn. 5/11/1935 r.
Dziekan *[signature]*

Dokument 20. Podanie Antoniego Maszkiewicza o przyjęcie
na Wydział Lekarski USB w Wilnie, 1937 rok

Do
Dona Dyrektora Wydziału Lekarskiego
Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie

57. Antoni Maszkiewicz,
Dziśnia ul. Łankorta 20.

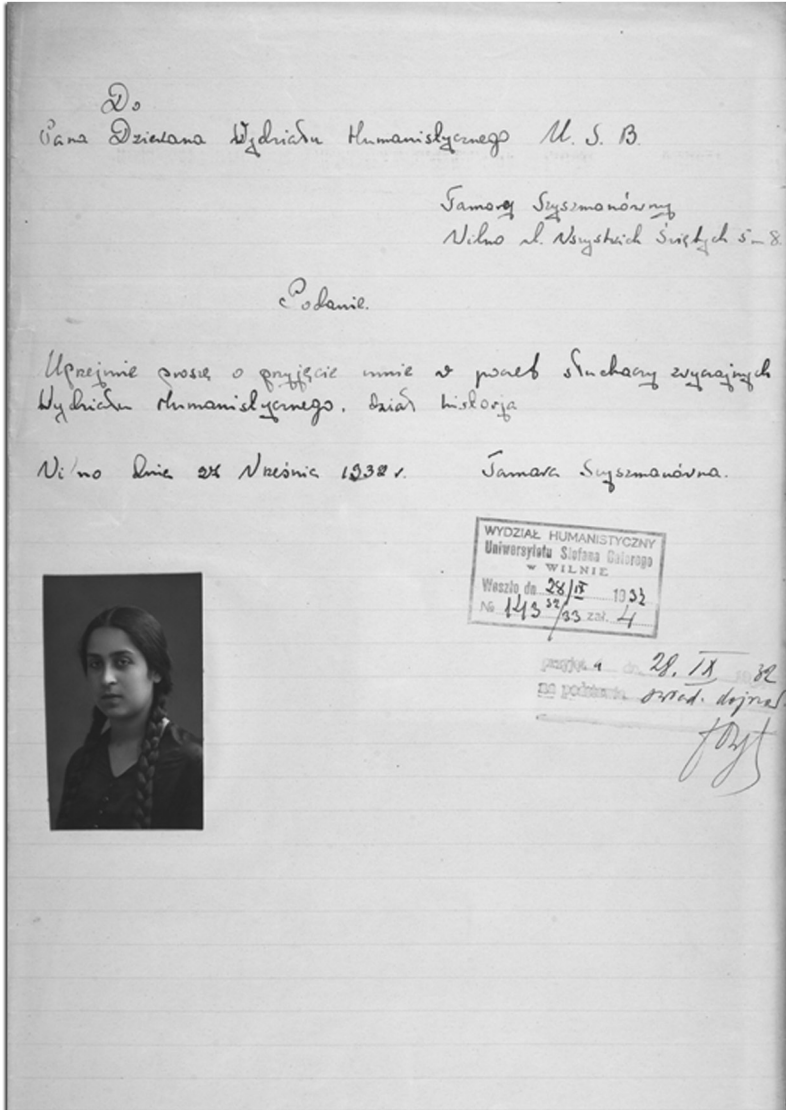
Podanie.

Uprzejmie proszę o przyjęcie
mnie na 1-szy kurs wydziału
lekarskiego.

Dnia 9. IX. 1937.
Antoni Maszkiewicz.

Wydział Lekarski Uniwersytetu Stefana Batorego
nr 55
weszło dnia 9. IX 1937 r.
załączony

Dokument 21. Podanie Tamary Szyszman o przyjęcie
na Wydział Humanistyczny USB w Wilnie, 1932 rok

Źródło: LCAP, sygn. f. 175, ap. 5 (IV Ca), b. 1484, k. 1.

Dokument 22. Decyzja o przyjęcie na Wydział Sztuk Pięknych USB w Wilnie
Lidii Szole, 1923 rok

Nrus 1690

NOS RECTOR
ET
DECANUS COLLEGII PROFESSORUM
FACULTATIS ARTIUM
STEPHANI BATHOREI UNIVERSITATIS VILNENSIS

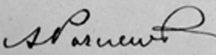
hac tabula profiteamur testatumque esse volumus

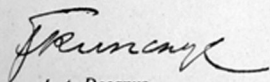
Dominum Lidiam Szole
oriundum betropoli

in album
CIVIUM UNIVERSITATIS VILNENSIS
FACULTATIS ARTIUM

rite relatam esse. Cuius rei in fidem nomina nostra subscripsimus.

Vilnae, die 30 mensis Januarii 1923

h. t. Rector Magnificus

h. t. Decanus

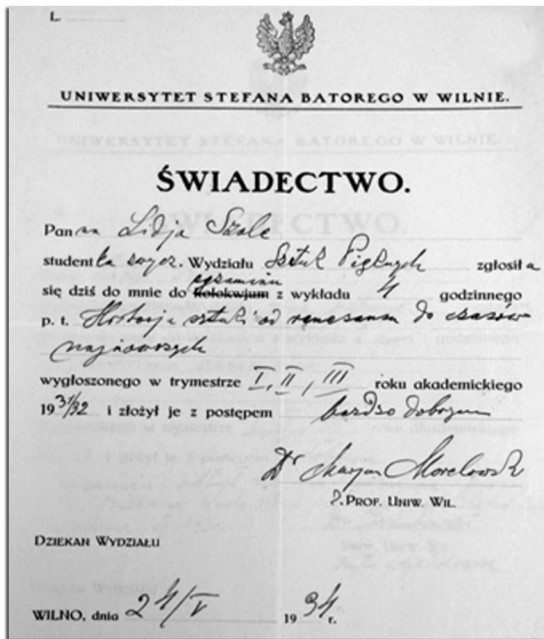
Źródło: LCAP, sygn. f. 175, ap. 9 XII3, b. 41, k. 369.

Dokument 23. Indeks Lidii Szole z Wydziału Sztuk Pięknych USB w Wilnie

Źródło: LCAP, sygn. f. 175, ap. 9 XII3, b. 41, k. 329.

Dokument 24. Świadectwo Lidii Szole z egzaminu z Wydziału Sztuk Pięknych USB w Wilnie

LCAP, sygn. f. 175, ap. 9 XII3, b. 41, k. 350.

Dokument 25. Zaświadczenia Ananiasza Zajączkowskiego
wydane przez Karański Zarząd Duchowny w Trokach, 1928 rok

Duchowny Zarząd
Karański
w Trokach
dn. 18 Maja 1928 r.
№ 42
m Troki

Z A Ś W I A D C Z E N I E.

Duchowny Zarząd Karański niniejszem zaświadcza, iż p. Ananiasz Zajączkowski, słuchacz zwyczajny Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie studjuje specjalnie języki wschodnie, w tej liczbie język karański pod kierownictwem J. E. Hachana Karańskiego oraz Profesora Filologii Orientalnej D-ra T. Kowalskiego i w ten sposób przygotowuje się do objęcia w przyszłości posady duchownego karańskiego ewentualnie nauczyciela religii karańskiej, wobec czego Zarząd Duchowny ze swej strony popiera prośbę p. Zajączkowskiego o odroczenie mu terminu wcielenia do wojska do dnia 1 lipca r. 1929 ażeby umożliwić mu w ten sposób ukończenie studiów wyższych przed wcieleniem do wojska.

Wydane niniejsze zaświadczenie p. Zajączkowskiemu na skutek jego osobistej prośby celem przedłożenia do P.K.U. Wilno.

Seraja Chan Szapszał
Hachan Karański.

Sz. Firkowicz
Hazzan i Członek Zarządu.

Źródło: BLAN, sygn. f. 301-390, k. 60.

Aneks 4. Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karańskiej

Tabela 6. Członkowie Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karańskiej w latach 1932–1935

Miejscowość	Nazwisko i imię
Wilno	Aronowicz Emanuel, Jutkiewiczówna Zofia, Jutkiewiczowa Emilia, Jutkiewicz Eliaz, Kobecki Awenir, Kobecki Aleksander Gabriel, Kobecki Michał, Kapłanowska Elwira Eliza, Kalfa Eliaz, Kotwicz Władysław (profesor), Łobanos Józef (hazzan), Łobanosówna Walentyna, Łopatto Eliaz, Łopatto Józef, Łopatto Zinaida, Nowicki Dawid, Nowicki Szymon, Szapszał Seraja (hachan), Szapszał Wiera, Szyzman Abraham, Szpakowski Eliaz, Szulimowicz Marek, Szyzman Szymon, Zajączkowski Izaak, Zajączkowska Maria, Zajączkowski Jakub
Nowe Troki	Firkowicz Szymon (uflu hazzan), Jutkiewicz Naum
Warszawa	Kobecka Beata, Szulimowicz Józef, Ananiasz Zajączkowski
Łuck	Firkowicz Aleksander, Greczny Aleksander, Mardkowicz Aleksander, Nowicki Mojżesz, Szpakowski Zachariasz
Halicz	Abrahamowicz Izaak (hazzan), Ickowicz Leon, Leonowicz Ezra, Mardkowicz Marek, Nowachowiczowa Sabina, Nowachowicz Zachariasz, Szulimowicz Leon, Szulimowicz Samuel, Zarachowicz Zarach, Eszwowicz Juhuda, Szulimowicz Józef, s. Leona

Źródło: BLAN sygn. f. 301–488, k. 1.

Dokument 26. Deklaracja członkowska
Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karańskiej

D E K L A R A C J A .

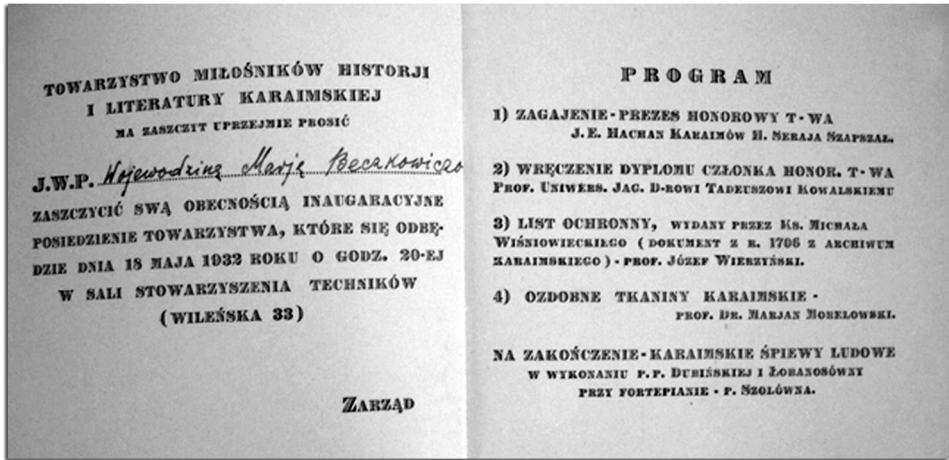
- Niżej podpisany Eliasz Jutkiewicz
zamieszkały w Wilnie przy ul. Mickiewicza
d.Nr. 44 m. Nr. 3..... zgłasza swoje przystąpienie do Towarzystwa Miłośników Historji i Literatury Karańskiej w charakterze członka rz. czynistego /§5 statutu/ - ~~ożenka wspierającego~~ /§7 statutu/+. Oświadczam, iż statut Towarzystwa jest mi znany i zobowiązuję się do bezwzględnego stosowania się do przepisów statutu i specjalnych uchwał Zarządu oraz Wielkiego Zebrania Członków Towarzystwa /§ 12 statutu/.-

Wilno, dnia 24/4 1932r. E. Jutkiewicz

*/ niepotrzebne zakreślić.

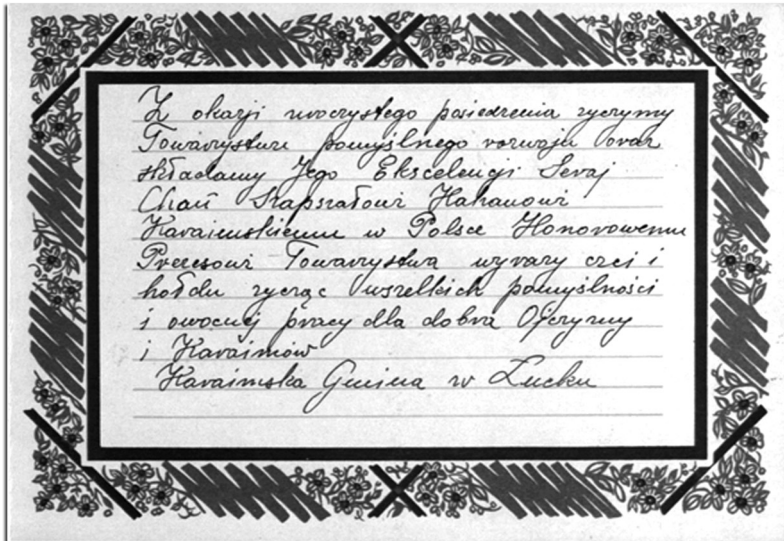
Źródło: LCAP, sygn. f. 289, ap. 1, b. 2, k. 8.

Dokument 27. Program inauguracyjnego posiedzenia Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karańskiej, 18 maja 1932 rok

Źródło: LCAP, sygn. f. 289, ap. 1, b. 2, k. 2.

Dokument 28. Telegram od karańskiej gminy wyznaniowej w Łucku z życzeniami z okazji rozpoczęcia działalności TMHiLK

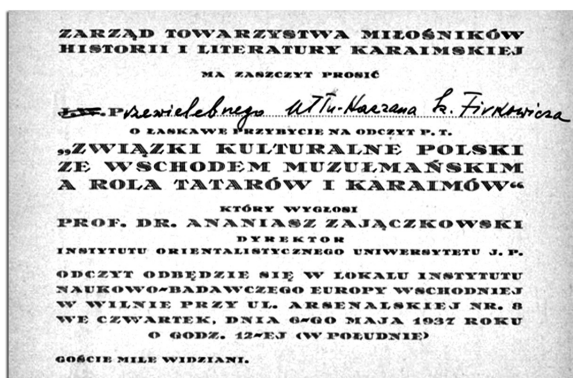
Źródło: BLAN, sygn. f. 143-104, k. 2.

Tabela 7. Tematyka odczytów Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej

Data	Tytuł odczytu	Prelegent
18 V 1932	List Ochronny, wydany przez ks. Michała Wiśniowieckiego (dokument z r. 1706 z Archiwum Karaimskiego)	Józef Wierzyński
18 V 1932	Ozdobne tkaniny karaimskie	Marian Morelowski
26 VI 1932	O pobycie Adama Mickiewicza na Krymie	Seraja Szapszał
26 VI 1934	O pierwotnym rozsielaniu się Karaimów na Litwie	Abraham Szyszman
15 IX 1932	Wycieczka Karaimów Halickich na cmentarz karaimski w Kukizowie	Zachariasz Nowachowicz
2 IV 1933	Elementy tureckie na ziemiach wschodnich	Ananiasz Zajączkowski
9 XII 1933	B.P. Szymon Kobecki jako poeta karaimski i wielbiciel Trok	Szymon Firkowicz
13 X 1934	Wrażenia z podróży po Litwie (życie tamtejszych Karaimów)	Józef Kozyrowicz
13 X 1934	200-lecie powstania pierwszej drukarni karaimskiej w Czufut Kale oraz wyjście w świat książki Mekabbec)	Seraja Szapszał
13 X 1934	Legenda karaimska „O przekłętej passie”	Abraham Szyszman
32 III 1935	Wrażenia ze spotkania z Karaimami na Litwie	Seraja Szapszał
22 IV 1935	Wpływy obce na język karaimski w drugiej połowie XIX wieku	Szymon Firkowicz
22 IV 1935	Dzieje literatury wróżbiarskiej	Ananiasz Zajączkowski
27 XII 1936	40-lecie zgonu poety Józefa Eraka	Seraja Szapszał
27 XII 1936	Działalność poetycka i pisarska Józefa Eraka	Seraja Szapszał
14 III 1937	100-lecie założenia Taurydzkiego Zarządu Duchownego, jako pierwszej w tym rodzaju instytucji	Seraja Szapszał
18 IV 1938	Omówienie pracy Baranowskiego pt. Pośredniczenie Karaimów w wykupywaniu jerozolimskich	Ananiasz Zajączkowski
18 IV 1938	Folklor karaimski	Ananiasz Zajączkowski
18 IV 1938	Udział porucznika Tapsaszara w eposie Port-Arturskiej	Abraham Szyszman

Źródło: BLAN, sygn. f. 301–489, k. 16, 19, 22, 25; LCAP sygn. f. 289, ap. 1, b. 6, k. 128.

Dokument 29. Zaproszenie na odczyt prof. dr. A. Zajączkowskiego

Źródło: BLAN, sygn. f. 301–492, k. 6.

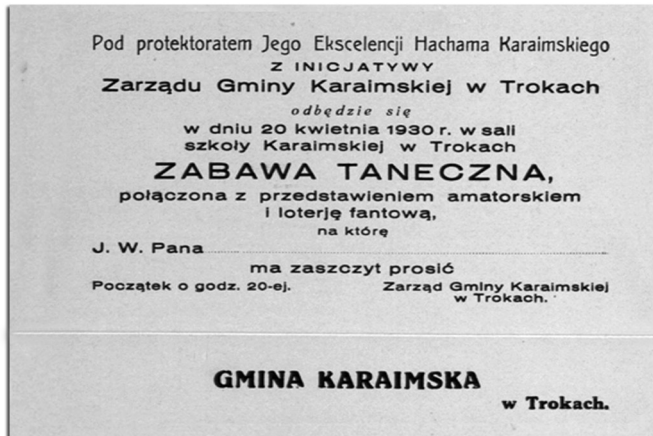
Aneks 5. Formy działalności kulturalno-oświatowej Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej

Dokument 30. Zaproszenie Karaimskiego Kółka Rolniczego w Trokach na święto
„Orach Toju”, 18 październik 1938 rok

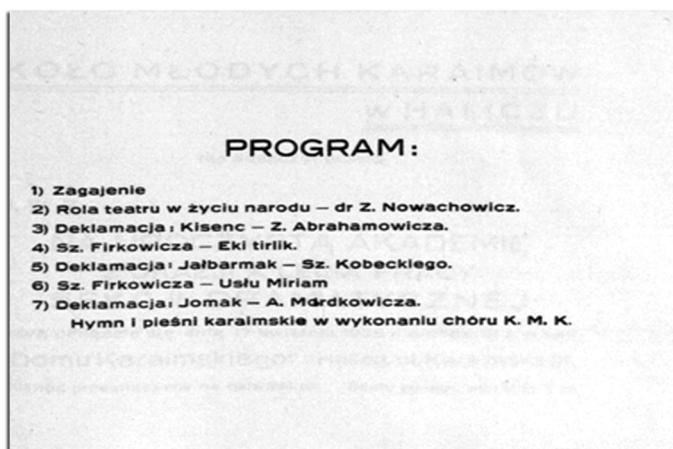
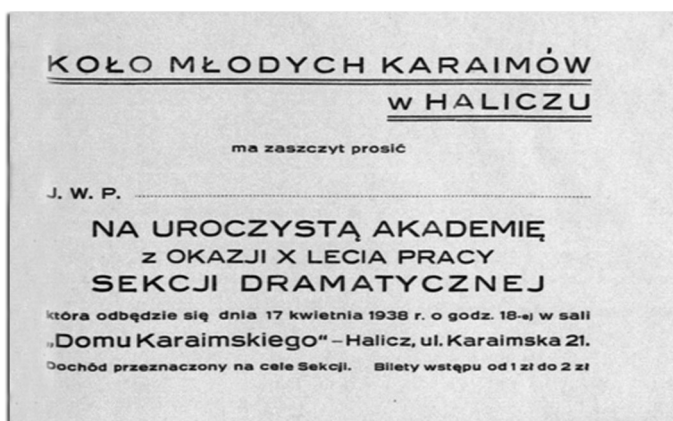
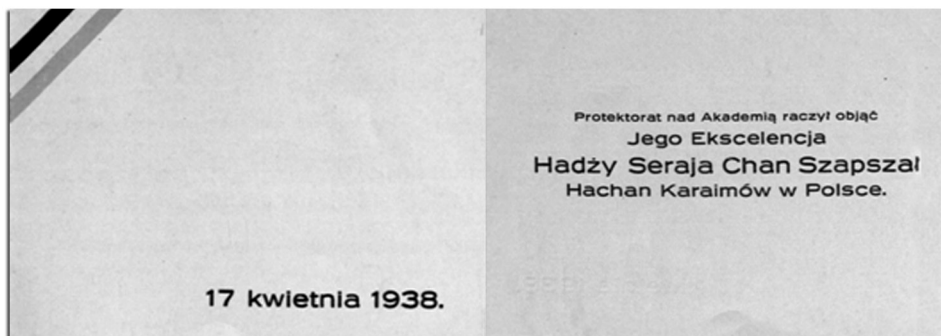
Źródło: BLAN, sygn. f. 143-1011, k. 12.

Dokument 31. Zaproszenie zarządu karaimskiej gminy wyznaniowej w Trokach
na zabawę taneczną, 20 kwietnia 1930 rok

Źródło: BLAN, sygn. f. 301-222, k. 47.

Dokument 32. Zaproszenie Koła Młodych Karaimów w Haliczu na uroczystą akademię z okazji X-lecia Pracy Sekcji Dramatycznej, 17 kwietnia 1938 rok

Źródło: BLAN, sygn. f. 301–249, k. 177–179.

Dokument 33. Program przedstawienia i zabawy dla dzieci karaimskich w Trokach,
12 marca 1939 rok

P R O G R A M	
przedstawienia i zabawy dla dzieci karaimskich w dniu 12 marca 1939 r.	
<u>C h ó r</u>	<u>Deklamacja:</u>
Hymn Karaimski "Hanus Karaitar eksilaid"	"T i r l i k" - /A. Dubiński/
"A h a w a t"	"Kim bołalyr" - /J. Czaprocki/
<u>Deklamacja:</u>	<u>Ż y w y o b r a z</u>
"Jaitar niełdiał sojaritar" /A. Noyicka/	"Porcelanowe figurki z kominka staroświeckiego"
"Koitohasy Utannyn" /G. Firkowicz/	<u>Deklamacje:</u>
<u>Obrazek sceniczny w 1 odsłonięciu:</u>	"Pasza" / I. Sgyszman/
"Czeriw Eli" w wykonaniu dzieci	"Wachtliary Itynyn" - /G. Abkowicz/
<u>Obrazek sceniczny w 2 odsłonięciu:</u>	<u>Tańce w wykonaniu dzieci.</u>
"Zaczarowany Janek" w wykonaniu:	<u>Deklamacja:</u>
1/ Zaczarowany Janek - Jerzy Kobecki	<u>Wiersz zbiorowy:</u>
2/ Ala - Eugenia Kobecka	"Iry Utanłamyn"
3/ Czarodziej - Tamara Posiełaska	<u>Rozdawanie podarków przez Jegó:</u>
4/ Duski - Bena Firkowiczówna Irena Kobecka	<u>E k s c e l e n c j e</u>
	Chór: "Iry Utanłamyn" "Crech Jasin"

Źródło: BLAN, sygn. f. 143-1066, k. 1-3.

Dokument 34. Laurka od ułtu hazzana S. Firkowicza z podziękowaniami
dla Karaimskiego Koła Pań w Wilnie, 1 lutego 1936 rok

Do Koła Pań.

Ktoż tyło zdziwiał tak dykwanienie
W gronie kawa na lipce os chunia:
Kolo cwy pracy nas obramiania
Dzięć do celu tak oczynianie.
Jo Łaazad Pań... na dawziż imienia
Wszepkino uduwa aż tyca duch
Pocztaje, rech.
Gdy dezza oruciana i cetero gaga,
Wówczas wymota stoty płon;
Sława szimra w jidni ton.
Licalalnoś Nasze tak formianje,
Kauje się wdziczerowś ze wozak dom.
Wazyna do pracy naduin ziel
I dobry cel.

Pocztę w kultuwa - do cypu wola,
Kazet uokre nigo, taidyż puzpuzos,
Wobec tych, którzy z Waszaj outości,
Cednicz budycy rozpianione uola
Najdy i wdziczerne cady ludakosci
Pojdy prace tyca szlachetnym to m.
Budzicie im uawerem!
Wizylino uciu tylo kłochetu,
Wan puzmudnyy uhat wdziczerony.
I nigdy kawa dla dobra nie emony.
W szlachetnych celach jest uia, potolci,
Bo oroco tworzec chlonic szimony,
To nie wdziczeri i nie szlamie cion
Skazydł do młnieni.

Gryna spokojnie też nie zasnio,
Gdy jaony promiń błyska z gór.
W szlachetny spazmienia kawa dom.
Pozdomy za Wami tenz własnie
I szlachetny cel na idzi mur.
Lumnie też zmylamy gromy co bija.
Kante ulech zyzj!

Wilno, dnia 1/2 lutego 1936r.

Tabela 8. Wykaz przedmiotów zebranych na loterię fantową,
Troki 20 kwietnia 1930 roku

Wykaz fantów			
Autobus	Kogut – 3 szt.	Owca	Serwetka wyszywana
Broszka – 2 szt.	Koronki	Paciorki – 3 szt.	– 3 szt.
Brylantyna	Koszyczek z grzybami	Papierośnica z 2 cygarami	Serwetki – 12 szt.
Butelka „Ponta”	Koszyczek z nasionami	Perfумы – 2 szt.	Serwis
Chustka – 3 szt.	– 3 szt.	Poczet królów polskich	Serwis noży deserowych
Cukiernica – 4 szt.	Koźle – 2 szt.	– 3 szt.	– 2 szt.
Czekolada – 2 szt.	Kredki kolorowe – 2 kpl.	Pocztówka – 6 szt.	Sitko
Czekolada „Baton”	Książka rolnicza	Poduszka – 2 szt.	Skarbonka – 2 szt.
Czekolada „Galopeter”	Książki rolnicze – 1 kpl.	Pokrywa do imbryka	Skrytułka – 2 szt.
– 2 szt.	Lusterko z grzebykiem	Popielniczka – 2 szt.	Smoczek
Czekolada „Milka”	Lustro	Portfel	Sucharnica – 2 szt.
Czekoladki „Goplana	Makata – 2 szt.	Portmonetka „Podkówka”	Szesse dla chustek
– 2 szt.	Muszla – 5 szt.	Półka	Szesse do grzebieni – 5 szt.
Dolar – 3 szt.	Mydło – 7 szt.	Ptaka wypchany – 4 szt.	Tarka
„Echa leśne”	„Myśl Karaimska”	Puder – 2 szt.	Trąbka – 2 szt.
Fartuch	Notes – 3 szt.	„Rolnik Polski”	Trzy ołówki chemiczne
Filiżanka ze spodkiem	Obraz	Ręcznik – 2 szt.	– 11 kpl.
Futerał do zegarka	Olejek łopianowy	Ręcznik krymski	Waza do kwiatów – 3 szt.
Herbata Ewig	Ołówek kolorowy – 16 szt.	Serwetki pod szklanki	Woda kolońska - 2 szt.
Herbata N 140	„Optima” – 24 szt.	– 4 kpl.	Zajac
Kawa „Mokka”		Serwetka wiązana – 3 szt.	Zaprawa do wódek

Źródło: BAN, sygn. f. 301–233, k. 157–158, 166–167.

Tabela 9. Lista dzieci z karaïmskiej gminy wyznaniowej w Trokach, które w dniu 4 marca 1931 roku otrzymały „kozłar” (dar wielkanocny) z funduszu hachana S. Szapszała

Wiek dzieci karaïmskich		
0–6 lat	7–10 lat	Powyżej 10 lat
<ol style="list-style-type: none"> 1. Robaczewski Gabriel, s. Michała 2. Dubiński Gabriel, s. Eliasza 3. Biana Dubińska, c. Józefa 4. Zofia Dubińska, c. Józefa 5. Firkowicz Józef, s. Szymona 6. Firkowicz Romuald, s. Szymona 7. Robaczewski Aleksander, s. Wenjamina 8. Firkowicz Michał, s. Józefa 9. Firkowicz Zofia, c. Józefa 10. Juchniewicz Szymon, s. Józefa 11. Szpakowski Józef, s. Nisana 12. Zajączkowski Aleksander, s. Ananiasza 13. Nowicki Mojżesz, s. Józefa 14. Bezekowicz Ananij, s. Ananiasza 15. Zajączkowska Anna, c. Abrahama 16. Zajączkowska Helena, c. Abrahama 17. Firkowicz Biana, c. Aleksandra 18. Pilecki Szymon, s. Awiasza 19. Pilecka Lidia, c. Awiasza 20. Czaprocki Józef, s. Daniela 21. Czaprocki Gabiel, s. Daniela 22. Pilecka Zofia, c. Michała 23. Pilecka Maria, c. Michała 24. Łopatto Katarzyna, c. Anny 25. Maszkiewicz Jerzy, s. Azariasza 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ławrynowicz Towja, s. Józefa 2. Pilecka Natalia, c. Aleksandra 3. Robaczewska Emilia, c. Michała 4. Firkowiczówna Nina, c. Szymona 5. Firkowiczówna Ada, c. Szymona 6. Firkowiczówna Lidia, c. Józefa 7. Juchniewicz Marek, s. Józefa 8. Dubiński Aleksander, s. Józefa 9. Szpakowski Wiktor, s. Nisana 10. Szpakowska Anna, c. Bisana 11. Zajączkowski Romuald, s. Józefa 12. Maszkiewicz Tatjana, c. Azariasza 13. Zajączkowski Michał, s. Ananiasza 14. Kapłanowski Aleksander, s. Johojach 15. Bezekowicz Efim, s. Ananiasza 16. Firkowicz Gabriel, s. Aleksandra 17. Firkowicz Zofia, c. Aleksandra 18. Czaprocka Anna, c. Daniela 19. Abkowicz Boguław, b.d. 20. Abkowicz Emanuel, b.d. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Robaczewski Naum, s. Józefa 2. Dubiński Mikołaj, s. Eliasza 3. Firkowicz Szymon, s. Uziasza 4. Firkowicz Emilia, c. Salomona 5. Firkowicz Tatiana, c. Salomona 6. Firkowicz Boguław, s. Salomona 7. Kobecka Nina, c. Aleksandra 8. Rojecki Aleksander, s. Azariasza 9. Maszkiewicz Ananiasz, s. Azariasza 10. Nowicki Aleksander, s. Józefa 11. Michał Kapłanowski, b.d. 12. Firkowicz Julian, s. Abrahama

Źródło: BLAN, sygn. f. 301–222, k. 51.

Dokument 35. Lista Karaimów zaangażowanych
w budowę Muzeum Karaimskiego w Trokach, 1938 rok

L I S T A S K Ł A D E K
na budowę MUZEUM KARAIMSKIEGO w T r o k a o h. Rok 1938.

NN	Nazwisko i imię ofiarodawcy.	Kwota Zł. gr.	U w a g i
1.	Ułku Hazzan Sz.Firkowicz	60 -	Gotówką
2.	Tynfowicz Zachariasz	60	Cegłą
3.	Łopatto Szymon, Skarbnik	40	"
4	Firkowicz Józef, Prezes	20	Gotówką
5	Koło Pań "Katyn Odżahy" Troki	20	"
6	Zajączkowski Abraham, Naczeln.	20	Cegłą
7	Robaczewski Michał	20	Cegłą
8	Nowicki Abraham	20	Gotówką
9	Firkowiczowa Kamilia	20	Cegłą
10	Robaczewski Józef	20	"
11	Dubiński Józef	20	"
12	Firkowicz Zarach, Oohuwczu	10	"
13	Dubiński Elias, Jumuszczu	10	"
14	Szpakowski Aleksander	10	"
15	Ławrynowicz Józef	10	"
16	Chorzenkowa Emilia	10	"
17	Łopatto Beata, Pułkownikowa	10	Gotówką
18	Zajączkowski Ananiasz	10	Cegłą
19	Malecki Szymon	10	"
20	Łopatto Salomon	5	Gotówką
21	Poziemska Anna	5	Cegłą
22	Ławrynowicz Michał, Leśniczy	3	Gotówką
23	Dubińska Zofia	3	"
24	Nowicka Julia	2	"
25	Nowicka Nadzieja	5	Cegłą
26	Ławrynowicz Zofia	1	Gotówką
27	Dubińska Zofia z Łobanosów	1	"
28	Poziemska Raisa	1	"
29	Bezekowicz Ananiasz	1	"
30	Jutkiewiczowa Emilia	10	"

A więc Gmina Karaimska w Trokach dostarczyła przeszło 21.000 ceg

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskijų
biblioteka
Rankraščių skyrius

F 301 vnt. 482 lap. 120

Urszula Wróblewska (ur. 1979 r.) adiunkt w Katedrze Historii Wychowania Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku. Zainicjowała powołania białostockiego oddziału Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego oraz reaktywowała przedwojenne święto „Tydzień Dziecka”. Od wielu lat koordynuje współpracę pomiędzy muzeami a wydziałem pedagogicznym oraz angażuje się w działania na rzecz społeczności lokalnej. Organizuje liczne inicjaty-

wy, których celem jest gromadzenie i zachowanie od zapomnienia zabytków oświaty polskiej i dziedzictwa regionu. Specjalizuje się w dziejach praktyki i myśli pedagogicznej, ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku. W prowadzonych badaniach zajmuje się tematyką oświaty mniejszości etnicznych w okresie międzywojennym, historyczno-społecznymi przemianami obrzędowości szkolnej oraz rozwojem edukacji muzealnej.

Jest autorką książki pt. *Oświata Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej* (Warszawa 2012) oraz współautorką naukowych monografi, w tym m.in. *Krajobraz kulturowy i społeczny Żuław Elbląskich*, współred. A. W. Brzezińska, P. Szwiec (Poznań 2012); *Kobieta a patriotyzm. Konteksty historyczno-pedagogiczne XX–XXI wieku*, współred.: E. J. Kryńska, A. Szarkowska (Białystok 2012); *Edukacja muzealna Konteksty teoretyczne i praktyczne*, współred.: K. Radłowska (Białystok 2013); *Dziecko w historii – wątek korczakowski*, współred.: E. J. Kryńska, A. Suplicka (Białystok 2013); *Innowacje w teorii i praktyce edukacyjnej na przykładzie województwa podlaskiego*, współautor: B. Dudel, M. Kowalczyk-Walendziak, K. Szorc (Białystok 2014). W swoim dorobku naukowym posiada ponad sześćdziesiąt artykułów naukowych wydanych w czasopiśmie i monografiach o zasięgu krajowym i międzynarodowym. Efekty swojej pracy naukowo-badawczej upowszechnia także na łamach licznych czasopism metodycznych i popularnonaukowych.

„Autorka podjęła trud kompleksowej analizy problemów i ten cel został osiągnięty. Do opracowania została wykorzystana bogata literatura a przede wszystkim materiały archiwalne, które poddała szczegółowej analizie. To pozwoliło na zapoznanie się z historią mniejszości w okresie międzywojennym, ich dokonaniem na płaszczyźnie oświaty i kultury oraz sformułowanie licznych wniosków w tym odnoszących się do ewentualnego kontynuowania badań”.

Z recenzji prof. zw. dr hab. Stefanii Marii Walasek

„Jestem przekonana, iż książka spotka się zainteresowaniem szerokiej rzeszy Czytelników, ponieważ wzbogaca wiedzę z zakresu historii wychowania i w sposób żywy i atrakcyjny przedstawia oświatę Karaimów w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Jest cennym uzupełnieniem wiedzy o karaimejskiej mniejszości narodowej i świadectwem budowania wzajemnych relacji oraz współistnienia Karaimów z Polakami w okresie międzywojennym, co może być wykorzystane, jako przykład wzorcowych stosunków społecznych z innymi nacjami we współczesnej Europie”.

Z recenzji prof. zw. dr hab. Elwiry Jolanty Kryńskiej